Оріон

8

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1 **Українські землі у складі Речі Посполитої в XVI – першій половині XVII ст.**

2 **Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)**

3 **Козацька революція середини XVII ст.**

Друзі!
Запрошуємо вас у мандрівку сторінками історії ранньомодерної України. Це були часи героїчних битв і боротьби за права та вольності жителів українських земель. Розгляньте карту курсу «Історія України» (8 клас) і спробуйте передбачити, про що ви дізнаєтеся з нашого підручника. За допомогою онлайн-вікторини з'ясуйте, можливо, деяка інформація вам уже відома.
Бажаємо успіху!

4 **Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.**

5 **Українські землі у 20–90-х роках XVIII ст.**

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Оріон
2025

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

УДК 94(477)*кл8(075.3)
І-90

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(*наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347*)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Підручник розроблено за модельною навчальною програмою «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори програми: *Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А., Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.*)

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ ПІДРУЧНИКА:

Ігор Щупак (Дніпро)
Наталія Старченко (Київ)
Олена Бурлака (Городище, Черкаська обл.)
Наталія Власова (Дніпро)
Кирило Галушко (Київ)
Віталій Дрібниця (Біла Церква, Київська обл.)
Олександр Желіба (Ніжин, Чернігівська обл.)
Владислав Кронгауз (Харків)
Ірина Піскарьова (Дніпро)
Олег Репан (Дніпро)
Дмитро Секиринський (Запоріжжя)
Борис Черкас (Київ)
За науковою редакцією проф. *Наталії Старченко*

Е-додаток до підручника: https://faino.school

Щупак І. Я., Старченко Н. П., Бурлака О. В., Власова Н. С., Галушко К. Ю., Дрібниця В. О., Желіба О. В., Кронгауз В. О., Піскарьова І. О., Репан О. А., Секиринський Д. О., Черкас Б. В.
І-90 «Історія України» : підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Київ : УОВЦ «Оріон», 2025. 256 с. : іл.
ISBN 978-966-991-409-5 **УДК 94(477)*кл8(075.3)**

© І. Я. Щупак, Н. П. Старченко, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Дрібниця, О. В. Желіба, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, О. А. Репан, Д. О. Секиринський, Б. В. Черкас, 2025
© УОВЦ «Оріон», 2025

ISBN 978-966-991-409-5

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Зміст

§ 1. Вступ. Ранній Новий час в історії України 7

Розділ 1
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ в XVI — першій половині XVII ст.

§ 2. Українські землі як об'єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XVI ст. 17

§ 3. Люблінська унія та її вплив на українське суспільство 25

§ 4. Соціально-економічне становище українських земель у XVI ст. Повсякденне життя. 32

§ 5. Церковні й релігійні проблеми в Україні XVI ст. 40

§ 6. Берестейська церковна унія 1596 р. та її наслідки 46

§ 7. Церковне життя в Україні першої половини XVII ст. 52

§ 8. Культурне життя на українських землях у XVI — першій половині XVII ст. 57

§ 9. *Узагальнення з розділу 1* 66

Розділ 2
СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 10. Походження українського козацтва. Дмитро Вишневецький. Запорозька Січ 71

§ 11. Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва. Реєстрове козацтво 78

§ 12. Козацькі повстання кінця XVI ст. 83

§ 13. Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний. 88

§ 14. Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. «Ординація Війська Запорозького». 93

§ 15. *Узагальнення з розділу 2*. 100

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Розділ 3

КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ середини XVII ст.

§ 16. Передумови Козацької революції середини XVII ст. Богдан Хмельницький 104

§ 17–18. Козацько-кримський союз. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір 111

§ 19. Події 1650–1651 рр. Битва під Берестечком. Білоцерківський договір. Іван Богун 119

§ 20. Битва під Батогом. Молдовські походи. Жванецька битва 124

§ 21. Українська козацька держава — Військо Запорозьке 128

§ 22. Зовнішня політика козацької держави: у пошуку союзників 136

§ 23. Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр. 140

§ 24. ***Узагальнення з розділу 3*** 147

Розділ 4

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА

наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст.

§ 25. Іван Виговський. Гадяцька угода. Українсько-московська війна. Конотопська битва 151

§ 26. Початок Руїни. Юрій Хмельницький. Розкол Гетьманської держави 158

§ 27. Павло Тетеря та Іван Брюховецький. Андрусівське перемир'я 162

§ 28. Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний 168

§ 29. Іван Самойлович. Чигиринські походи. Бахчисарайський мир. «Вічний мир» 172

§ 30–31. Правобережне козацтво. Заселення і розвиток Слобідської України. Слобідські козацькі полки. Запорозьке козацтво. Іван Сірко 178

§ 32. Гетьманщина за часів Івана Мазепи 183

§ 33. Пилип Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні 188

§ 34. Церковне життя. Освіта. Наукові знання. Архітектура. Образотворче мистецтво 193

§ 35. ***Узагальнення з розділу 4*** 198

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Розділ 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90-х роках XVIII ст.

§ 36. Імперський наступ на автономію Гетьманщини 203

§ 37. Відродження гетьманства. Данило Апостол. Правління гетьманського уряду. Нова Січ 208

§ 38. Ліквідація гетьманства й козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства Росією 213

§ 39. Правобережна Україна. Землі Західної України у 20–90-х роках XVIII ст. 221

§ 40–41. Поділи Речі Посполитої. Зміни у становищі Правобережної України й західноукраїнських земель 227

§ 42. Розвиток культури у 20–90-х роках XVIII ст 235

§ 43. ***Узагальнення з розділу 5*** 242

§ 44. Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу. Внесок України у формування європейської цивілізації 244

Словник термінів і понять 252

Дати, що допоможуть орієнтуватися в подіях 255

Рекомендована література
https://qr.orioncentr.com.ua/kbll2

Пам'ятки для виконання робіт
https://qr.orioncentr.com.ua/V6Zji

На обкладинці —
фрагмент картини художника Феодосія Гуменюка
«Ще покриють Україну червоні жупани».

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Шановні восьмикласники й восьмикласниці!

Ми продовжуємо мандрівку історією України. Сподіваємося, що під час роботи із цією книжкою ви отримаєте задоволення від пізнання захопливого світу історії.

Як працювати з підручником / посібником

Навчальний матеріал підручника розподілений на **розділи** й **параграфи**, у кожному з яких для зручності виділені окремі пункти.

На початку кожного параграфа наведено **запитання і завдання на повторення** вивченого вами раніше. Вони допоможуть пригадати те, що полегшить вам ознайомлення з новим матеріалом.

Упорядкуванню матеріалу у вивченні історії сприятимуть такі рубрики:

Варто запам'ятати!

Поміркуймо! *Думки істориків*

Діємо: практичні завдання *Факт чи фейк?*

Свідчать документи *Історичні подробиці*

Читаємо й розуміємо

Матеріали рубрик доповнюють основний текст цікавинками, історичними документами, мистецькими творами, баченням істориками історичних подій і явищ. До них запропоновано запитання і завдання, що сприятимуть розумінню матеріалу. Дати для запам'ятовування виділені в тексті червоним кольором. Вони також повторюються після кожного параграфа. Для зручності всі дати в підручнику подано за новим стилем (григоріанським календарем, запровадженим у 1582 р.). Біля імен правителів у дужках вказано роки правління. Вміщені у підручнику історичні карти допоможуть локалізувати історичні події в просторі.

Запитання і завдання в рубриці

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

після кожного параграфа спрямовані на систематизацію нового матеріалу, який ви вивчили на уроці.

Отже, пропонуємо вам поринути у світ історії України. Це не тільки важливо для розуміння сьогодення, а й неймовірно цікаво.

Бажаємо вам успіхів!

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§ 1 Вступ. Ранній Новий час в історії України

Пригадайте хронологічні межі доби Середньовіччя.

1. Цивілізаційна спадщина Середньовіччя в історії України

Ми продовжуємо мандрівку сторінками історії України. Протягом попередніх років ви дізналися, як розвивалися людські спільноти на теренах сучасної України за періодів первісності й античності. У 7 класі досліджували суспільні процеси за доби Середньовіччя. На початку цієї епохи на українських теренах відбувалося Велике розселення слов'ян. Саме до цих часів належить заснування столиці нашої держави Києва.

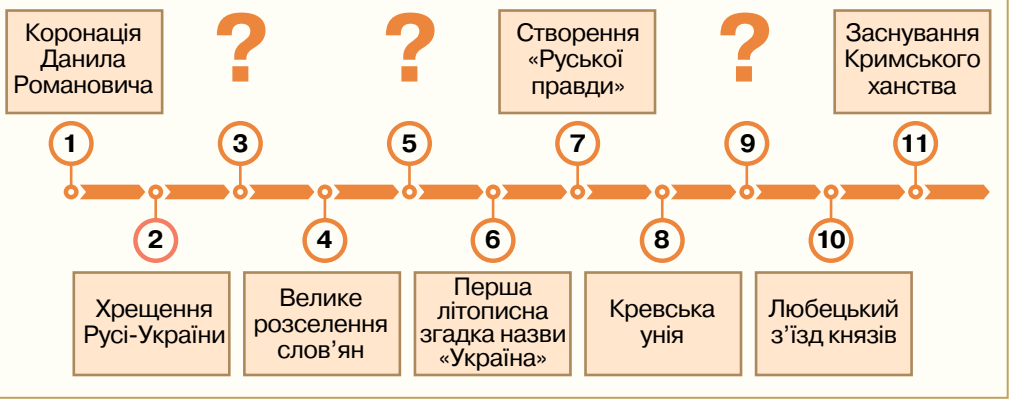
Протягом IX — середини XIII ст. розвивалася *давньоруська держава Русь-Україна із центром у Києві*. За короткий історичний проміжок часу Русь-Україна стала сильною та впливовою в Європі. Згодом, за доби монгольської навали, центр державотворення Русі-України перемістився до *Волинсько-Галицької держави* (*Королівства Руського*) (XIII — середина XIV ст.).

Протягом другої половини XIV — початку XVI ст. українські землі увійшли до складу Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Угорського королівства, Молдовського й Московського князівств. На території Криму існувало *князівство Феодоро*, а в 1440-х рр. постало *Кримське ханство*, що згодом перетворилося на васала Османської імперії.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте лінію часу й виконайте завдання:

1. Розташуйте події середньовічної історії України у хронологічній послідовності, додайте замість «?» самостійно підібрані події.
2. Розкажіть, що ви пам'ятаєте про ці події та їхнє значення в історії України.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ГРА «СПАДОК ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»

Правила гри

- Оберіть фішки й визначте право першого ходу за допомогою кубика.
- Кидком кубика визначайте кількість ходів уперед.
- Потрапивши на поле, поясніть значення написаного на ньому поняття (*правильна відповідь — 1 бал; далі це поле не розігрується*).
- Перемагає гравець / гравчиня з найбільшою кількістю балів.

1 Середньовіччя	2 Велике розселення слов'ян	3 Язичництво	4 Русь-Україна	5 Віче	6 Князь	7 Дружина
8 Данина	9 Полюддя	10 Хозари	11 Християнство	12 Імперія ромеїв (Візантія)	13 Печеніги	14 Реформа
15 Бояри	16 Вотчина	17 Шлюбна дипломатія	18 Централізована монархія-імперія	19 Руська правда	20 Берестяна грамота	21 Графіті
22 Мозаїка	23 Фреска	24 Ікона	25 Собор	26 Митрополія	27 Книжкова мініатюра	28 Міжусобна війна
29 Політична роздробленість	30 Половці	31 Король	32 Королівство Руське	33 Монгольська навала	34 Хан	35 Улус Джучі
36 Ярлик	37 Баскак	38 Королівство Польське	39 Унія	40 Велике князівство Литовське	41 Інкорпорація	42 Еліта
43 Шляхта	44 Магнат	45 Самоврядування	46 Магдебурзьке право	47 Держава Феодоро	48 Кримське ханство	49 Султан

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Ранньомодерна доба в історії України

На межі XV–XVI ст. Європа вступила в **Новий час** — період прогресу й істотних зрушень у всіх сферах життя європейського суспільства.

Варто запам'ятати!

Нови́й час (або Моде́рна доба́) — період в історії людства **(кінець XV — початок XX ст.)**, протягом якого відбувся перехід від аграрно-ремісничої цивілізації до індустріального суспільства; період становлення сучасної європейської цивілізації.

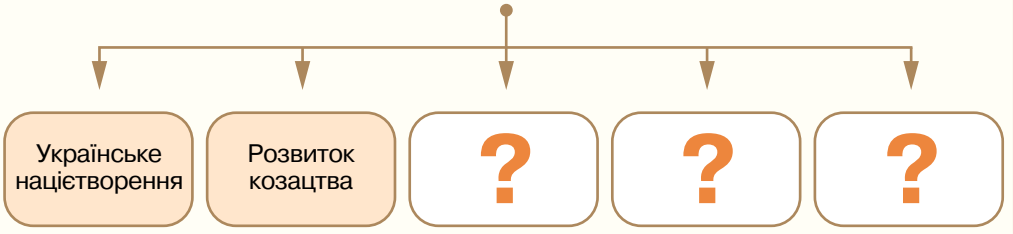
Модерне суспільство пройшло дуже довгу еволюцію від Середньовіччя до сучасності. Недаремно історики говорять про «довге Середньовіччя», яке тривало майже до кінця XVIII ст. Тому в історії Нового часу виокремлюють два періоди: **Ранній Новий час (Ранньомодерна доба)** та власне **Новий час (Модерна доба).**

Ранній Новий час (Ранньомодерна доба)	Новий час (Модерна доба)
Кінець XV ст. — середина XVIII ст.	**Кінець XVIII ст. — початок XX ст.**
Перехід: • від доби Середньовіччя до нових часів; • до передіндустріальної цивілізації	Формування: • індустріального суспільства; • засад демократичної системи суспільних відносин

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа, визначте й запишіть до схеми особливості розвитку українських земель за Ранньомодерної доби. Визначте, які процеси та явища були співзвучними європейській історії, а які — унікальними на теренах України.

Особливості розвитку українських земель за Ранньомодерної доби

У Ранньомодерну добу українські землі були об'єктом зазіхань сусідніх держав. Проте ***більшість українських теренів були об'єднані у Речі Посполитій***. Єдина територія та мова становили основу

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

українського етносу. Також формувалося уявлення про спільне минуле українців — Русь, про їхні давні права, віру, власних давніх володарів та їхніх спадкоємців.

Таким чином, тривало формування української нації, що відбувалося паралельно з подібними процесами в Європі. ***Поступово виникло уявлення про «руський народ», що має спільну історію, релігію та світогляд.*** Так зароджувалися паростки націєтворення.

Із XVI ст. дедалі активніше в ужиток, паралельно з давньою назвою «Русь», входила назва «Україна». З останньої чверті XVI ст. назва «Україна» («Ucraina», «Ukraine», «Uckrania») з'являлася на західноєвропейських картах переважно як район Подніпров'я. Поруч існували інші українські регіони — Русь, Волинь, Поділля.

Думки істориків

Мелетій Смотрицький
«Виправдання невинності» (1621 р.)

Не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем. Не віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження і кров руська, польська, литовська.

Мелетій Смотрицький (*робота невідомого художника, XVIII ст.*)

Кирило Галушко, український історик,
про розуміння поняття «нація» (2024 р.)

Слово «нація» має кілька значень. Не слід плутати відоме вам сучасне поняття «українська нація» із суто «українцями» чи усіма громадянами України.

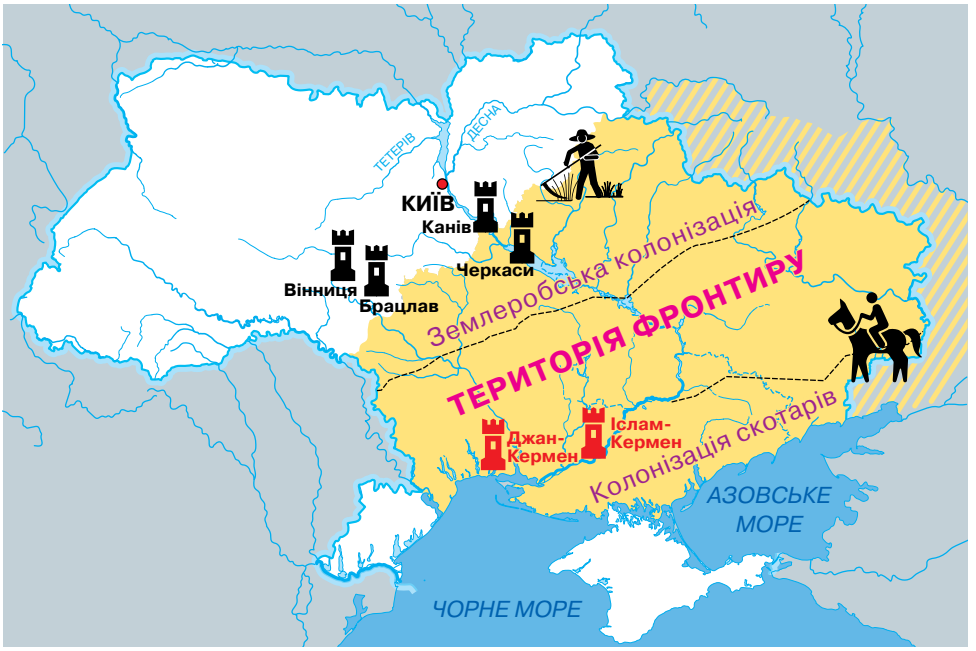
За Середньовіччя латинське слово «нація» було невідомим на українських теренах. У нас завжди казали «земля і народ».

Згодом під впливом західних ідей на українських землях у шляхти, частини міщан, козацтва формувалося розуміння нації як політично самостійної спільноти. З XIX–XX ст. нацією в Європі вважали народ / етнос, який прагне створити свою державу.

1. Який погляд на сутність нації має кожен з авторів?
2. Знайдіть у цитаті М. Смотрицького слова, які підтверджують судження К. Галушка про розуміння «нації» за Ранньомодерної доби.
3. Що, на думку К. Галушка, вплинуло на формування української нації за Ранньомодерної доби?

На розвиток українських земель істотно впливало їх перебування в межах ***фронтирів*** — зон, на які претендували різні спільноти. При цьому слід розрізняти поняття «кордон» (лінія розмежування спільнот, держав) і «фронтир». Фронтир — територія на межі двох різних суспільств, перехідна зона, що характеризується постійною взаємодією різних культур.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Території фронтиру на українських теренах

Думки істориків

Віктор Брехуненко, український історик, про вплив фронтиру на розвиток українських земель

Широка степова смуга, що відмежовувала лісисті українські землі від Чорного й Азовського морів, істотно впливала на нашу історію. Відсутність природних бар'єрів і неозорий степ постійно створювали для України цивілізаційні виклики. Починаючи від кімерійців, території тут займали щоразу інші кочові народи: скіфи, сармати, печеніги, торки, берендеї, ковуї, половці, татари. Протистояння азійській стихії перетворилося на неодмінний атрибут українського життя, потужно впливаючи на всі його сфери: світобачення, антропологічний тип, культурний код, ментальність українців, взаємини із сусідами.

Визначте за словами історика, як розташування на фронтирі впливало на розвиток українського народу протягом історії.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

На фронтирі існувала потреба охорони й захисту від сусідів. В українських землях цю функцію взяли на себе ***шляхта*** й ***козацтво***. Козацтво вийшло на історичну арену за неспокійної доби Пізнього Середньовіччя. Воно відіграло вирішальну роль в українській історії XVI–XVIII ст. Внаслідок боротьби за визнання своїх прав козацтву вдалося створити свою державу, яку історики назвали ***Гетьманщиною***. За своїм устроєм вона була варіантом республіки й багатьма своїми рисами нагадувала Річ Посполиту. Водночас існувала й ***Запорозька Січ*** — своєрідний чоловічий військовий союз «братів по зброї».

Тривала боротьба за збереження державності завершилася для українських земель драматично — наприкінці XVIII ст. українські землі були поділені між Російською та Австрійською імперіями.

Водночас Ранньомодерна доба в Україні позначилася поширенням передових європейських ідей ***гуманізму*** й ***Відродження***, а у XVIII ст. — ***Просвітництва***. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. були створені навчальні заклади європейського зразка: Острозька академія і Києво-Могилянський колегіум. До сьогодні окрасами українських міст є архітектурні пам'ятки, збудовані в стилі ***українського бароко***.

Під впливом ідей європейської Реформації на хвилі боротьби за оновлення православної церкви та її збереження постала ***Українська унійна (греко-католицька) церква***, яка згодом стала духовним лідером у боротьбі за українське національне відродження.

3. Джерела з історії українських земель за Ранньомодерної доби

Ранньомодерна доба в історії українських земель представлена різноманітними історичними джерелами. Вони відображають політичне, соціально-економічне й культурне життя того часу. Серед них важливе місце займають *тексти міждержавних угод, універсали гетьманів, іноземні хроніки й мемуари (спогади) учасників подій, судові книги й актові матеріали*. Важливими джерелами є також *картографічні матеріали*, що відображають територіальні зміни й географічні особливості регіону. Ще й досі увагу багатьох привертає перша топографічна карта українських земель, створена в середині XVII ст. **Гійомом Левассером де Бопланом**. Вона має велике значення, адже на ній нанесено чимало населених пунктів, що й сьогодні існують в Україні.

Археологічні знахідки (знаряддя праці, предмети побуту тощо) дають змогу відтворити повсякденне життя різних станів та етнічних груп населення українських теренів.

Пам'ятки культури Ранньомодерної доби (*фольклор, твори мистецтва, архітектурні споруди* тощо) істотно доповнюють наші уявлення про світогляд, естетичні смаки й цінності тогочасного суспільства.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Діємо: практичні завдання

Пригадайте за допомогою хмаринки слів (*с. 12*) види історичних джерел. Розгляньте колекцію зображень і визначте, які види джерел історії Ранньомодерної доби в ній представлені. Визначте, які сторони життя українського суспільства Ранньомодерної доби ілюструє кожне з них. З'ясуйте, яка з пам'яток не є первинним історичним джерелом. У чому її цінність для вивчення історії?

Карта Г. Л. де Боплана
https://qr.orioncentr.com.ua/LcXKk

Грамота Берестейської унії
(«Артикули, що належать до з'єднання
з Римською церквою»)

Козацькі шаблі XVII–XVIII ст.
(*з колекції Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького*)

Тритомник
«Історія запорізьких козаків»
Д. І. Яворницького (*Львів, «Світ», 1990 р.*)

Картина «Козак Мамай» (*автор невідомий, з колекції Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького*)

Дума про Івана Богуна
https://qr.orioncentr.com.ua/AXSsP

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Вступ. Ранній Новий час в історії України»**.

- Можу назвати хронологічні межі Раннього Нового часу (Ранньомодерної доби).
- Можу визначити ознаки українського націєтворення за Ранньомодерної доби.
- Можу визначити особливості розвитку українських земель за Ранньомодерної доби.
- Можу дібрати приклади історичних джерел для вивчення епохи та пояснити їхню цінність.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Розгляньте ілюстрації та виконайте завдання:

а) уявно розташуйте зображення в хронологічній послідовності подій, яким вони присвячені;

б) поясніть, яке значення в розвитку українських земель відіграли явища, яким присвячено монети;

в) запропонуйте власний перелік значущих подій / явищ з історії України доби Середньовіччя, обґрунтуйте свій вибір.

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Відомий український і американський історик Сергій Плохій запропонував образ України як «Брами Європи». Які особливості розвитку України за Ранньомодерної доби відповідають такому образу?

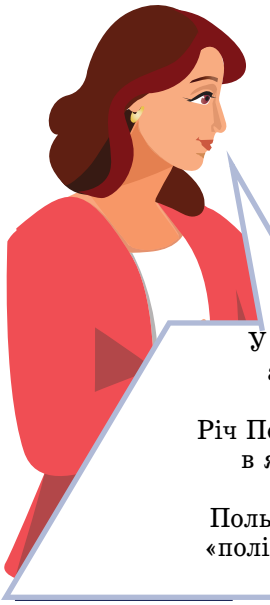
Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

Кінець XV ст. — початок XX ст.	Період Нового часу в історії людства
Кінець XV — друга половина XVIII ст.	Ранньомодерна доба (Ранній Новий час)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Розділ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої в XVI – першій половині XVII ст.

З другої половини XVI ст. більшість українських земель увійшли до складу Речі Посполитої. Чим відрізнялися політичні традиції Речі Посполитої від системи влади, що існувала в Московському царстві?

У той час, коли деякі держави Західної Європи ставали абсолютними монархіями, а в Московському царстві стверджувалося деспотичне самодержавство, Річ Посполита стала «шляхетською демократією» — державою, в якій чисельна та впливова шляхта мала широкі права, ухвалювала закони й обирала короля. Польська, литовська й руська (українська) шляхта становили «політичний народ», який брав участь в управлінні державою, мав свої права та привілеї.

Чи вдалося населенню руських (українських) земель зберегти свою ідентичність у Речі Посполитій?

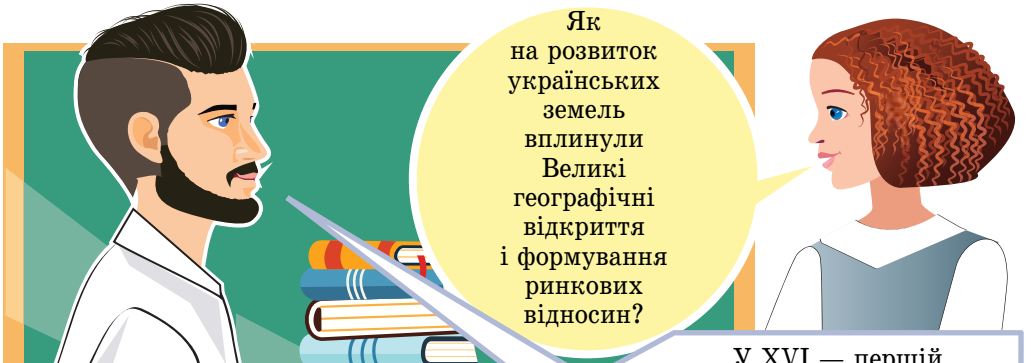
Історичні документи свідчать, що вже у 20-ті роки XVII ст. «народ руський» (так себе називали українці) заявив про себе як про повноправного третього члена Речі Посполитої, хоча офіційно це була федерація двох народів — польського й литовського. Отже, історія Речі Посполитої — це складова польської, литовської, білоруської та української історії. Руські люди відчували свою спільність за походженням та історією, місцем проживання, мовою, культурою, способом життя та політичною традицією, тобто сприймали свою спільну ідентичність. Вона була захищена від московитів кордонами Речі Посполитої.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Більшість руського населення належала до православної церкви. Водночас, перебуваючи у складі Речі Посполитої, населення українських земель зазнавало впливу Реформації і Контрреформації.

Протистояння гілок християнства спонукало до пошуку способів відновлення єдності християнства під проводом Риму. Для цього було укладено Берестейську релігійну унію про створення унійної церкви. Проте вона не сприяла подоланню релігійних суперечностей. Водночас, відповідаючи на виклики часу, православна церква стала на шлях реформування та осучаснення, зберігаючи провідні позиції в релігійному житті на українських теренах.

У XVI — першій половині XVII ст. Великі географічні відкриття спричинили «революцію цін» в Європі й підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію. Шляхта Речі Посполитої для розширення виробництва створювала фільварки — великі багатогалузеві господарства для виробництва збіжжя на продаж на європейських ринках.

Це сприяло розвитку господарства на родючих українських землях і зростанню чисельності населення.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§2 Українські землі як об'єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.

Пригадайте, до складу яких держав входили українські землі на початку XVI ст. Покажіть на карті (*с. 28*) цей територіальний розподіл.

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського й Королівства Польського

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте текст параграфа та структуруйте інформацію у формі карти пам'яті «Володіння держав на теренах сучасної України в першій половині XVI ст.».

На XVI ст. до складу Великого князівства Литовського входили ***Київщина***, ***Волинь*** і ***Брацлавщина***. Попри скасування автономії, вони зберігали свої особливості: регіональні права, окремий волинський сейм, уряд волинського *маршалка* (очільника), символічну владу еліти й усвідомлення своєї окремішності. Пам'ять про незалежні князівства й походження родин правителів від князів Русі-України та Гедиміновичів посилювали це відчуття. Київ як центр колишньої великої держави з його гарними соборами й величними руїнами нагадував про славне минуле. Великі князі литовські широко послуговувалися правилом: «*Старовини не рушимо, новини не вводимо*». На практиці це означало ***збереження спадковості старовинних порядків Русі***.

Історичні подробиці

Маршáлок — одна з найвищих державних посад у Великому князівстві Литовському й у Речі Посполитій, зокрема на українських землях. Маршалки обиралися шляхтою зі свого середовища й очолювали сейми та повітові сеймики. У сучасній Польщі маршалок є очільником польського сейму (парламенту).

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Збереження впливу й високого статусу ***православної церкви***

Статус ***«руської мови»***, яка була мовою судочинства й діловодства держави

РУСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Збереження військової організації і князівських військ

Недоторканність спадкових володінь землевласників

Збереження більшості ***правових норм*** і традицій Русі-України

Існування князівських родів, які забезпечували символічну спадковість з Руссю-Україною

За умовами Городельської унії 1413 р. православна еліта не могла обіймати центральних урядів (посад), тобто була відсторонена від ухвалення державних рішень. Серед винятків варто згадати православного князя Костянтина Івановича Острозького, велика роль якого визначалася його талантом полководця.

Обмеження прав православних було ліквідоване великим князем литовським лише в 1563 р.

Герб роду Вишневецьких (*з книги Марціна Лещиновича «Conclusiones physicae...», Краків, 1648 р.*)

Отже, центральна влада перебувала переважно в руках литовської католицької еліти. ***На українських же землях народ продовжував жити, формуючи уявлення про себе як окрему спільноту.*** Вона мала своїх потенційних володарів — князів, які проживали на Волині (Вишневецькі, Острозькі, Сангушки, Чорторийські). Тож на українських землях під символічною владою князів постала «*держава в державі*».

Поміркуймо!

Доведіть або спростуйте думку історика Ярослава Грицака: «*Литовське князівство певний час було просто іншою формою Русі*».

До Королівства Польського впродовж другої половини XIV ст. увійшли ***Галичина (частина Руського королівства)*** і ***Західне Поділля***. За своїм статусом вони були у власності короля Казимира III (1333–1370 рр.), який волів залишити в недоторканності устрій цих земель. Головна зміна полягала лише в призначенні королівських намісників — старост. Наступники Казимира III чинили так само.

На руських землях постало три воєводства: Руське із центром у м. Львів (1434 р.), Подільське із центром у м. Кам'янець (1434 р.) та

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Белзьке із центром у м. Белз (1462 р.). Низка міст у цей час отримала магдебурзьке право. Населення руських земель не втратило своєї ідентичності. За цими трьома воєводствами в офіційній документації Корони закріпилася загальна назва Русь як окремого регіону в Королівстві Польському.

Однак із часом руська шляхта виявилася в гіршому становищі, аніж решта шляхетського стану, який здобув від королів низку привілеїв. У 1420–1430-х роках руська шляхта виборола можливість доєднатися до цих прав. Вона отримала широке самоврядування, зокрема власні сеймики (органи шляхетського самоврядування) та самоврядне судочинство.

Досвід боротьби руської шляхти за свої права зробив її одним із найактивніших учасників політичного життя у Королівстві Польському.

Поміркуймо!

Руська шляхта на своєму з'їзді в 1436 р. зобов'язувала кожного шляхтича брати участь у роботі сеймиків. Тих, хто не виявляв належної пошани до своїх обов'язків, «хто насмілився б злегковажити публічним благом», обіцяла суворо карати.

Поміркуйте, чому шляхта вимагала від членів своєї спільноти активної участі в роботі сеймиків. Якою бачила свою роль шляхта у житті держави?

Свідчать документи

Польський хроніст Ян Длугош про приєднання Галицької Русі до Королівства Польського (1340 р.)

А король польський Казимир… веде військо на Русь та здобуває… там своє панування — тим паче, що деякі міста добровільно піддавалися… А оскільки багато хто із шляхти і бояр руських бажав собі його панування, то в один рік… поширює панування своє на цілу Руську землю. І від того часу ніколи не відмовила вона в підданстві і послушенстві Королівству Польському.

Із Хроніки Київського Михайлівського монастиря (1362 р.)

Народ же цей (литовці) даниною руським князям служив. Коли ж він відчув, що його господарі (руські князі) розтрощені татарами, він змужнів… почав залишкам руським чинити насильство і… спустошені землі заселяв своїми людьми і на знесилених русів владу свою поширив.

Прочитайте історичні документи й дайте відповіді на запитання:

1. На які особливості процесу входження українських земель до складу Великого князівства Литовського й Королівства Польського вказує кожен із авторів?
2. На основі матеріалу параграфа поясніть, чому деякі представники шляхти й бояр Русі позитивно ставилися до встановлення володарювання польського короля Казимира III.
3. Хто з авторів документів, на вашу думку, був більш неупередженим у висвітленні подій? Свою думку обґрунтуйте.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Українські землі у складі Османської та Священної Римської імперій, Молдовського князівства. Кримське ханство

Закарпаття ще з XI ст. перебувало під владою королів Угорщини. У 1526 р. османи завдали поразки угорським військам у битві під Могачем. Відтоді південна частина Угорського королівства потрапила під владу Османської імперії, а Закарпаття було поділено. Східна частина увійшла до складу васальної османам Трансильванії, а західна — до Священної Римської імперії.

Буковина із XIV ст. входила до Молдовського князівства. Проте в першій половині XVI ст. Молдова також визнала васальну залежність від османів.

Під контролем Османської імперії перебували також землі ***Буджаку*** (територія на півдні Бесарабії між Дністром і Дунаєм) та ***Північного Причорномор'я***.

У степовому Буджаку проживали ногайські татари, які виконували роль васалів імперії та здійснювали напади на Річ Посполиту й Московське царство. Водночас османи зміцнювали фортеці Аккерман (сучасний Білгород-Дністровський) та Кілію.

Південний Крим також перебував під безпосереднім контролем османської адміністрації. Важливим центром торгівлі (зокрема й людьми) було місто Кафа. Османи зміцнювали свої військові укріплення в регіоні, зокрема у фортецях Єнікале (на території сучасного м. Керч) та Балаклава.

Контроль над причорноморськими регіонами створював для османів значні можливості в розвитку торгівлі, проведенні воєнних операцій та пануванні на Чорному морі в цілому.

У 1478 р. васалом Османської імперії стало й ***Кримське ханство***. У XVI–XVII ст. воно залишилося єдиним спадкоємцем колись могутнього Улусу Джучі (Золотої Орди).

У Кримському ханстві влада належала хану з династії **Ґераїв** (іноді в літературі — Гіреїв) — нащадків Чингісхана. Фактично Кримське ханство було обмеженою становою монархією. Хана обирали з роду Ґераїв на символічних виборах. Беї і мурзи, хоча й вважалися васалами хана, фактично обмежували його владу. Правлячий хан делегував частину своїх повноважень заступникам — калзі-султану й нурeддіну-султану. При хані діяв диван, що виконував функції центрального уряду. Він же був найвищою судовою інстанцією.

Ханський палац (*м. Бахчисарай в Криму, початок будівництва 1532 р.; фото кінця XX ст.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Історичні подробиці

Територія Кримського ханства складалася передусім зі степової і передгірської частин Криму. Натомість майже вся гірсько-лісова частина півострова до складу Кримського ханства не входила, а точніше — входила менше дев'яти років, між 1774-м і 1783-м роками. А Керч ніколи і не перебувала під ханською владою, тому що до 1475 р. належала Генуї, потім Туреччині, а в 1774 р. перейшла до Росії.

Проте кордони ханства не обмежувалися Кримом. Частина татар постійно кочувала за Перекоп, владу хана також визнавали ногайські племена Приазов'я. До складу ханства входили Кубань, територія між Дніпром і Доном, пізніше — землі від Дніпра до Дністра.

Пригадайте з курсу історії України, як складалися відносини кримських татар і козацтва.

Обмежувалася влада кримських ханів також їхнім васальним статусом щодо султанів Османської імперії. Утім, Ґераї були саме васалами, а не підлеглими султана. Вони отримували виняткові матеріальні пожалування і ритуальні почесті, карбували монету й мали право на самостійні дипломатичні відносини з іншими державами. Османські купці сплачували мито за право торгувати в Кримському ханстві.

Історичні подробиці

Гербом Кримського ханства був родовий знак династії Ґераїв тарак-тамга. Його використовували на монетах, в оздобленні ханського палацу в Бахчисараї, для скріплення документів печатками. Однак досі тривають дискусії щодо значення цього символу.

Дізнайтеся за допомогою додаткових джерел, які версії значення символіки тарак-тамги висувають учені. Чи використовується символ у наш час? Чи знаєте ви схожі знаки у символах інших народів?

Тамга на монеті Хаджі Ґерая (*1465 р.*)

Кримська держава мала військовий характер. Основу її війська становило родове ополчення, яке складалося з кінноти — швидкої, маневрової і досвідченої. Недоліком була відсутність вогнепальної зброї та артилерії, через що татарське військо не вміло здійснювати облогу міст і

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Військо кримських татар (*сучасна історична реконструкція*)

Як художник зобразив військові якості кримських татар? Якими художніми деталями вони підтверджуються?

фортець, тож було вразливим у відкритому бою. Тому перевагами татар були раптовість нападів і швидкість дій.

Свою зовнішню політику хани узгоджували із султаном. Як васал Османської імперії Кримське ханство було учасником воєн султанів.

Найнебезпечнішим противником для Кримського ханства в XVI ст. було *Московське царство*. Задля послаблення Москви кримські хани регулярно здійснювали напади на її південні окраїни, прикордонні війни велися майже неперервно протягом XVI — першої половини XVII ст. Тільки за першу половину XVI ст. було здійснено 43 походи на московські землі. Московські царі були змушені регулярно платити данину кримським ханам до початку XVIII ст.

Завдавали клопоту татари й українським землям, які безпосередньо межували з ханством. Інтенсивність татарських нападів залежала від міжнародної політичної ситуації. Велика хвиля набігів припала на кінець XV — початок XVI ст., коли було зруйновано Київ і спустошено значні території аж до північних меж України. Однією з цілей спустошливих татарських набігів на сусідні землі була здобич *ясиру* — невільників. Їх продавали на європейських та османських невільничих ринках.

Думки істориків

Сучасний український історик Сергій Громенко про работоргівлю

...Однак, при цьому, ті самі 15 % або навіть 5 % ринкового збору за рік — це ж, в абсолютному обчисленні, десятки тисяч людей.

Ось, наприклад, 1578 р. податок з работоргівлі в Кефе в абсолютних цифрах склав 4,5 мільйона акче. Розділивши цю суму на відому ставку податку (від 5 % до 15 %) за одного невільника, отримаємо більше 17 тисяч викрадених у рабство людей. І це лише за один рік. Але ж таких «багатих на здобич» років за весь період історії Кримського ханства були десятки. Тому кількість безповоротно зниклих у Криму людей із сусідніх країн, і передусім українців, на землі яких походи були найбільш частими й масштабними, обчислюється не однією сотнею тисяч осіб.

1. Висловте припущення, чому для сучасних істориків важливо спростувати міф про хижацький характер Кримського ханства.
2. Чому історики не уникають теми торгівлі людьми в Криму?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

3. Боротьба Великого князівства Литовського й Московського князівства за українські землі

Суттєвою загрозою для Великого князівства Литовського було Московське князівство, яке успадкувало деспотичні традиції Улусу Джучі (Золотої Орди).

Великий князь московський Іван III (1462–1505 рр.) титулував себе «Государем і великим князем усієї Русі». ***Це означало висування претензій на панування над усіма руськими землями, зокрема й над частиною території Великого князівства Литовського, яка до Московії ніколи не входила.***

Костянтин Іванович Острозький (*робота невідомого художника, 1750 р.*)

Такі претензії московського правителя спричинили майже неперервні війни з Великим князівством Литовським. У результаті до 1503 р. Московія захопила Чернігівське, Стародубське й Новгород-Сіверське князівства. До 1523 р. всі князівства були ліквідовані, їхні землі перейшли у власність московського князя.

У 1514 р. московське військо захопило Смоленськ і рушило під Оршу (нині місто в Білорусі) — стратегічно важливе місто на перетині торговельних шляхів. Назустріч московитам вийшло литовське військо на чолі з волинським князем **Костянтином Івановичем Острозьким.** Незважаючи на чисельну перевагу московського війська, **8 вересня 1514 р.** війська Костянтина Острозького здобули перемогу в **битві під Оршею.** Завдяки цьому було збережено цілісність Великого князівства Литовського.

Історичні подробиці

За заслуги перед державою князю Костянтину Острозькому 17 липня 1522 р. було надано право запечатувати листи червоним воском, що вважалося привілеєм коронованих осіб.

Відео «Князь Острозький і битва під Оршею» («ВВС», тривалість 03 хв 34 с)
https://qr.orioncentr.com.ua/2WZ4G

Визначте, як перемога під Оршею вплинула на статус князя К. Острозького у Великому князівстві Литовському.

Проте здобута перемога не ліквідувала суперечності між Великим князівством Литовським і Московією. Унаслідок воєн між ними протягом першої половини XVI ст. Велике князівство Литовське втратило майже третину своїх територій.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Українські землі як об'єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.»**.

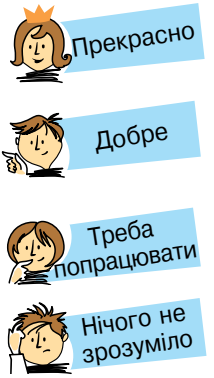

Можу показати на карті розподіл українських територій між державами.

Можу схарактеризувати становище українських земель у складі різних держав.

Можу розповісти про особливості Кримського ханства як держави.

Можу розповісти про роль в історії князя Костянтина Острозького.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Проаналізуйте картину як джерело історичної інформації. За допомогою додаткових джерел інформації запропонуйте тлумачення символіки герба князів Острозьких.

Битва під Оршею (*фрагмент картини, ймовірний художник Ганс Крелл, 1520–1534 рр.*)

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Під керівництвом учителя / учительки виконайте творчий проєкт «Українські князівські роди за Ранньомодерної доби». Під час роботи простежте тяглість історії князівських династій, зверніть увагу на роль представників родин у важливих подіях історії.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1514 р. Битва під Оршею — перемога литовського війська на чолі з князем К. Острозьким над московським військом

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§3 Люблінська унія та її вплив на українське суспільство

Пригадайте передумови виникнення ідеї об'єднання Великого князівства Литовського й Королівства Польського. Про яку історичну подію «розповідає» хмаринка слів?

Діємо: практичні завдання

Із промови князя Костянтина Вишневецького

Приєднуємося як люди вільні й свобідні, аби не були в почтивості своїй шляхетській принижені, бо ми є народ такий почтивий, що жодному народові не поступимося, і чуємося… рівними кожному народові.

Із промовою, сповненою почуття гідності й самоповаги, виступив від імені українців на Люблінському з'їзді щодо об'єднання Великого князівства Литовського й Королівства Польського представник князівського роду Вишневецьких.

Опрацюйте історію укладення Люблінської унії та визначте:

1. Яким було ставлення українців до унії Великого князівства Литовського й Королівства Польського?
2. Як змінилося підпорядкування Волині, Київщини та Брацлавщини в результаті Люблінської унії?
3. Яких привілеїв вдалося домогтися шляхті для українських воєводств у результаті Люблінської унії?
4. У чому полягала суперечність наслідків Люблінської унії для українців?

1. Передумови Люблінської унії 1569 р.

Передумови для об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського були закладені ще в XIV ст., коли посилилася військова загроза з боку Тевтонського ордену. ***Укладена між цими державами Кревська унія започаткувала посилення впливу Королівства Польського на Велике князівство Литовське.***

У XVI ст. Велике князівство Литовське змушене було шукати союзників, щоб протистояти загрозі з боку Московії. Коронна шляхта, яка від 20-х років XVI ст. виступала за широке реформування Королівства Польського, вбачала своїм завданням завершення процесу унії з Великим князівством Литовським. Це, на думку шляхти, мало б істотно поліпшити внутрішнє і зовнішнє становище держави.

Від часів Кревської унії 1385 р. Велике князівство Литовське й Королівство Польське здебільшого були під владою спільного монарха, тож у 1568 р. відновилися переговори щодо тіснішого їх об'єднання.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Люблінський сейм. Утворення Речі Посполитої

Наприкінці 1568 р. король Сигізмунд II Август (1548–1572 рр.) скликав об'єднавчий сейм у м. Люблін. Через протиріччя з поляками литовська делегація спробувала зірвати сейм і покинула Люблін. Сигізмунд II Август під тиском шляхти ухвалив рішення про входження Волині й Підляшшя до складу Королівства Польського.

Отримавши звістку про приєднання до Королівства Польського, шляхта Волині у листі до короля запропонувала обговорити умови унії на окремому сеймі. А це значить, що ***українські шляхтичі вважали себе рівноправними партнерами поляків***. Волиняни домоглися права написати привілей, «*як найкраще і найкорисніше для себе розуміють*».

Очевидно, ані поляки, ані литвини не очікували, що українська шляхта заявить про себе як окремий народ зі своєю власною позицією. Волиняни домоглися приєднання до Корони ще й Київщини та Брацлавщини і стали авторами привілеїв для трьох українських воєводств.

Думки істориків

Наталя Старченко, українська історикиня

Волиняни витиснули в безнадійній ситуації право самим написати ***привілей — договір, який регулював умови приєднання Волинського і Брацлавського воєводств до Польського Королівства***. До привілею впишуть і гарантії непорушності кордонів, і збереження власного права, і уживання руської мови як офіційної на цих теренах, і рівність прав православних та католиків…

Генрік Літвін, польський історик

Волиняни трактували зв'язок із Короною як двосторонню угоду, де кожна сторона — рівноцінний суб'єкт.

Яку роль відводять історики волинянам у підписанні унії?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Литвини, тяжко переживаючи втрату майже половини територій Великого князівства Литовського та побоюючись за свої землі й посади, повернулися до Любліна.

1 липня 1569 р. Люблінський сейм ухвалив унію між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. У результаті дві держави об'єдналися в одну — ***Річ Посполиту*** (у перекладі — *«республіка»* або *«спільна справа»*), яка була ***федеративною державою***.

Річ Посполита (Республіка)

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ	**СПІЛЬНЕ**	**КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ**
ВЛАСНЕ Законодавство Судова система Військо Фінанси	Виборний король (Король Польський та Великий князь Литовський) Вальний (загальний) сейм Грошова одиниця Скарбниця Зовнішня політика	**ВЛАСНЕ** Законодавство Судова система Військо Фінанси

Історичні подробиці

Найвищим законодавчим станово-представницьким органом Речі Посполитої був ***Вальний (загальний) сейм***. Він був двопалатним. Верхня палата — ***Сенат*** — складався з магнатів, церковних ієрархів та інших сановників. Нижня палата — ***Посольська ізба*** — складалася з вибраних на місцевих шляхетських сеймиках представників шляхти. Король спільно із Сенатом і Посольською ізбою становили три правлячі стани.

Пам'ятник Люблінській унії (*1*) і барельєф на ньому (*2*) у м. Люблін, Польща (*сучасне фото*)

1. Розгляньте зображення пам'ятника Люблінській унії. Поміркуйте, який зміст закладено в його барельєфі.
2. Як ви вважаєте, чому цей пам'ятник визнано одним із символів об'єднаної Європи?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Люблінська унія 1569 р. Формування Речі Посполитої

1. Визначте кордони Речі Посполитої, покажіть на карті території, які відійшли до Королівства Польського за умовами Люблінської унії.
2. Назвіть воєводства на українських землях, які входили до складу Королівства Польського до ухвалення Люблінської унії, а також ті воєводства, які були утворені на новоприєднаних українських землях.

3. Наслідки Люблінської унії для українських земель

Читаємо й розуміємо

Дізнайтеся з тексту підручника, якими були наслідки Люблінської унії для українських земель. Інформацію систематизуйте за схемою.

Наслідки Люблінської унії 1569 р. для українських земель

позитивні | **негативні**

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Київське, Волинське та Брацлавське воєводства за умовами унії отримали автономний статус у межах Королівства Польського. Позитивним наслідком стало об'єднання українських земель у складі однієї держави.

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, українська дослідниця Наталя Яковенко назвала одним із наслідків Люблінської унії «*зустріч Русі з Руссю*»?

Люблінські привілеї закріпили дію зводу законів Великого князівства Литовського — **Литовських статутів** — у межах трьох воєводств.

Перший Литовський статут 1529 р.	Другий Литовський статут 1566 р.	Третій Литовський статут 1588 р.
«Старий» статут Регулював різні сфери життя суспільства Великого князівства Литовського. Основним джерелом права визначав затверджені великокнязівською владою норми	**«Волинський» статут** Діяв у межах трьох українських воєводств Королівства Польського. Увів адміністративно-територіальний поділ ВКЛ на воєводства і повіти. Запроваджував шляхетські сеймики та судочинство за зразком Королівства Польського	**«Новий» статут** Значно розширив положення карного, кримінально-процесуального, а також цивільного, шлюбно-сімейного та земельного права, остаточно закріпив привілеї шляхти, унормував становище соціальних станів та етнічних категорій людності
У статуті наголошувалось, що ним має судитися все населення Великого князівства Литовського	Зрівняв у правах усю шляхту, зокрема позбавив «головних» князів їхнього особливого статусу	Остаточно закріпив привілеї шляхти й істотно обмежив особисту свободу селян теж

Збереглися судова система й ведення діловодства місцевою (руською) мовою. Посади в межах трьох воєводств мала отримувати лише місцева шляхта. Оголошувалася рівність католиків і православних. Гарантувалася непорушність кордонів приєднаних воєводств.

Варто запам'ятати!

Литóвські статýти (Статути Великого князівства Литовського) — зводи законів Великого князівства Литовського, створені в 1529 р., 1566 р., 1588 р., укладені на основі норм римського права, «Руської Правди», польських і німецьких правових норм та місцевих звичаїв.

Люблінська унія створила суперечливі умови для розвитку українських земель. У складі Королівства Польського на них значно посилилися західноєвропейські впливи. ***Входження більшості українських***

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

земель до складу однієї держави — Речі Посполитої — сприяло формуванню у населення спільної української ідентичності.

Люблінські привілеї забезпечували широку автономію українських воєводств у Речі Посполитій і сприяли підвищенню самосвідомості шляхти. Вона стала важливим учасником усіх політичних процесів у Речі Посполитій. Ці громадяни Республіки — спільної справи — відчували повну відповідальність за свою нову батьківщину, заявляючи, що не хочуть бути «останніми в служінні Вітчизні». Вони також уміли відстояти власні інтереси, інколи всупереч більшості. Їхній голос було чути під час усіх сеймів Речі Посполитої. Вони вміли знайти союзників серед шляхти інших регіонів, обирали королів і ухвалювали нові права, водночас затято захищаючи своє, боронили державу в численних війнах. Українська шляхта, усвідомлюючи себе спадкоємцями давньої лицарської держави Русь, міцно пов'язувала минуле зі своїм сьогоденням.

Однак унія приховувала й низку небезпек. Польська мова була мовою високої політики, що зводило статус руської мови до регіональної.

Рівність шляхти забезпечувала можливість для представників українських воєводств відстоювати свої позиції на сеймах. Водночас ця рівність несла загрозу «розчинення» руської шляхти в польській більшості.

Діємо: практичні завдання

Роздивіться монету, присвячену 450-річчю Люблінської унії, і дайте відповіді на запитання:

1. Кого зображено на аверсі монети?
2. Як ви розумієте цитату на монеті: «*Вільний з вільним, рівний з рівним*»? Чи відповідало це гасло історичній дійсності?

Пам'ятна срібна монета на честь 450-річчя Люблінської унії (*Національний банк Польщі, 2019 р.*)

Поміркуймо!

Доведіть або спростуйте думку історика Ярослава Грицака: «*Україна є результатом розширення Заходу на Схід*». Свою відповідь аргументуйте.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Люблінська унія та її вплив на українське суспільство»**.

- Можу назвати час укладання Люблінської унії.
- Можу визначити причини, умови й наслідки Люблінської унії.
- Можу назвати права українських воєводств за люблінськими привілеями.
- Можу схарактеризувати зміни в становищі українських земель після Люблінської унії.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Ознайомтеся з думкою українського історика Михайла Грушевського щодо Люблінського сейму й дайте відповіді на запитання.

Михайло Грушевський, український історик

Литовські представники, що прибули на сейм, не мали енергії протестувати проти територіальних захоплень: вони відчували, що в них «обрізано крила», як вони висловились.

Як ви розумієте вислів М. Грушевського, що литвинам було «*обрізано крила*»? Чи були, на вашу думку, інші варіанти дій у литовської делегації?

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Проаналізуйте згенеровану штучним інтелектом (ШІ) ілюстрацію «Люблінська унія». Визначте, чи є достовірною інформація на зображенні. Які елементи не відповідають історичній дійсності? Спробуйте згенерувати власне зображення. Визначте, як на якість генерації впливає формулювання промтів (запитів-завдань) для ШІ.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1569 р. Укладення Люблінської унії. Утворення Речі Посполитої

Люблінська унія (*ілюстрація, згенерована штучним інтелектом*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§4

Соціально-економічне становище українських земель у XVI ст. Повсякденне життя

Козаки Шляхта Ремісник Гільдія Селяни Духовенство Цех Князь Міщани Ярмарок Цех Купці Магнат

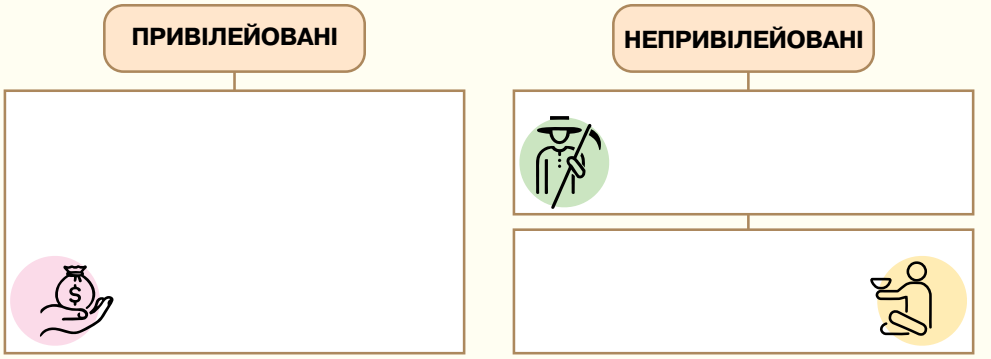
? Пригадайте з курсу історії Середньовіччя зміст понять. Поясніть, про які явища і процеси в житті суспільства можна розповісти за допомогою них.

1. Соціальна структура українського суспільства

Читаємо й розуміємо

Працюючи з навчальним текстом, заповніть схему «Соціальна структура українського суспільства». З'ясуйте, чи однорідними були стани українського суспільства.

Соціальна структура українського суспільства

Усі європейські держави Ранньомодерної доби були становими. Їхні суспільства поділялися на великі групи, кожна з яких мала свої права. Саме належність до певної групи (стану) з її окремими правами забезпечувало місце людини в суспільстві. На верхівці станової піраміди перебував *шляхетський стан*, який називали «*політичним народом*» (близько 10 % населення). Адже саме він мав усю повноту політичних прав і міг разом із королем сказати про себе: «*Я і є держава*». Згодом шляхта закріпила за собою і право на володіння землею.

Одяг боярина XVI ст. (*документальна реконструкція сучасного ілюстратора військово-історичних видань, скульптора Сергія Шаменкова*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Усі представники шляхетського стану були між собою формально рівними. Пропуск до цього стану давало право народження в шляхетській родині або особливі заслуги перед державою (переважно військова звитяга). Проте шляхта була строкатою за своїм матеріальним становищем. Отримання від короля уряду (посади) також вивищувало шляхтича серед загалу, навіть якщо уряд (посада) не давав жодних доходів. Найвищі воєводські уряди — воєводи й каштеляна — забезпечували входження до Сенату Речі Посполитої.

В українському суспільстві важливе місце належало «головним» ***князям***, які тримали у своїх руках великі маєтки (спадкові й королівські пожалування) та найвищі посади. Їх можна зарахувати до групи ***магнатів***. А водночас було багато й князівських родин, які нічим, окрім титулу, не відрізнялися від середньої шляхти. Себто не всі магнати були князями та далеко не всі князі могли претендувати на статус магната.

Малозаможна шляхта, щоб поліпшити своє матеріальне становище, шукала заробітків службою на князівських і заможних шляхетських дворах або в канцеляріях судово-адміністративних установ. Великі перспективи відкривала військова служба, що давала можливості побудувати військову кар'єру й отримати у винагороду землеволодіння.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду ознайомтеся із джерелом і виконайте завдання:

1. На основі інформації придумайте розповідь «Один день із життя князя Острозького»; у розповіді використайте назви предметів вжитку із наведеного опису.
2. Визначте за описом предметів вжитку, які предмети свідчать про релігійність князів Острозьких.

Опис предметів вжитку Острозького замку **https://qr.orioncentr.com.ua/tl8SV**

Проведіть мінідослідження написаного в XVI ст. портрета:

1. Визначте, хто зображений на портреті.
2. До якого стану суспільства належала героїня твору?
3. За якими елементами портрета можна визначити соціальне становище зображеної жінки?
4. Дізнайтеся з додаткових джерел, чому цей портрет зберігається в колекції Острозького замку.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Духовенство на українських землях також було неоднорідним. Його представляли священники поширених в українських землях релігійних конфесій: православ'я, католицизму, протестантизму й інших церков. Найчисленнішу групу становило православне духовенство. Воно здебільшого було шляхетського походження та в Речі Посполитій наділене королівськими привілеями.

Свідчать документи

Привілей Сигізмунда II Августа (1572 р.)

Хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та перед міщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вольностей... наданих місту Львову... і користувалися ними без всяких винятків... Священники їхні, церкви грецького обряду..., повинні бути вільні та звільнені від будь-яких податків...

У чому, за свідченням документа, полягає відмінність між правовим статусом і реальним становищем православних у Речі Посполитій?

Міщанський стан складався з вільних людей. Міське населення становили *патриціат* (заможні, урядники), *бюргерство* (ремісники, майстри) та *плебс* (дрібні торговці, підмайстри). Проте більшість міщан, окрім патриціату великих міст (Львова, Вільна, Кракова тощо), не мала політичних прав.

Найчисленнішою групою населення було ***селянство***. За майновим становищем воно не було однорідним. Залежно від того, у межах чиїх володінь жили селяни, серед них виокремлювалися королівські, церковні, шляхетські. Їхні обов'язки щодо власника землі регулювалися звичаєм. Селяни користувалися обмеженим самоврядуванням і вміли боронити свої права. Зокрема, королівські селяни могли захистити себе в спеціальному королівському суді. Селяни мали право на власне майно та на частину своїх прибутків, які отримували від обробітку землі. Власникові вони мали сплачувати **ренту** за володіння землею — грошову, продуктову чи відробіток у його господарстві. Але цей відробіток йшов не від кожного члена великої родини, а від усього домогосподарства.

У більшості шляхетських маєтків селяни «сиділи» на дворищах — мали у своєму розпорядженні ділянки землі, які й обробляли. Разом із членами великих родин (кілька поколінь чи кровноспоріднені родини) часто жили далекі родичі й навіть чужі люди — *коморники й підсусідки*. Внизу соціальної піраміди перебували *наймити, домашні слуги й челядь-невільники*.

Наприкінці XV ст. розпочався процес становлення нової суспільної верстви, міжстанового соціального прошарку українського суспільства — **козацтва**.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Факт чи фейк?

У сучасних уявленнях про становище селянства за Ранньомодерної доби значною мірою панують міфи совєтських часів про надзвичайну бідність селянства. Проте складені у випадку скарг про наїзди на шляхетські маєтки реєстри вкраденого майна розвінчують ці міфи.

Наприклад, у скарзі про напад 23 липня 1575 р. слуг князя Василя-Костянтина Острозького на маєтки князів Заславських описується пограбоване у селян майно.

Так, у звичайного селянина Михна Плютича були пограбовані такі речі: сукман з лондонського сукна, жіночу лондонську сукню з оксамитом, блакитну швебединську безрукавку, три сермяги, шість плахт, дев'ять чоловічих сорочок і десять жіночих, чотири копи грошей, 15 голів великої рогатої худоби, 15 овець, 10 кіз, сільськогосподарський реманент, зокрема й залізні плуги.

Шляхтянка й заможна селянка XVI ст.
(*документальна реконструкція Сергія Шаменкова*)

Назвіть, яким чином історикам вдається спростовувати міфи про становище селянства за Ранньомодерної доби. На основі переліку втрачених речей зробіть висновок про торговельні контакти населення українських земель.

2. Сільське господарство. Фільварки

У XVI ст. основою господарювання на українських землях залишалося сільське господарство. Зростання попиту на хліб та інше збіжжя внаслідок збільшення чисельності населення і «революції цін» в Європі сприяло розвитку фільваркового господарства. У **фільварках** продукцію виробляли на продаж. Прагнучи збільшити прибутки, землевласники збільшували обсяг відробіткової ренти — **панщини**. Однак часто через невміння шляхти господарювати по-новому фільварки виявлялися збитковими. Тоді їх власники поверталися до традиційних способів господарювання.

Варто запам'ятати!

Ре́нта — дохід, який отримували землевласники за надання селянам права користуватися землею. Могла бути натуральною, грошовою та відробітковою працею в господарстві землевласника.

Оре́нда — отримання майна в користування за плату.

Фільва́рок (з нім. vorwerk — *хутір* або *ферма*) — велике багатогалузеве товарне господарство, орієнтоване на отримання прибутку з продажу продукції.

Па́нщина — виконання селянами певного обсягу робіт у господарстві землевласника за користування його землею.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

3. Міста. Ремесло й торгівля

Поміркуймо!

Пригадайте, які умови сприяли виникненню і зростанню міст.

З пожвавленням економічного життя на українських теренах швидко зростала мережа міст. На відміну від сіл, міста мали привілей на заснування і ширші правові можливості для розвитку. Окреме самоврядування і судочинство мали єврейські й вірменські громади.

В Україні існувало понад 1100 міст і містечок. Міста відрізнялися за своїм статусом. Королівськими містами зазвичай були центри воєводств і повітів: Київ, Брацлав, Житомир, Луцьк, Львів тощо.

МІСТА

Королівські
Володіли магдебурзьким правом, були центрами розташування королівських намісників — старост

Церковні
Перебували у володінні церкви

Магнатські / шляхетські
Виникали у приватних землях, магдебурзьке право обмежувалося владою землевласника

Які міста, на вашу думку, мали найвигідніше становище?

Міста, що мали магдебурзьке право, повністю або частково управлялися ***магістратом*** — виборним становим органом, що складався з *ради* й *лави*.

Система міського управління в містах із магдебурзьким правом

МАГІСТРАТ
Орган міського самоврядування (обирався довічно)

РАДА
Адміністративний орган і цивільний суд на чолі з бургомістром (бурмистром)

ЛАВА
Суд у кримінальних справах на чолі з війтом

Міста були центрами ремесла й торгівлі. Більшість ремісників об'єднувалися в ***цехи***. Вони захищали інтереси ремісників, контролювали ціни й виробництво товарів.

Купці й торговці також мали власні професійні об'єднання — ***гільдії***. Вони контролювали якість продукції, вирішували питання збуту товарів. Важливі торговельні шляхи, що проходили теренами українських земель, сприяли розвитку міжнародної торгівлі.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Михайло Грушевський, український історик, про значення ярмарків у житті суспільства

Острог мав «з давніх часів» ярмарок на Святого Онуфрія, а великий князь Жиґимонт Старий додав ще два — на зимного Миколая і на Йордан. Київ при потвердженню своїх прав у 1516 р. дістає також два тижневі ярмарки. Великий князь позволяє мати в них ярмарки (раз до року в кожнім) — «а мито на нього має брано биті со всіх купців»... Хоч ярмарки засновувалися в інтересах міста, для піднесення добробуту його й місцевої людности, проте се був меч обосічний. Як інтересно було стягати купців і побирати з них різні доходи й користі, так знов їх конкуренція могла бути небезпечною для інтересів місцевого купецтва...

1. Як впливали на розвиток міст і добробут населення ярмарки?
2. Чи можна вважати привілеєм право на їх проведення?
3. Про яку загрозу для місцевих ремісників і купців пише історик в останньому реченні документа?
4. Чому землевласники були зацікавлені в заснуванні ярмарків на своїх землях?

Під час торговельних операцій використовувалися різні грошові одиниці. Переважав *литовський гріш* та його дрібні номінали. Рахунок литовських монет вівся на копи (1 копа дорівнювала 60 литовським грошам). Значну частку в обігу посідав *польський гріш*. 30 польських грошів становили 1 польський злотий. Також використовувалися західноєвропейські грошові одиниці «таляри» і золоті монети типу дуката («золоті червоні», «черлені»).

Литовський гріш (*XVI ст.*)

Діємо: практичні завдання

Пригадайте казку «Коза-дереза». За скільки кіп купив дід козу? За допомогою інформації параграфа порахуйте, за скільки литовських грошів дід купив козу-дерезу. Визначте вартість кіз селянина із рубрики «Факт чи фейк?» на *с. 35*.

Ілюстрація, згенерована штучним інтелектом

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

4. Діти привілейованих і непривілейованих верств

Про життя дітей на українських теренах за Ранньомодерної доби інформації обмаль. Відомо, що неповнолітніми вважалися хлопці до 18, а дівчата — до 15 років. Зважаючи на те, що усталений ритм життя часто порушували збройні конфлікти між сусідами, напади на маєтки, татарські набіги, значні воєнні кампанії, можна припустити, що діти часто ставали їх жертвами.

Хлопців із заможних шляхетських родин віддавали на навчання до шкіл. Метою було здобути хоча б елементарну освіту — навички читання і письма. Діти, особливо з непривілейованих станів і незаможних шляхетських родин, досить рано покидали батьківський дім і ставали самостійними. Зокрема, дітей з незаможних шляхетських родин віддавали на службу до багатих шляхетських дворів. *Прислуговуючи своїм заможнішим одноліткам, вони опановували грамоту, правила етикету, проходили певну соціальну адаптацію*. Іноді дітей віддавали в прислугу до фахівців, наприклад лікарів. У таких випадках дитина опановувала первинні професійні навички, маючи змогу почати самостійно заробляти собі на життя.

У разі втрати батька (бо часи були неспокійні) над дітьми встановлювалася опіка інших родичів. При цьому, за Литовським статутом 1566 р., право на опіку було передане тільки родичам по чоловічій лінії. Рідна мати могла претендувати на опіку лише за заповітом чоловіка. Як правило, головною метою опіки було збереження спадщини дітей за померлими батьками. Після досягнення повноліття опікуни були зобов'язані повернути дітям майно разом з отриманими з нього прибутками. Проте бували й випадки, коли опікуни зловживали й неправомірно позбавляли своїх підопічних майна, за що останні мали право вимагати відшкодування після досягнення повноліття.

Діємо: практичні завдання

Поміркуйте, чим відрізнялося повсякдення дітей заможних і незаможних родин. Придумайте розповідь «Один день із життя дитини в селянській / міщанській родині». Розгляньте згенеровану за допомогою штучного інтелекту (ШІ) ілюстрацію та висловте припущення, якими стереотипами керувалася система, створюючи малюнок.

Ілюстрація, згенерована штучним інтелектом

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Соціально-економічне становище українських земель у XVI ст. Повсякденне життя»**.

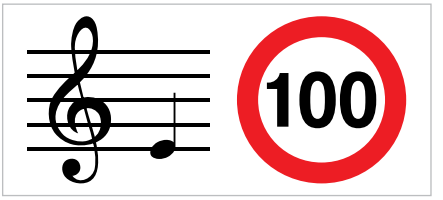
- Можу схарактеризувати соціальну структуру українського суспільства. — Прекрасно
- Можу пояснити значення понять «*Литовські статути*», «*фільварок*», «*оренда*», «*рента*», «*панщина*». — Добре
- Можу визначити характерні риси розвитку господарства на українських землях. — Треба попрацювати
- Можу розповісти про життя і побут різних станів суспільства. — Нічого не зрозуміло

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Упорядкуйте історичне лото: уявно поєднайте утворені слова в ребусах з відповідними текстовими картками. Запропонуйте свій варіант вправи.

Рада | Бурмистр | Панщина | Фільварок | Селяни

Цех | Товарне виробництво | Землевласник | Магдебурзьке право

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Які наслідки Великих географічних відкриттів згадано в параграфі? Як ви розумієте вислів українського історика Ярослава Грицака: «*Без Колумба не було б України*»?

4. Пригадайте, де та коли виникло магдебурзьке право. З'ясуйте, чи відповідали традиції міського життя на українських теренах середньовічній приказці «*Міське повітря робить вільним*». Доберіть факти на підтвердження вашої думки.

Пам'ятна монета, присвячена впровадженню магдебурзького права в Києві (*Національний банк України, 1999 р.; реверс*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§5 Церковні й релігійні проблеми в Україні XVI ст.

Дізнайтеся з додаткових джерел чи пригадайте, що таке Реформація. Коли й з яких причин вона розпочалася в Європі? Які зміни вона спричинила в політичному й культурному житті європейських країн?

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в групи та проведіть мінідослідження становища православної церкви в другій половині XVI ст. за передбаченим схемою планом.

Подолання кризових явищ у православ'ї в другій половині XVI ст.

Причини кризи	Ознаки кризи	Способи подолання кризи

1. Становище християнських церков на теренах Речі Посполитої

В останній третині XVI ст. католицька церква активно реформувалася, оговтуючись від поразок, які їй завдала Реформація. У Речі Посполитій протестантські конфесії досягли неабияких успіхів: до них належали представники найбільших магнатських родин, велика кількість шляхти й міщан і навіть селянство. Наприклад, на Люблінському сеймі серед сенаторів половину становили протестанти, а серед шляхетських послів їх було ще більше. ***Реформація послужила сильним поштовхом для оновлення католицької церкви***. Це виявилося в широких контрреформаційних реформах: підвищенні освітнього рівня духовенства, відкритті спеціальних освітніх закладів, поширенні релігійних книжок, впровадженні суворої дисципліни й нових вимог до вірян. На теренах Речі Посполитої активно діяв орден єзуїтів. Створені ним єзуїтські колегіуми давали найкращу на той час освіту. На українських землях були створені 13 таких колегіумів, зокрема у Львові, Луцьку, Перемишлі й Кам'янці. Вони приймали на навчання представників різних конфесій, не змушуючи їх брати участь у католицьких службах, водночас популяризуючи католицизм через культуру й освіту.

Барельєф з літерами «IHS». Характерний знак ордену єзуїтів, розташований на одній із каплиць Латинської катедри у Львові

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

У XVI ст. православна церква перебувала у скрутному становищі. Після падіння Константинополя в 1453 р. православні патріархи потрапили в політичну залежність від Османської імперії. Землі України майже не відчували духовного впливу й підтримки центру світового православ'я. Водночас проголошений у 1589 р. патріархом московський митрополит претендував на роль нового духовного лідера всіх православних. Це непокоїло церковних діячів різних конфесій. З'явилася ідея перенесення центру вселенського патріархату до Речі Посполитої — Києва, Вільна чи Острога.

Думки істориків

Сергій Плохій, український та американський історик, про кризу православної церкви

Низький освітній рівень духівництва, порушення моральних стандартів і церковних канонів, поширеність симонії (купівлі і продажу церковних посад) і цілковитий контроль над церквою з боку світських патронів були проявами загальної кризи українського православ'я наприкінці XVI ст.

1. Визначте зі слів історика ознаки кризи православної церкви в другій половині XVI ст.
2. Поміркуйте, у чому саме полягав негативний вплив кожного із названих явищ на авторитет православної церкви. Якими, на вашу думку, могли бути дії православних вірян в цій ситуації?

У православній церкві Речі Посполитої в цей час існувала низка внутрішніх проблем, спровокованих об'єктивними причинами. І справа була не тільки в тиску католицтва — православна церква мала значні внутрішні проблеми. Першою з них було *право патронату (опіки) світських володарів*. На місцях шляхта за власний кошт утримувала храми; вона й обирала для них священників. На кандидатуру найвищого ієрарха — митрополита — безпосередньо впливав князь Костянтин Острозький. Великою проблемою був *недостатній рівень освіти православного духовенства*, адже приватні особи не могли забезпечити належної освіти всього священства.

Наприкінці XVI ст. кризові явища в «руській церкві» (тобто православній) були наявні і в «польській церкві» (тобто католицькій) Речі Посполитої. Проте католицьким проповідникам вдалося створити образ глибокої кризи саме Руської церкви. Її недоліки були оголошені великим гріхом, перешкодою «правдивому» християнському спасінню.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому католицьким проповідникам було вигідно створити образ кризи саме в православ'ї.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Реформаційні явища в українському православ'ї

Пересопницьке Євангеліє (*1556–1561 рр.*)

Відповіддю на виклики кризових явищ і посилення католицизму було пожвавлення діяльності небайдужих членів православної спільноти. Проявом оновлення православної церкви стало ***Пересопницьке Євангеліє*** — перший переклад Святого Письма «простою мовою» (близькою до розмовної староукраїнської), здійснений у **1556–1561 рр.** Переклад вирішував проблему того, що церковнослов'янська мова ставала дедалі менш зрозумілою тогочасним людям. Кошти на його створення виділила княгиня Анастасія Гольшанська.

Пересопницьке Євангеліє належить до національних святинь України — на ньому складають присягу народові України новообрані президенти.

Під впливом Реформації православні міщани за зразком протестантських самоврядних громад почали створювати **Церковні братства.** *Перше братство було засноване у Львові.*

Братства діяли в різних містах. Великої ваги набули самоврядні братства. Найбільші з них домоглися права ***ставропігії*** — прямого підпорядкування Константинопольському патріарху. Вони стали не просто незалежними від місцевих єпископів і духівництва, а намагалися встановити свій контроль над церковними справами. Це спричинило загострення відносин між братствами та православними ієрархами.

Варто запам'ятати!

Церко́вні бра́тства — національно-релігійні об'єднання українських православних міщан і шляхти в XVI–XVIII ст.

Захисниками православної віри були не тільки міщани, а й шляхта, яка на Волині та Київщині була переважно православною. Найяскравішою постаттю серед оборонців православ'я був князь **Василь-Костянтин Острозький.**

У 1576 р. в Острозі князь заснував академію на противагу єзуїтським колегіумам і протестантським школам.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Острог перетворився на важливий культурний центр. Серед острозьких інтелектуалів були не лише православні, а й протестанти, які активно працювали на зміцнення позиції православної церкви. Зокрема, під псевдонімом Христофора Філалета, автора «Апокрисису», виступав наближений до князя В.-К. Острозького Мартін Броневський, представник однієї з радикальних течій протестантизму.

Історичні подробиці

Князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (1526/1527–1608 рр.) наприкінці XVI ст. був найбільшим після короля землевласником Речі Посполитої, володів містечками й понад двома тисячами сіл, отримуючи із цих земель величезні прибутки. Самотужки міг виставити військо чисельністю 15–20 тис. осіб. З 1559 р. був воєводою київським, а в 1573 р. — одним з кандидатів на королівський престол. Зробив свою резиденцію в Острозі культурним осередком, заснував монастирі й церкви, підтримував Львівське братство. Освітня і меценатська ***діяльність князя сприяла поєднанню українських традицій із західноєвропейськими ідеями Відродження***.

Василь-Костянтин Острозький
(*портрет роботи невідомого художника, XVII ст.*)

У 1581 р. в Острозі Іван Федорович надрукував ***Острозьку Біблію***, яка на 18 років випередила католицьку Біблію Якуба Вуйка (1599 р.) і здійснила величезний вплив на релігійну культуру Східної Європи.

Свідчать документи

Ознайомтеся з оригінальним виданням Острозької Біблії — погортайте книгу на сайті. Визначте, чим друковані книги відрізнялися від рукописних книг доби Середньовіччя.

Острозька Біблія онлайн
https://qr.orioncentr.com.ua/6GN6W

Титульний аркуш
Острозької Біблії 1581 р.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

3. Виникнення ідеї церковної унії. Полемічна література

Незважаючи на те, що розкол у християнській церкві тривав з XI ст., *в обох церквах завжди були прихильники відновлення єдності християнства*. Ще в 1439 р. у Флоренції було зроблено спробу відновити єдність християнських церков під владою Папи Римського — проголошено Флорентійську унію. Але насправді це об'єднання так і не відбулося через глибокі суперечності між церквами.

У другій половині XVI ст. розвивалася ідея унії католицької та православної церков у Речі Посполитій. Ця ідея сприяла розвиткові **полемічної літератури**. У 1577 р. побачив світ трактат єзуїта Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним пастирем». У трактаті П. Скарга вказував на необхідність унії православної та католицької церков у Речі Посполитій.

Варто запам'ятати!

Полеміка літерату́ра — жанр богословської літератури, в якій велася дискусія щодо унії католицької і православної церков.

У 1587 р. ректор Острозької академії **Герасим Смотрицький** відповів твором «Ключ Царства небесного», в якому заперечував підкорення православної церкви Риму. Його син **Мелетій (Максим) Смотрицький** написав «Тренос» — символічний плач православної церкви за вірянами, які перейшли в католицтво, та втраченими церквами й монастирями.

У цілому релігійна літературна полеміка велася довкола питань про походження Святого Духа, релігійних догматів та обрядів, упровадження григоріанського календаря. Водночас автори торкалися і питань розвитку культури, історичного минулого й інших актуальних тем того часу.

Отже, протягом XVI ст. православна церква України зіткнулася з низкою викликів з боку протестантизму, що активно поширився в Королівстві Польському й Великому князівстві Литовському, а від 60-х років — з боку католицької церкви, яка розпочала повну реорганізацію у відповідь на успіхи Реформації. Пошуки православними інтелектуалами свого місця у конкурентному світі привели до позитивних зрушень в українській культурі.

Поміркуймо!

Обговоріть у класі результати проведеного мінідослідження (*за завданням на с. 40*). Визначте, що спільного було в способах подолання кризових явищ у католиків і православних на теренах Речі Посполитої. Як ви розумієте вислів історика Сергія Плохія: «*Застосування друкарського верстата поглибило релігійну боротьбу в українських і білоруських землях*»?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

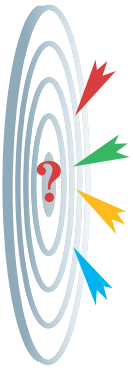
ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Церковні й релігійні проблеми в Україні XVI ст.»**.

- Можу назвати прояви Реформації та Контрреформації на українських землях.
- Можу визначити причини, ознаки та шляхи подолання кризових явищ в українському православ'ї.
- Можу розповісти про внесок церковних православних братств і заможних вірян у зміцнення православ'я.
- Можу схарактеризувати діяльність князя Василя-Костянтина Острозького.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Роздивіться монету. Визначте, якій події вона присвячена. Яку ще інформацію повідомляють викарбувані на монеті зображення?

Пам'ятна монета
(*Національний банк України, 2017 р.; реверс*)

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Підготуйте тези доповіді для виступу на науковій учнівській конференції з теми «Реформація і Контрреформація: український вимір». Створіть хмаринку ключових слів вашої доповіді.

4. Проведіть мінідослідження біографії В.-К. Острозького. За результатами підготуйте графічний проєкт «В.-К. Острозький — представник українського магнатства й захисник православ'я».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1556–1561 рр. Створення Пересопницького Євангелія

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§6 Берестейська церковна унія 1596 р. та її наслідки

Пригадайте, яким було становище православної церкви на українських землях в умовах Реформації та Контрреформації. Чому, на вашу думку, православні братства прагнули досягти ставропігії?

Читаємо й розуміємо

Дослідіть за текстом параграфа історію укладення Берестейської церковної унії. Під час роботи заповніть таблицю.

БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 р.	
Передумови унії	**Причини унії**
Прихильники	**Противники**
Аргументи прихильників	**Аргументи противників**
Умови об'єднання	
Результати	**Наслідки**

1. Передумови укладення Берестейської церковної унії

У 90-ті роки XVI ст. ідея щодо ***церковної унії*** — об'єднання православної та католицької церков — дістала багато прибічників. Ієрархи православної церкви бачили в ній засіб вирішення низки завдань:

- посилення позицій православної церкви в державі й суспільстві за умов переважання католицької церкви;
- позбавлення залежності від світських володарів через зміцнення структури самої церкви;
- забезпечення для православних владик місця в Сенаті нарівні з католицькими ієрархами.

Методом досягнення цих завдань було реформування церкви.

Папа Римський був зацікавлений в унії, адже прагнув поширити свій вплив на Схід і послабити протестантизм.

Підтримував ідею і король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза (1587–1632 рр.), ревний католик, у близькому оточенні якого переважали радикальні прибічники унії, зокрема єзуїт Петро Скарга. Занепокоєння викликали й претензії новопроголошеного Московського патріархату на зверхність над православними «всєя Русі». До того ж церковне об'єднання вважалося важливим кроком до досягнення релігійної єдності, а отже, і до зміцнення держави.

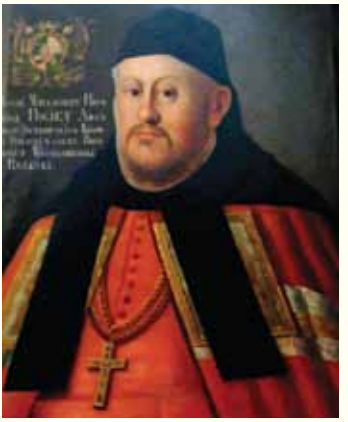
Роботу з утілення унії в життя взяв на себе єпископ **Іпатій Потій**, якого часто називали «*батьком унії*».

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Історичні подробиці

Іпатій Потій (1541–1613 рр.) — походив зі шляхетської родини. Товаришував із князем Василем-Костянтином Острозьким, викладав в Острозькій академії. Блискучий письменник-полеміст, доводив переваги унійної церкви в умовах наступу католицтва. Від 1599 р. і до своєї смерті був Київським митрополитом унійної церкви. Заснував перші унійні школи й друкарні.

Уявіть себе в ролі Іпатія Потія і складіть промову від імені діяча / діячки до вірян щодо доцільності церковної унії.

Іпатій Потій (*портрет XVII ст.*)

Після тривалої підготовки православні єпископи за участі Київського митрополита Михайла Рагози (Рогози) ухвалили в 1594 р. ***«Торчинські артикули»*** (від м. Торчин на Волині). Цей документ визначив зміст церковної унії. У ньому йшлося про умови об'єднання церков, але жодним чином не про їх злиття.

ТОРЧИНСЬКІ АРТИКУЛИ

- Обряди та свята православної церкви залишалися незмінними
- Ліквідувалася юрисдикція Константинопольського патріархату «на території Русі»
- Митрополит Київський обирався єпископами, кандидатура затверджувалася Папою Римським
- Уніатські ієрархи отримували місця в Сенаті Речі Посполитої
- Усі монастирі, церкви, церковні братства мали перебувати під контролем єпископів без втручання світських осіб
- Заборонялося вихрещувати православних у католицтво

1. Визначте, які з положень Торчинських артикулів свідчили про об'єднання православної та католицької церков.
2. Які положення документа були вигідними для ієрархів — прибічників унії?
3. Поміркуйте, якими могли бути наслідки унії для вірян православної церкви, зважаючи, що прибічниками унії була вища православна ієрархія в українських землях.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Сергій Плохій, український та американський історик, про ставлення до унії єпископів

Умови унії мали на меті урівняти права православних із правами католиків і посилити владу єпископів... У статтях не було практично нічого про підвищення морального й освітнього рівня духівництва... Ієрархія, взявши курс на церковну унію з Римом, практично цілковито відкинула програму реформування православ'я зсередини, яку висунули та втілювали братства.

Визначте, у чому історик вбачає поверховий характер задуму унії. Чому, на вашу думку, єпископи не поділяли ідей братств щодо реформування православної церкви?

Із проголошеними умовами згодні були не всі. Князі та шляхта не хотіли втрачати контроль над церквою. Ставропігійні монастирі воліли зберегти свою незалежність, землі та власність. Православні братства прагнули церковних реформ, а не посилення влади єпископів. Головним противником унії був князь В.-К. Острозький, який спершу був її палким прибічником. Однак він бачив унію як рівноправне об'єднання двох гілок християнства. Під його тиском львівський єпископ Гедеон Балабан і перемишльський єпископ Михайло Копистенський висловили протест проти унії. Князь звернувся по допомогу до протестантів і погрожував виставити 20-тисячне військо для захисту «грецької віри». Таким чином, серед православних стався розкол.

Водночас Іпатій Потій і Кирило Терлецький здійснили подорож до Риму, де в грудні 1595 р. отримали папську буллу про згоду на унію.

2. Церковні собори у Бересті в 1596 р.: розкол православної та утворення греко-католицької церкви

Церковний собор для проголошення унії був скликаний 8 жовтня **1596 р.** у церкві Святого Миколая в Бересті (нині м. Брест, Білорусь). Саме на цьому соборі було ухвалено рішення про утворення **унійної (греко-католицької) церкви**. На боці прибічників унії були майже всі єпископи, підтримка короля і Папи Римського.

Противники унії на чолі з В.-К. Острозьким проголосили свій окремий православний собор. В.-К. Острозький залучив до участі в православному соборі представників східних патріархатів, православної шляхти і братств, а також більшість православних монастирів. Обидва собори проголосили взаємне відлучення своїх противників від церкви. Православний собор рішення про утворення унійної церкви не визнав.

Варто запам'ятати!

Уні́йна (гре́ко-католи́цька) це́рква — церква, що діє у складі католицької церкви, зберігаючи спільні з православними церквами обрядність і звичаї.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

3. Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні

Унію визнали шість з восьми єпископів Київської митрополії, першим унійним митрополитом став **Михайло Рагоза (Рогоза)** (1596–1599 рр.). Проте 15 грудня 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал про обов'язковість переходу до унії. Православна церква в Речі Посполитій опинилася поза законом. ***Замість того, щоб сприяти порозумінню та єдності християн, унія перетворилася на інструмент розколу суспільства.*** Форма впровадження унії викликала спротив через порушення свободи совісті, гарантованої Варшавською конфедерацією (1573 р.). На захист православної церкви стали також протестанти й католики. Вони прагнули уникнути релігійних війн, подібних до тих, що відбувалися в низці європейських країн.

Вітраж «Берестейська унія» (*робота вітражиста Лео Мола в Митрополичому кафедральному храмі Святих Володимира й Ольги УГКЦ в м. Вінніпег, Канада*)

Розгляньте уважно вітраж. Поясніть, як автор втілив ідею Берестейської церковної унії у своєму мистецькому творі.

Православні віряни на українських землях зміну церковної належності почали розглядати як зраду свого народу — нібито «руський народ» становили тільки православні.

Свідчать документи

Лев Сапіга, великий канцлер Великого князівства Литовського

Я католик, але не бажаю того вітчизні, аби тут у нас було б так, як у Франції. І припускаю, що багато є католиків, які того не лише не бажають, а й виступили б проти, якби до чогось такого мало дійти. Бо то вже була б остання згуба для нашої вітчизни.

Визначте, як представлений діяч Речі Посполитої поставився до примусового переходу до уніатства. Чим зумовлена його позиція?

Таким чином, Берестейська унія стала відповіддю на кризу православної церкви та проявом Контрреформації в Речі Посполитій. Водночас вона ***поглибила розкол у суспільстві й загострила релігійні суперечності***. Намагання створити єдину церкву замість двох призвели до виникнення третьої. Але завдяки релігійній полеміці ***викристалізувалася ідея «руського народу» як третього учасника федеративної Речі Посполитої***.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про ставлення до Берестейської унії

Починалося велике протистояння..., що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожнечі і насильства... Розмірковуючи над витоками цього феномена, мусимо визнати, що православний загал Русі-України на унії нічого не втрачав, ...логіка владик-уніатів, які... шукали опіки могутнього Риму і тим самим зміцнювали позиції православних у католицькій державі, була... слушною... Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав... опір новині, неприйняття всякого нововведення, яке сприймалося як замах на усталену, а відтак — справедливу і добру старовину.

Про які наслідки Берестейської унії йдеться в цитаті історикині? Які причини опору унії вона називає? Чи погоджуєтесь ви з науковицею?

Діємо: практичні завдання

Розгляньте приклади пам'ятних знаків на честь Берестейської унії. Дізнайтеся, чи випускалися в Україні пам'ятні монети та поштові марки на честь цієї події. Поміркуйте, чи варто вшановувати пам'ять цієї історичної події. Свою думку обґрунтуйте.

Пам'ятний хрест з нагоди 400-річчя Берестейської унії в м. Чернівці (*встановлено на подвір'ї собору Успіння Пресвятої Богородиці Української греко-католицької церкви, 1996 р.*)

Пам'ятна марка, випущена до 350-річчя Берестейської унії Українським комітетом допомоги біженцям в Італії (*1946 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

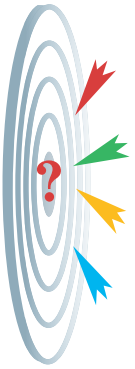
ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Берестейська церковна унія 1596 р. та її наслідки»**.

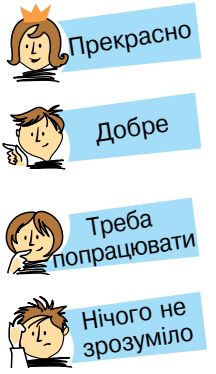

Можу пояснити поняття «*унійна* (*греко-католицька*) *церква*».

Можу з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки в подіях укладення Берестейської церковної унії.

Можу навести приклади аргументів прибічників і противників церковної унії в українському суспільстві.

Можу пояснити, чому Берестейська унія стала проявом Контрреформації в Речі Посполитій.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему «Берестейська унія 1596 р.: компроміс еліт чи зрада духівництва?». Для успішного проведення дискусії заздалегідь визначте ролі учасників і підготуйте аргументовані виступи.

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Проаналізуйте створений за допомогою технологій штучного інтелекту (ШІ) проєкт пам'ятника Берестейській церковній унії. На вашу думку, чи вдалося ШІ точно відтворити задум унії в пам'ятнику? Які корективи до цього проєкту ви запропонували б?

Ілюстрація, згенерована штучним інтелектом

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1596 р. Церковні собори в Бересті, укладення Берестейської церковної унії, утворення унійної (греко-католицької) церкви

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§7 Церковне життя в Україні першої половини XVII ст.

Пригадайте, коли було укладено Берестейську церковну унію. Чи досягли прибічники унії мети об'єднати суспільство довкола єдиної церкви?

Поміркуймо!

Поміркуйте, як характеризує церковне життя в українських землях після Берестейської унії вислів: «*На початку XVII ст. ієрархи залишилися без вірян, а віряни — без ієрархів*». До якої церкви належали ієрархи, а до якої віряни? Уявіть себе релігійним / політичним діячем / діячкою того часу — запропонуйте заходи для зміцнення унійної та православної церков. Зіставте свій план з інформацією в параграфі.

1. Боротьба за відновлення ієрархії православної церкви

Перші два десятиліття після укладення Берестейської унії були періодом гострої боротьби за відновлення прав православної церкви. *Унія зблизила православних із протестантами*. У 1599 р. між ними був укладений союз для спільних дій. Давній захисник церкви — шляхта, яка боролася за відновлення її статусу. Протести на сеймах підтримували і католицькі депутати. Королю вказували, що він порушив свою присягу, дану на коронації. Адже її частиною був пункт про релігійний мир, а рівні права православних і католиків були умовою Люблінської унії.

Йов Борецький (*стінопис дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві; храм споруджений у 1108–1113 рр., відтворений у 1997–1998 рр.*)

Король і частина прибічників унії були змушені йти на поступки. У 1603 р. Сигізмунд III дав дозвіл на обрання православного архімандрита Києво-Печерського монастиря. У 1607 р. сеймовою ухвалою була відновлена православна церква й поновлені всі її права. Однак це істотно не позначилося на становищі православних, адже король не бажав ані висвячення православних ієрархів, ані повернення їм відібраного на користь уніатів майна.

Ситуацію ускладнював брак православних ієрархів. Після смерті Гедеона Балабана (1607 р.) і Михайла Копистенського (1609 р.) залишився лише один православний єпископ Єремія Тиссаровський. На допомогу прийшли козаки. Змагаючись за власні права та

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

привілеї, вони вбачали природного союзника у скривдженій православній церкві. У 1620 р. очільник козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний вступив до Київського Богоявленського братства «зо всім військом Запорозьким».

Того ж **1620 р.**, скориставшись проїздом через Україну єрусалимського патріарха Феофана, П. Сагайдачний організував **висвячення на Київського митрополита Йова Борецького** (1620–1631 рр.), а також чотирьох єпископів. *Православну ієрархію було відновлено.* Однак король висвячення не визнав.

Свідчать документи

З листа Йова Борецького

Упродовж останніх 25 літ нам не вдається забезпечити мир релігії нашій від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжчі переслідування, зловмисні звинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших... Не є гріхом, не є зневажанням прав, не є образою королівської гідності..., не є бунтом, не є криміналом, не є шпигунством, ані зрадою, ані змовою з ворогами корони, що ми, за поміччю Духа Святого, маємо посвячених митрополита та єпископів.

1. Спираючись на документ, схарактеризуйте становище православної церкви в Речі Посполитій після Берестейської унії.
2. Подумайте, чому Й. Борецький зауважує, що спротив унії «*не є образою королівської гідності*».
3. Подумайте, чому Й. Борецького називали «*козацьким митрополитом*».

Тільки в **1632 р.** після обрання нового короля Владислава IV Вази (1632–1648 рр.) були ухвалені **«Пункти для заспокоєння народу руського».** Вони передбачали: повернення всіх прав православній Київській митрополії; обрання владик православною паствою і затвердження їх королем; декларування свободи визнання для православних і уніатів; скасування всіх судових вироків щодо православних; розділення церковних маєтків між православними й уніатами.

Свідчать документи

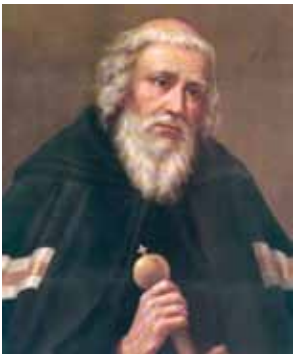
«Пункти для заспокоєння народу руського»

1. Усім уніатам і неуніатам надається право вільного відправлення свого богослужіння, ...ремонтувати свої церкви й будувати нові...
2. ...Церква Св. Софії Київської з підданими, що живуть навколо неї, повинна залишатися за неуніатами й митрополитом... він, митрополит, за давніми правами й звичаями, повинен обиратися з-поміж руської шляхти духовними й світськими обивателями...

1. Як назва документа визначає мету його створення?
2. Які права він надавав православним?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Становище унійної церкви в Україні

Йосиф Рутський (*портрет роботи невідомого художника, XIX ст.*)

Після смерті Іпатія Потія унійним митрополитом став **Йосиф Рутський** (1613–1637 рр.). Він здійснив реорганізацію унійного чернецтва за зразком ордену єзуїтів. Об'єднав його у Василіянський орден, при монастирях якого також засновувалися школи. У 1621 р. Й. Рутський розпочав перемовини з вищими православними ієрархами про примирення «Русі з Руссю» — створення об'єднаного Київського патріархату, підпорядкованого Риму. Однак через спротив православної шляхти, козацтва й частини католицького духовенства домовитися про примирення не вдалося.

3. Реформи митрополита Петра Могили та зміцнення православної церкви

Після смерті Йова Борецького православним митрополитом Київським став нащадок молдовського аристократичного роду **Петро Могила** (1632–1647 рр.).

Діємо: практичні завдання

Ознайомтеся з добіркою ілюстрацій. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, які факти біографії Петра Могили на них зображені. Зробіть висновок, у чому полягала багатогранність постаті діяча.

«Требник» Петра Могили, 1646 р.

Софійський собор у Києві (*сучасне фото*)

Петро Могила в Хотинській битві (*картина художника Юліуша Коссака, 1892 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Діяльність Петра Могили

- Упорядкування церковного управління
- Суворий контроль над єпископами
- Митрополича консисторія — церковний суд
- Заснування Києво-Братського колегіуму (1632 р.)

ПЕТРО МОГИЛА

- Направлення до монастирів і єпархій «митрополичих намісників»
- Послаблення патронату через чітке визначення прав і обов'язків світських володарів
- Скликання єпархіальних зборів для вирішення поточних проблем

П. Могила був прихильником поліпшення взаємин з уніатами. Він особисто підтримував проєкт спільного патріархату та залагодження відносин між церквами. Але смерть митрополита в 1647 р. та початок Козацької революції 1648–1657 рр. зробили ці плани неможливими.

Таким чином, у першій половині XVII ст. православна й унійна церкви зробили вагомі кроки для подолання кризових явищ і зміцнення своїх позицій у суспільстві. Примирення «Русі з Руссю» — поєднання розколотого народу України — здавалося цілком можливим. Утім, воно так і не відбулося, але не через церковно-релігійні, а через соціально-політичні причини.

Думки істориків

Сергій Плохій, український та американський історик, про значення діяльності Петра Могили

Москва надалі провадила політику самоізоляції, тоді як Константинополь зазнавав впливу протестантизму. Виклик прийняв найздібніший серед православних провідників того часу, митрополит Петро Могила, який перетворив Київ на потужний інтелектуальний та церковний центр східного християнства.

1. У чому історик бачить значення діяльності Петра Могили? Наведіть аргументи, що підтверджують думку історика.
2. Як історик пояснює причини піднесення Києва як центру східного християнства?

Через слух люди впадають у високоум'я, пиху і порожню славу — особливо, коли прислухаються, що їх хтось хвалить.

Намагайтеся власні недоліки пізнавати, бо найбільше й найчастіше те людину зводить, коли вона того собі за гріх не кладе.

Ознайомтеся з висловлюваннями Петра Могили. Поміркуйте, у чому їх повчальний зміст. Чи актуальні вони в наш час?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ ► ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ► ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Церковне життя в Україні першої половини XVII ст.»**.

Можу назвати провідних релігійних діячів в українських землях першої половини XVII ст.

Можу визначити проблеми, з якими зіткнулися унійна та православна церкви після Берестейської унії.

Можу визначити спільні способи подолання кризових явищ унійної та православної церков.

Можу пояснити роль козацтва у зміцненні позицій православної церкви.

2. За допомогою матеріалів параграфа й додаткових джерел інформації завершіть укладання запропонованої лінії часу.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Чи можна Берестейську унію вважати наслідком Люблінської унії?

4. Назвіть спільні й відмінні риси в становищі православної та унійної (греко-католицької) церков у першій половині XVII ст.

МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Подумайте, чому створення об'єднаного Київського патріархату, підпорядкованого Риму, могло стати примиренням «Русі з Руссю».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1620 р.	«Феофанове свячення» — висвячення єрусалимським патріархом Феофаном ієрархів православної церкви в Україні
1632 р.	Видано «Пункти для заспокоєння народу руського»

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§8 Культурне життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.

Пригадайте відомі вам з курсу історії Русі-України та держави Романовичів визначні пам'ятки архітектури, іконопису, книжкової мініатюри, літератури. Як на розвиток української культури другої половини XVI ст. вплинули релігійні процеси Реформації / Контрреформації? Які осередки культури того часу ви можете назвати?

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся у творчі групи з однокласниками / однокласницями. За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел підготуйте творчий проєкт (лепбук, карта туристичної мандрівки, віртуальна екскурсія) «Скарби української культури Ранньомодерної доби». Орієнтовний план проєкту: **1.** Історичні умови розвитку культури. **2.** Найважливіші культурні центри. **3.** Визначні діячі й пам'ятки культури. Представте свій проєкт у класі.

1. Освіта, література та книгодрукування

Протягом XVI–XVII ст., попри труднощі, продовжилося формування самобутньої української культури.

У тісному зв'язку із суспільно-політичним життям розвивалася література. Під впливом реформаційних ідей у **1556–1561 рр.** побачило світ ***Пересопницьке Євангеліє***.

Розгляньте сторінку Пересопницького Євангелія. Чим відрізняється оформлення цієї книги від сучасних видань? За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, що таке *ініціал* і *мініатюра*.

Сторінка Пересопницького Євангелія

Під впливом релігійних процесів розвивалася *полемічна література*. Усна народна творчість була представлена *українським епосом* — думами, баладами, історичними піснями. До наших днів збереглися авторські твори «Роксоланія» Себастіяна Кленовича, «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Про Острозьку війну» Симона Пекаліда.

У цей період шкільна освіта перебувала під потужними релігійними впливами. Представники усіх конфесій дбали про навчання дітей.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Тож на українських теренах існували православні навчальні заклади, католицькі єзуїтські колегіуми, протестантські освітні заклади. Основним завданням було навчити учнів працювати з християнськими першоджерелами. А оскільки в цей період поряд з домінуючою православною релігійною спільнотою на українських землях з'являлося дедалі більше прибічників католицизму та протестантизму, то кожна з релігійних громад намагалася організувати навчання по-своєму.

Більшість місцевих руських школярів навчалася в церковних школах при парафіяльних і монастирських храмах. Тут зазвичай викладали дяки. Вивчали протягом трьох років Азбуку (згодом — Буквар або Граматику), Часослов і Псалтир. Навчання відбувалося церковнослов'янською та рідною для тогочасних учнів мовами. Навчали читання, письма та лічби (перші літери церковнослов'янської абетки виконували роль цифр).

Якщо ж православний школяр бажав поглибити освіту, то для цього існували освітні заклади вищого рівня. Наприклад, заснована в **1576 р.** князем В.-К. Острозьким слов'яно-греко-латинська школа у м. Острог. Вона давала практично вищу освіту західноєвропейського взірця, а тому згодом стала іменуватися ***Острозькою академією***. Першим її ректором був письменник-полеміст і богослов Герасим Смотрицький.

Історичні подробиці

За доби незалежності, зокрема в 1994 р., Острозьку академію було відновлено. Нині це вищий навчальний заклад. У ньому створено музей Острозької академії. Родзинкою експозиції є копія конспекту студента Острозької академії початку XVII ст. Навчання велося кількома мовами. Студенти, або спудеї, вивчали грецьку, латинську й церковнослов'янську, а також польську і, можливо, арамейську мови. Конспект свідчить, що студентські традиції майже не змінилися за 400 років, адже тут є записи з трьох різних предметів: арифметики, риторики й астрономії.

Визначним осередком освіти стала і ***Львівська братська школа***, відкрита в **1586 р.** Школа фінансувалася за рахунок прибутків друкарні Львівського братства та коштів меценатів. Наприклад, гетьман П. Конашевич-Сагайдачний пожертвував на потреби школи 15 тис. червоних злотих у своєму заповіті. У цій та інших братських школах навчання здійснювалося за європейським зразком. Воно базувалося на вивченні «семи вільних мистецтв», до яких зазвичай додавалися грецька й церковнослов'янська мови. Братські школи значною мірою долучалися не тільки до надання освіти вищого рівня, а й до збереження духовної та історичної пам'яті місцевого населення. Високі вимоги висувалися до вчителя, якого називали дидаскал.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Свідчать документи

Із статуту Львівської братської школи (1586 р.)

...Дидаскал, або учитель, цієї школи повинен бути побожним, смиренно мудрим, лагідним, стриманим, не п'яницею, не розпусником, не хабарником, не срібнолюбцем, не злий, не заздрісний, не лайливий, не чарівник, не прихильник єресі, не порушник побожності, а у всьому показує образ для наслідування, і щоб учні були, як учитель їх...

Сидіти повинен кожний на своєму місці, призначеному за успіхи в навчанні. Який більше вміє, буде сидіти вище, якщо б і був дуже бідний, а хто менше вміє, повинен на постидному місці сидіти...

Навчати дидаскал і любити повинен усіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт бідних...

1. Опрацюйте документ і зіставте уявлення про образ учителя за Ранньомодерної доби й у наш час. Чи є відмінності?
2. Визначте в документі положення, що свідчать про демократичний характер братських шкіл.

Розвитку української культури сприяло і книгодрукування. Друкарській справі сприяли братства, які були зацікавленні в тиражуванні книжок релігійного й освітнього змісту. Саме на запрошення Львівського братства у Львові оселився друкар **Іван Федорович. У 1574 р.** коштом братства він видрукував книги **«Апостол»** і **«Буквар»** для братських шкіл.

У середині XVII ст. на українських землях діяло близько 40 друкарень. Однією з найбільших була друкарня Києво-Печерської лаври, де на початку XVII ст. побачило світ чимало богослужбових книжок, словників, граматик, букварів. Зокрема, неабиякою популярністю серед письменного населення користувався «Києво-Печерський патерик».

Віртуальна екскурсія Музеєм книги і друкарства м. Острог
https://qr.orioncentr.com.ua/5g6dR

Проведіть для однокласників / однокласниць віртуальну екскурсію музеєм. Поміркуйте, у чому полягало значення видання друкованої Біблії слов'янською мовою для православного населення українських земель.

2. Києво-Могилянський колегіум

У 1615 р. київські міщани заснували Київське Богоявленське братство. Завдяки пожертві шляхтянки **Галшки Гулевичівни** братство відкрило школу та притулок для прочан.

За кілька років Київська братська школа перетворилася на колегіум. Архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький організував навчання за зразком Львівської братської школи.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Церква Київського Богоявленського братства (*фото XIX ст.*)

Галшка Гулевичівна (*поштова марка із серії «Славетні жінки України», 1999 р.*)

Ректорами й викладачами школи були Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович.

Учнів братської школи називали спудеями, або «студентами» (від лат. studeo — *вчуся*). Найбідніші й немісцеві спудеї жили у спеціальному приміщенні — бурсі, що утримувалася коштом братчиків.

Спудеї організовували театральні аматорські вистави, здебільшого релігійного змісту. Такі пересувні ляльковi театри називалися **вертепом**. Вертепний ляльковий театр мав форму двоповерхового дерев'яного будинку: на другому поверсі зазвичай показували різдвяні *драми* на релігійну тематику, а на першому — сатирично-побутові *інтермедії*.

У **1632 р.** архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила у приміщенні Троїцької церкви відкрив *Лаврську школу* на 100 осіб. Того ж року відбулося об'єднання Лаврської та братської шкіл — і було **засновано Києво-Братський колегіум**, який згодом отримав статус **Києво-Могилянської академії**.

Навчання в академії тривало 12 років. За європейською традицією, в основі предметів лежали «сім вільних наук». Вивчалися мови: церковнослов'янська, грецька, латина й польська. Загалом кількість предметів перевищувала 30. Академія також була центром розвитку науки на українських землях.

3. Архітектура й містобудування. Образотворче мистецтво

Нові тенденції в будівництві були пов'язані з діяльністю європейських будівничих, здебільшого італійців. На зміну готиці прийшов Ренесанс, а пізніше — бароко. В Україні цей стиль мав свої особливості, що дає підстави говорити про **українське бароко**.

У XVI ст. міста зводили у спосіб *регулярної забудови*. Вулиці, площі та квартали розбудовувалися за певним планом, геометрично. Активно відбувалося відновлення фортифікацій старих міст. Так, у другій половині XVI ст. у Львові збудовано Порохову вежу, відновлено після пожежі

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Міський арсенал. В ансамблі м. Острог з'явилася ***Кругла вежа***, що є однією з класичних пам'яток Ренесансу.

Варто запам'ятати!

Ренеса́нс — стиль в європейському мистецтві XV — початку XVI ст. В архітектурі відроджував античні форми, симетрію і простоту.

Баро́ко — стиль в європейському мистецтві й архітектурі кінця XVI — початку XVIII ст., для якого характерні пишність, урочистість, яскравість кольорів, асиметрія конструкцій.

Украї́нське баро́ко — сполучення західноєвропейського бароко та ренесансу з творчо переробленим спадком православної храмової архітектури й українською народною традицією.

Кругла (Нова) вежа Острозького замку, зведена в XVI ст. (*м. Острог, Рівненська область вид з півдня; сучасне фото*)

1. Розгляньте вежу. Чим, на вашу думку, зумовлена така її архітектурна форма?
2. Дізнайтеся з додаткових джерел про її переваги під час оборони замку.

Особливого поширення в XVI ст. набуло *світське муроване будівництво*. Прикладом такої забудови є Львів з його ***площею Ринок***. Посеред площі розмістилась ратуша — будинок міського самоврядування. Її було споруджено в 1617–1619 рр. На площі було зведено низку кам'яних будинків — кам'яниць. Особливе місце серед них посідає ***будинок купця Костянтина Корнякта*** (завершено в 1580 р.).

Будинок Корнякта (*1*) і Чорна кам'яниця (*2*) — пам'ятки ренесансної архітектури в м. Львів (*сучасне фото*)

Львівська ратуша в 1620 р. (*ілюстрація з праці В. Лозинського «Патриціат і львівське міщанство XVI–XVII ст.»*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

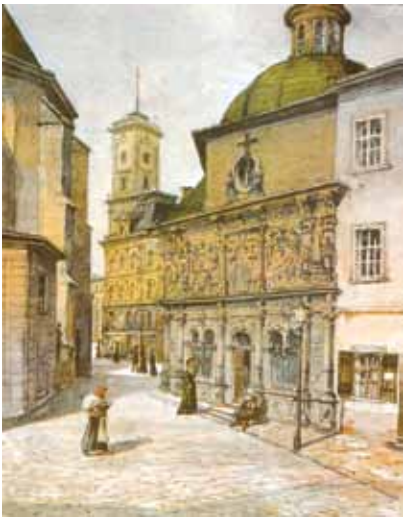
Ще одна пам'ятка львівської архітектури XVI ст. — так звана ***Чорна кам'яниця***. Цей будинок у 1577 р. спорудили для міщанки Софії Ганель.

Як і раніше, у центрі уваги було *храмове будівництво*. Окрасою Львова став збудований наприкінці XVI — у першій третині XVII ст. за проєктом італійця Павла Римлянина ансамбль церкви Успіння Пресвятої Богородиці з дзвіницею і каплицею Трьох святителів.

До найяскравіших пам'яток Пізнього Ренесансу у Львові належить ***каплиця Боїмів***. Вона була зведена на початку XVII ст. на території міського цвинтаря. Усипальницю було побудовано для заможної родини Боїмів, де поховано 14 представників цього львівського роду.

Успенська церква в м. Львів (*листівка початку XX ст.*)

Каплиця Боїмів (*картина художника Альфреда Каменебродського, початок XX ст.*)

До зразків храмового будівництва XVI ст. належить також ***церква Зішестя Святого Духа*** в с. Потелич на Львівщині. Цей дерев'яний храм вважають найстарішим зі збережених в Україні.

Церква Зішестя Святого Духа в с. Потелич на Львівщині, включена до списку світової спадщини ЮНЕСКО (*сучасне фото*)

Меджибізький замок на Хмельниччині — пам'ятка фортифікаційної архітектури XVI ст. (*сучасне фото*)

Загрози постійних нападів зі Степу посилили в XVI ст. *замкове оборонне будівництво*. Застосовували *вежову систему укріплень*, що ґрунтувалася на використанні оборонних властивостей ландшафту.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Зокрема, було відновлено Київський замок і розбудовано замок в Острозі. ***Меджибізька фортеця*** у селищі Меджибіж (Хмельницька область) зазнала докорінної перебудови й була однією з найпотужніших того часу.

Макет Бродівського замку (*1630–1635 рр.*) — зразок бастіонної архітектури (*автор — Володимир Чоп*)

Тоді ж поступово набув поширення *бастіонний тип замкових споруд*, що ґрунтувався на інженерних розрахунках. Архітектори приділяли однакову увагу як естетичній, так і оборонній досконалості цих споруд. Яскравим зразком архітектури, що поєднав у собі елементи резиденції та бастіонно-оборонної архітектури, став «український Версаль» — Підгорецький замок.

Розвивалося *монументальне малярство*. Художники розписували церковні вівтарі, внутрішні і зовнішні стіни. Таке оформлення мала, наприклад, вежа П'ятницької церкви у Львові. Осередком іконопису в XVI ст. був Перемишль (нині місто в Польщі), в якому працював відомий іконописець **Олексій Горошкович**. Як окремий жанр малярства набув розвитку *світський портрет*. Найдавнішим зразком вважають портрет короля Стефана Баторія (1576–1586 рр.), написаний маляром Войцехом Стефановським у 1576 р. для львівської міської ратуші. Взірцем цього жанру є портрет Яна Гербурта роботи львівського маляра Якуба Лещинського.

Також розвивалися *книжкова мініатюра* та **гравюра**. Мініатюрами прикрашали рукописні книги здебільшого релігійного змісту. Визначною ранньою пам'яткою книжкової мініатюри є ілюстрації до Пересопницького Євангелія.

Портрет Стефана Баторія (*картина художника Войцеха Стефановського, 1576 р.*)

Портрет Яна Гербурта (*картина художника Якуба Лещинського, 1570-ті рр.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Ікона «Успіння Богородиці» (*робота Олексія Горошковича, 1547 р.*)

Гравюра із зображенням євангеліста Луки в «Апостолі» (*друковане видання Івана Федоровича, 1574 р.*)

Оздоблювали гравюрами й друковані видання. У львівському «Апостолі» 1574 р. вміщено гравюру ***«Євангеліст Лука»***, автором якої вважається Лаврентій Филипович-Пухальський.

Варто запам'ятати!

Гравю́ра (від фр. graver — *вирізати*) — вид графічного мистецтва, де зображення отримується за допомогою відтиску форми з попередньо нанесеним на її поверхню малюнком.

Таким чином, у XVI — першій половині XVII ст. українська культура отримала нові імпульси до розвитку, поєднавши впливи західноєвропейського Відродження з власними традиціями. Освітні заклади європейського типу, книгодрукування, архітектура й образотворче мистецтво створили новий образ України як осередку європейської культури.

Діємо: практичні завдання

На основі здобутих знань з теми складіть запитання до кросворду навпаки.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Культурне життя на українських землях у XVI — першій половині XVII ст.»**.

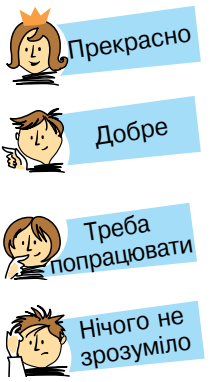

Можу назвати визначних діячів, пам'ятки української культури.

Можу схарактеризувати історичні умови, що впливали на розвиток культури.

Можу назвати приклади поєднання європейських і традиційних українських елементів культури / світських і релігійних традицій.

Можу показати на карті місця розташування пам'яток культури.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Подумайте, чи можна вважати культуру українських земель XVI–XVII ст. невід'ємною частиною культури Речі Посполитої. Які традиційні риси мала українська культура? Що змінилося і було привнесене західноєвропейськими віяннями?

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Відвідайте сайт і проведіть віртуальну екскурсію Підгорецьким замком.

Підгорецький замок (або Палац у Підгірцях) — пам'ятка архітектури епохи Пізнього Ренесансу й бароко. Розташований у с. Підгірці Золочівського району Львівської області

https://qr.orioncentr.com.ua/TmwJK

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§9

Узагальнення з розділу 1 «Українські землі у складі Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст.»

1. Історична гра

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

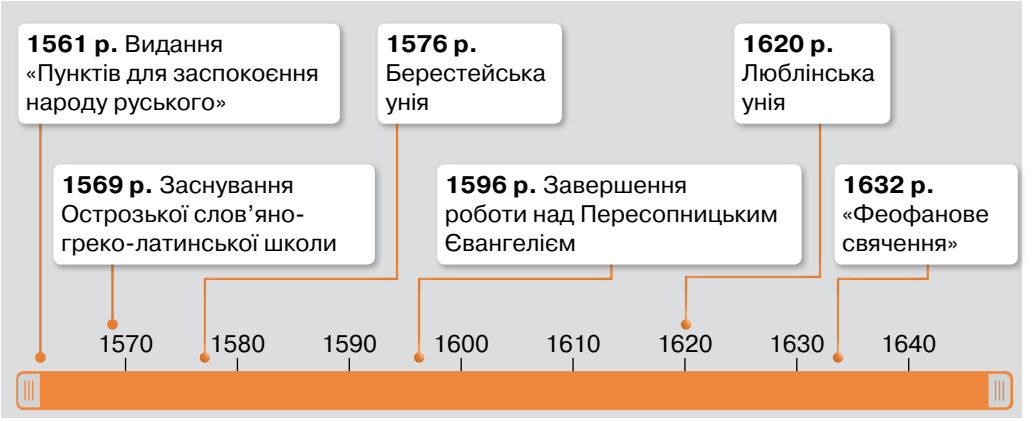
2. Історична хронологія

Вітер історії сплутав події на лінії часу. Упорядкуйте інформацію, виконуючи завдання:

1. Запропонуйте правильний варіант підпису назв історичних подій біля дат.

2. Доберіть події з європейської історії, що відбувалися в хронологічних межах лінії часу.

3. Започаткуйте укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Україна і світ у період Раннього Нового часу». Роботу виконуйте протягом навчального року.

УКРАЇНА І СВІТ ЗА РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ (1492–1789 рр.)		
Події в Європі	**Події на Сході**	**Події в Україні**
Кінець XV–XVI ст.		
XVII ст.		
XVIII ст.		

3. Фактологічна розминка

Виправте помилки у твердженнях:

- Річ Посполита — це об'єднання двох держав: Королівства Польського й Тевтонського ордену.
- 1574 р. Іван Федорович видав книги «Апостол» і «Буквар» у Києві.
- 1576 р. зусиллями князя В.-К. Острозького у Львові відкрито перше братство.
- 1596 р. шляхом злиття Лаврської і Братської шкіл був утворений Києво-Могилянський колегіум.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

4. Документознавці

Виконайте аналіз історичного документа (*скористайтеся пам'яткою для аналізу документа, поданою в QR-коді на с. 5*). Придумайте власний сценарій завершення історії з документа. На основі історичного джерела й інформації додаткових джерел схарактеризуйте становище жінки в тогочасному українському суспільстві.

Складіть власні запитання закритого і відкритого типів до документа й поставте їх однокласникам / однокласницям.

Відмова вже під час вінчання шляхтянки, яку брат домовився видати заміж без її на те згоди

14 лютого 1599 р. у домі Яна Мервинського розігралася драма. Саме цього дня прибув Войтех Лонський з багатьма родичами, аби взяти шлюб із сестрою господаря дому Катериною, на той час сиротою. Однак, коли наречені вже стояли на весільному килимі, а священник запитав наречену, чи є на те воля Божа і її власна піти заміж за Лонського, дівчина відповіла відмовою: «*Пан брат мій з паном Лонським без волі моєї і відомості, також без приятелів моїх і брата молодшого, не при мені, не в домі своєму, а в домі пана Соломи заочно якусь обіцянку Лонському дав. Однак я так розумію, що на те волі Божої і моєї в стан святий подружній за пана Лонського піти немає, і я на те не погоджуюсь. Не тільки брат мій, але батько і мати змусити на те мене не могли б*».

З Волинської судової книги

5. Вправа «кінооператори»

Уявіть себе режисером / режисеркою. Розгляньте кадри та спробуйте поєднати їх у сюжет. Запропонуйте власний сценарій фільму.

6. Що ми знаємо з теми?

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми, за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

https://qr.orioncentr.com.ua/v4LcM

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Розділ 2

Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)

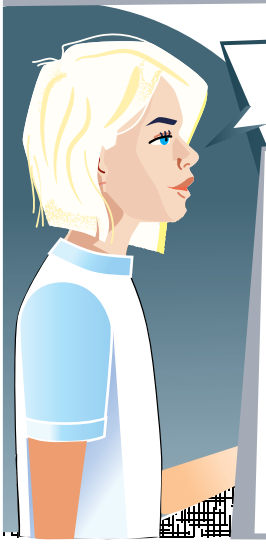

Як вплинули фронтири українських земель на розвиток тут людських спільнот?

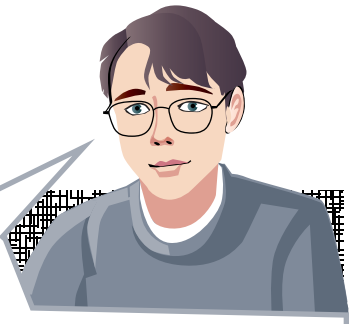

З давніх часів через українські землі проходили кордони між різними природними зонами, між різними спільнотами людей. Історики називають їх фронтирами. На українських землях існував природний кордон між Лісом і Степом, який спричинив формування фронтиру між спільнотами осілих землеробів і кочовиків-скотарів. До цього додалося релігійне порубіжжя між християнством на заході та язичництвом, а пізніше ісламом на сході.

Ускладнив ситуацію ще й розкол християнської церкви на православну й католицьку. Таким чином, сформувався Великий фронтир між цивілізаціями — Західною європейською та Східною азійською. Цей фронтир був місцем постійних контактів між представниками цих цивілізацій, які часто набували форм воєнних конфліктів. Проте часи воєн перемежовувалися періодами мирного співіснування, взаємовигідної торгівлі, культурних взаємовпливів.

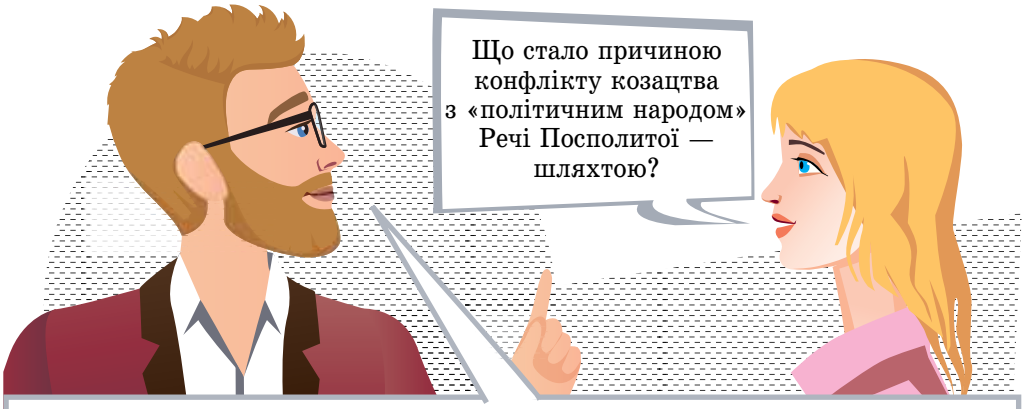
Що вирізняло козацтво з-поміж інших спільнот?

Життя на фронтирі було небезпечним, але водночас створювало багато можливостей; землі потребували одночасно захисту й господарського освоєння. Саме тут виникла фронтирна спільнота — козацтво. На дніпровських островах козаки збудували Запорозьку Січ — фортецю, яка стала своєрідною столицею «козацької республіки». Козацтво було особливою спільнотою, яка жила за своїми демократичними традиціями.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Козацтво усвідомлювало себе окремою спільнотою, що вимагала для себе певних прав і привілеїв.
Натомість Річ Посполита вже мала усталену станову структуру суспільства, і «політичний народ» — шляхта не збирався ділитися статусом і привілеями з козацтвом. До цього додалося й релігійне питання — більшість козаків були православними. Боротьба козаків за свої станові права стала причиною низки козацьких повстань наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§10 Походження українського козацтва. Дмитро Вишневецький. Запорозька Січ

Пригадайте, що вам відомо про козаків. Коли з'явилася перша письмова згадка про козаків?

Читаємо й розуміємо

Дізнайтеся історію виникнення українського козацтва з навчальних матеріалів на с. *71–75*. Структуруйте інформацію в карту пам'яті. Доберіть факти, що характеризують козацтво як фронтирну спільноту.

1. Походження українського козацтва

Варто запам'ятати!

Коза́к (*з тюркських мов*) буквально — вільна військова людина на прикордонні. Козаками у татар звали степових вояків, які не визнавали владу хана.

Споконвіку територією сучасної України проходив Великий степовий фронтир, який простягався на тисячі кілометрів від земель Угорщини аж до Китаю. Тут тривало протистояння та взаємодія різних племен і народів.

Руські князі міцно тримали українське прикордоння за допомогою прикордонного війська. Воно складалося з місцевого населення (його називали «*осаджене населення*»). Протягом XIV–XV ст. на південному прикордонні Великого князівства Литовського (українські землі) «осаджувалось» дедалі більше ***вільного військового населення***. Підпорядковувалося воно виняткова князю.

Але в другій половині XV ст. у Великому князівстві Литовському посилювалася централізація держави. Шляхта перетворювалася на

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Один із перших організаторів козацтва Остафій Дашкевич (*картина художника Яна Матейка, 1874 р.*)

більш закриту спільноту. Частина прикордонного вояцтва опинилася поза шляхетським статусом. Так було зруйновано стару систему відносин руських князівств, що зробило українські землі вразливішими до нападів зовнішніх ворогів.

Це швидко далося взнаки, і вже в 1482 р. Київ було захоплено та спалено військами Кримського ханства. Під час наступних нападів степовиків кордон відсунувся на північ. Як наслідок, Київ, Черкаси, Канів, Вінниця, Брацлав знову стали прикордонними містами, навколо яких жевріло життя. Центральний уряд Великого князівства Литовського виявився зовсім безпорадним у створенні надійного захисту українських володінь на півдні. ***За таких умов у прикордонні сформувалася самооборона, яка взяла на себе захист населення.*** Так на історичній арені з'явилося ***українське козацтво***.

Уперше в писемних джерелах українські козаки згадуються під **1489 р.** у «Польській хроніці» Марціна та Йоахима Бєльських.

2. Перші Січі

Ще у 90-х роках XV ст. згадуються люди, які «*на Дніпрі стояли*» і повідомляли в Черкаси про наближення татар. Як наслідок, уже в 1524 р. великий князь литовський Сигізмунд I Старий (1506–1548 рр.) запропонував поселити на Дніпровських островах одну-дві тисячі козаків.

Для захисту від кримськотатарських нападів українських теренів в **1556 р.** князь Дмитро (Байда) Вишневецький ***збудував на острові Мала Хортиця дерев'яну фортецю***. Вона стала прообразом **Запорозької Січі**.

Через рік кримському хану вдалося зруйнувати фортецю на Малій Хортиці. Проте через кілька років козацтво самостійно заснувало новий укріплений **кіш** (центр) — Томаківську Січ.

Варто запам'ятати!

Запоро́зька Січ — назва укріпленого козацького поселення на Дніпровському острові.

Кіш у козаків — укріплена стоянка. Із часом кошем почали називати органи управління Запорозької Січі й полків.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Дмитро Яворницький, український історик, про природні умови Запорожжя

У межах запорозьких козаків він (Дніпро) характеризувався всіма особливостями своєї течії — порогами, заборами, островами, плавнями, холуями. Усіх порогів у ньому при запорозьких козаках налічувалось дев'ять — Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, інакше Дід-поріг, Волнигівський, інакше Внук-поріг, Будилівський, Лишній і Вільний…

Майже весь береговий простір Дніпра був оздоблений розкішними, ледь прохідними плавнями, що були для козацтва джерелом лісу, сіна, дичини… Найвідомішим із плавнів був Великий Луг, що простягався з лівого берега Дніпра від Хортиці на 100 верст вниз по Дніпру до урочища Паліївщини вище Рогу Микитиного… Запорожець у Великому Лугу почував себе, як в неозорому морі: тут він був недоступний «ні татарину-бусурманину, ні ляху поганому».

1. Чи випадковим був вибір розташування Запорозької Січі?
2. Які переваги природних умов Запорожжя сприяли господарській та воєнній діяльності козацтва?
3. Як ви розумієте вислів «*Січ — мати, а Великий Луг — батько*»?

Запорозька Січ (*історична реконструкція, Національний заповідник «Хортиця», м. Запоріжжя*)

Віртуальний тур «Запорозька Січ»
https://qr.orioncentr.com.ua/h1utT

Проведіть віртуальну екскурсію Запорозькою Січчю. Користуючись додатковими джерелами, поясніть призначення структурних елементів укріплення.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Історія життя і діяльності князя Д. Вишневецького, з одного боку, уособлювала поведінку української шляхти в XVI ст. У цей час руські (давньоукраїнські) князівства вже не існували, проте пам'ять про них ще була жива, а нащадки князівських родів активно впливали на розвиток краю. З іншого боку, як людина прикордоння, Д. Вишневецький мав маневрувати поміж кількома державами, захищаючи інтереси свої і своїх підданих.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте відео про Дмитра (Байду) Вишневецького й доповніть інфографіку про діяча.

Відео «Байда Вишневецький» (тривалість 05 хв 22 с)
https://qr.orioncentr.com.ua/qAHHy

Належав до старовинного українського князівського роду з Волині

У 1551 р. став старостою Черкас і Канева

?

?

Дмитро (Байда) Вишневецький

?

Задля захисту від набігів співпрацював з урядами Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Московії

3. Запорозька Січ — козацька республіка

Запорозька Січ — унікальне явище в історії. Адже ця структура існувала без підтримки держави, а нерідко і проти волі держави, на території якої вона розміщувалася.

Керувалася Запорозька Січ виборними органами влади. Вибори відбувалися на **козацькій раді** раз на рік. Як правило, велику козацьку раду збирали на православне свято Покрови (у жовтні). Проте зібрати раду та провести вибори могли й позачергово у разі війни чи інших особливих подій.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Дмитро Яворницький, український історик, про вибори на Запорозькій Січі

Після виходу старої старшини приступали до обрання нової. При цьому виступали на сцену суто народні начала: ні курінні отамани, ні хто інший з «владних» осіб не мали в цьому випадку жодного вирішального значення: усією справою керувала проста чернь, так звана «сіромашня». Природньо, що при цьому піднімалися суперечки... Сперечалися передусім про те, кого саме обрати в **кошові отамани** — кожен курінь виставляв свого кандидата і наполягав саме на його виборі, а не когось іншого. Спори тривали іноді по декілька годин. Усі кандидати, чиї імена вигукувались на площі, мали покинути площу і йти до свого куреня, щоб особистою участю не впливати на обрання. Нарешті після тривалих суперечок зупинялись на одному з усіх вигукуваних кандидатів.

УРЯД ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Кошовий отаман (кошовий)
- Затверджував судові вироки
- Очолював дипломатичні переговори
- Мав вищу військово-адміністративну владу

Військовий суддя
- Вершив вищий суд
- Виконував обов'язки отамана за його відсутності

Писар
- Очолював канцелярію
- Складав і підписував документи
- Відповідав за дипломатичні відносини й розвідку

Осавул
- Організовував охорону Січі, підтримував військову дисципліну

Обозний
- Очолював артилерію
- Керував побудовою табору в поході

1. Про що свідчить наявність виборних посад на Січі?
2. Чи правильним є твердження істориків, що Запорозька Січ була демократичною республікою?
3. На основі свідчень Д. Яворницького визначте, у який спосіб забезпечувалась демократичність виборів. Що, на вашу думку, могло впливати на добір козаками кандидатів на посаду кошового отамана?

Варто запам'ятати!

Коза́цька ра́да — узагальнена назва зібрання козаків для вирішення певних питань.

Кошови́й ота́ман — старшина, який керував кошем. Зазвичай цим терміном позначали керівника Запорозької Січі.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Козацтво в XVI — першій половині XVII ст.

За картою визначте території поширення козацтва.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Походження українського козацтва. Дмитро Вишневецький. Запорозька Січ»**.

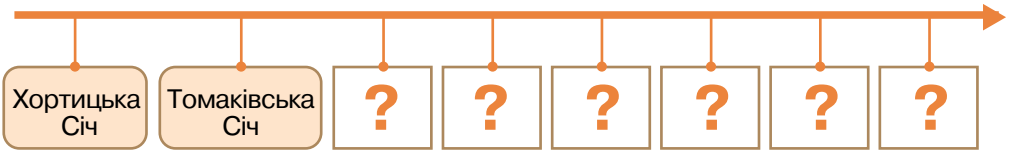

- Можу пояснити значення понять «*козак*», «*Запорозька Січ*», «*кіш*», «*кошовий отаман*», «*козацька рада*». — Прекрасно
- Можу визначити передумови і джерела формування козацтва. — Добре
- Можу пояснити особливості устрою Запорозької Січі. — Треба попрацювати
- Можу схарактеризувати діяльність Дмитра (Байди) Вишневецького. — Нічого не зрозуміло

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Протягом XVI–XVIII ст. місця розташування Січі змінювалися залежно від воєнно-політичної ситуації. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, як змінювалося місце розташування Запорозької Січі та що впливало на рішення козаків переносити Січ.

Запорозькі січі протягом XVI–XVIII ст.

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Прослухайте козацьку думу «В Цареграді на риночку». Визначте, якими рисами наділив народ Д. Вишневецького. Занотуйте й зачитайте в класі фрагменти твору, які підтверджують вашу думку.

https://qr.orioncentr.com.ua/xzSHu

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1489 р.	Перша письмова згадка про українських козаків
1556 р.	Заснування фортеці-прообразу Запорозької Січі Дмитром (Байдою) Вишневецьким

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§11 Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва. Реєстрове козацтво

Пригадайте, що вам відомо про заняття, побут, військове спорядження українських козаків.

1. Соціальна організація, побут і поселення козаків

Соціальна структура козацтва була досить гнучкою та відображала його демократичні принципи. Із свого середовища козаки-товариші обирали старшину, до якої належали керівники (отамани, полковники, сотники). Хоча старшина мала більше прав, її обрання залежало від волі козацької ради, що забезпечувало контроль за її діяльністю з боку всієї спільноти.

В історичних джерелах описується господарська діяльність військового люду, який мешкав на кордоні й був ядром формування українського козацтва.

Свідчать документи

З Люстрації Київського воєводства (1471 р.)

Село Водотиїн. А в тому селі дев'ять слуг кіньми служать, на війну ходили, сіно косили, став сипали. А один слуга — дев'ятий службу служить з давнини за великого князя Вітовта...

Якими, крім воєнної справи, були заняття жителів прикордоння?

Важливим джерелом доходів козацтва було ***уходництво*** — господарські справи поза межами поселень: полювання, мисливство, бортництво й особливо видобування солі на півдні. Такий тип господарства та небезпека з боку кочовиків спонукали засновувати у віддалених місцях не постійні поселення, а тимчасові — так звані **зимівники.**

Козацький зимівник

Проведіть уявну екскурсію козацьким зимівником. Зверніть увагу на територію, кількість входів / виходів і будівлі.

Відео «Побут козаків» («Козацька звитяга», тривалість 02 хв 39 с)
https://qr.orioncentr.com.ua/623C9

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Варто запам'ятати!

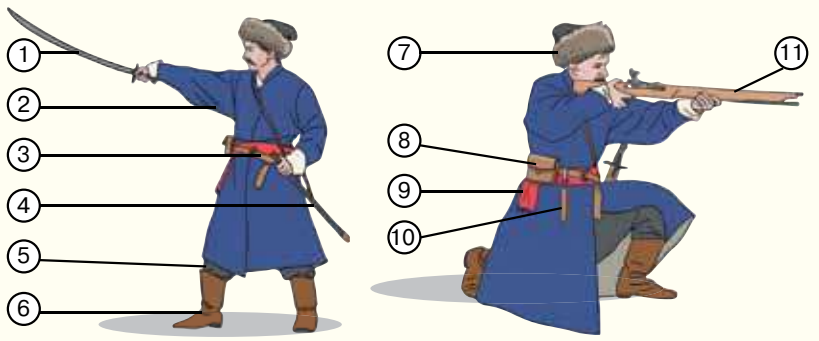
Зимі́вник — тимчасове поселення для утримання худоби та проживання людей взимку.

Поступово чисельність козацтва, його активність у степах і, відповідно, концентрація зимівників зростала, що створювало умови для заснування на віддалених рубежах постійних укріплених поселень. На другу половину XVI ст. землі південної Київщини були суцільно усіяні десятками укріплених містечок. Деякі з них виросли в міста, які існують в Україні й сьогодні.

Факт чи фейк?

Протягом тривалого часу в уявленнях українців утвердився образ українського козака в шароварах. Однак значна частина дослідників-реконструкторів після тривалого вивчення історичних документів і візуальних пам'яток козацької доби дійшли висновку, що козаки знайомих з художніх полотен шароварів не носили. У наш час створені детальні історичні реконструкції козацького костюма. На його формування впливали кліматичні умови, традиції сусідніх народів, соціальне становище й характер занять.

Уважно розгляньте історичну реконструкцію козацького строю. Спробуйте визначити на ньому елементи з поданого списку: шабля, шапка-шлик, жупан, штани, чоботи, кушак, шкіряний пояс, гаманець, ніж, бандолет.

Реконструкція зовнішнього вигляду
курінного отамана Печерської сотні Опанаса Предримирського,
середина XVII ст. (*автор реконструкції Олександр Харченко*)

2. Реєстрові козаки. Формування козацького стану

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте в зошиті або в електронному застосунку лінію часу та позначте на ній події виникнення козацтва й етапи формування реєстрового козацтва. Під час вивчення теми додавайте на лінію часу наступні події з історії козацтва.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Велике князівство Литовське, а з 1569 р. — Річ Посполита, гостро потребували військової сили для захисту кордонів і воєнних конфліктів із сусідами. Тому доволі швидко владні кола цих держав звернули увагу на козацтво й намагалися його залучити до своєї військової системи.

Історичні подробиці

Після Люблінської унії на всіх українських землях розташовувалося постійне *кварцяне військо*, яке формувалося з найманих вояків і фінансувалося з четвертої частини («кварти») королівських прибутків.

Уже перша згадка про козаків під **1489 р.** вказує на їхню участь у складі польсько-литовського війська під час походу проти ординців.

Перший достеменно відомий факт вербування козацького підрозділу на довготривалу службу поза українськими землями відбувся під час литовсько-московської війни 1534–1537 рр. У 1560 р., у черговій литовсько-московській війні, знову були завербовані козацькі підрозділи.

Безпосереднім ядром козацтва були так звані ***слуги-бояри***. Вони не були селянами, але і не мали шляхетського походження, несли військову повинність. Головною особливістю слуг-бояр була впевненість, що вони мали виняткові права, надані їм великими князями. Представники цього прошарку вважали себе вояками володаря.

Отже, у XVI ст. на землях Центральної України існувало певне населення — боярство. ***Перед козаками, як нащадками слуг-бояр великих князів, постала необхідність зафіксувати себе в соціальній структурі держави як певний привілейований стан, єдиним обов'язком якого була військова служба.***

У **1572 р.** за короля Сигізмунда II Августа на постійну службу було найнято 300 осіб. Козаки мали бути вписані в певний список — реєстр. Від цього вони й дістали назву «***реєстрові***». Тих, хто не потрапив до реєстру, називали ***нереєстровими козаками***. Офіційно вони титулувалися як Військо Запорозьке, або Військо Низове.

Король Стефан Баторій у **1578 р.** до оплати додав реєстровим козакам ще й дозвіл на перебування на південній Київщині. Тут у м. Трахтемирів (нині село в Черкаській області) було засновано козацький шпиталь і арсенал. До кінця століття чисельність реєстру збільшилася до 1000 осіб. Реєстровці отримали окреме судочинство, звільнення від податків і визнання спадщини загиблих козаків за їхніми родичами. Усе це козаки відтепер сприймали як «невід'ємні права і свободи».

Козацтво вважало, що реєстр — це офіційне визнання його як окремого суспільного стану й підтвердження його прав. Саме тому однією з головних вимог було збільшення реєстру. Щодо чисельності реєстровців, то на Січі намагалися не виписувати певного реєстру козаків, а лише приймати гроші на утримання всього Війська Запорозького.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Поміркуймо!

1. Поміркуйте, чому січовики уникали складання реєстру. У чому полягала хитрість?
2. На вашу думку, чому прагнення козаків збільшити реєстр і закріпити за собою в управлінні певну територію викликало занепокоєння уряду Речі Посполитої? Спрогнозуйте, як розвиватимуться відносини між козаками й урядом внаслідок цих дискусій.
3. Як, на вашу думку, могли складатися відносини між реєстровими й нереєстровими козаками?

Для більшості козаків потрапити до складу шляхетського стану було неможливо, оскільки шляхтою могли бути лише спадкові землевласники. Відповідно, козацтво почало обстоювати себе і свої права як окремого стану, який за своїм статусом дорівнював шляхті.

Таким чином, козацтво існувало як окрема група населення, об'єднана способом життя та інтересами. А з появою реєстрового війська фактично козацтво оформилося як певний стан. Хоча офіційно уряд Речі Посполитої не визнавав за козаками такого статусу.

3. Козацькі клейноди

Особливу роль у житті козацтва відігравали **козацькі клейноди** — відзнаки й атрибути влади козацької старшини. До клейнодів традиційно належали ***корогва (прапор), булава, бунчук, пернач, гербова печатка, литаври.***

Діємо: практичні завдання

Зіграйте в історичне лото: розгадайте анаграми й уявно з'єднайте зображення і текстові картки лото. Складіть речення про життя українського козацтва, використовуючи назви зображених у лото козацьких клейнодів.

УКЧБУН	УВАЛАБ	НРЕЧАП	ГРВООАК
			
Старовинна зброя. Символ влади кошових отаманів і гетьманів	Його врученням супроводжувався вступ на посаду новообраного гетьмана	Полотнище із символічними зображеннями	Вид холодної зброї. Символ влади козацьких полковників

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва. Реєстрове козацтво»**.

Можу пояснити значення понять «*реєстрове козацтво*», «*низове козацтво*», «*курінь*», «*покозачення*», «*козацькі клейноди*».

Можу розповісти про особливості життя козацтва як фронтирної спільноти.

Можу пояснити причини й особливості формування реєстрового козацтва.

Можу визначити особливості статусу українського козацтва в Речі Посполитій.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Виконайте спільно в групах дослідження поштової марки України з блоку «Козацькі клейноди». Визначте, які символи козацтва зображено на ній.

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Уявіть, що козаки користувалися соціальними мережами, і на основі здобутих знань створіть ілюстровані інстаграм-історії про життя козаків.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1572 р. Упровадження реєстрового козацтва
1578 р. Реформа Стефана Баторія

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

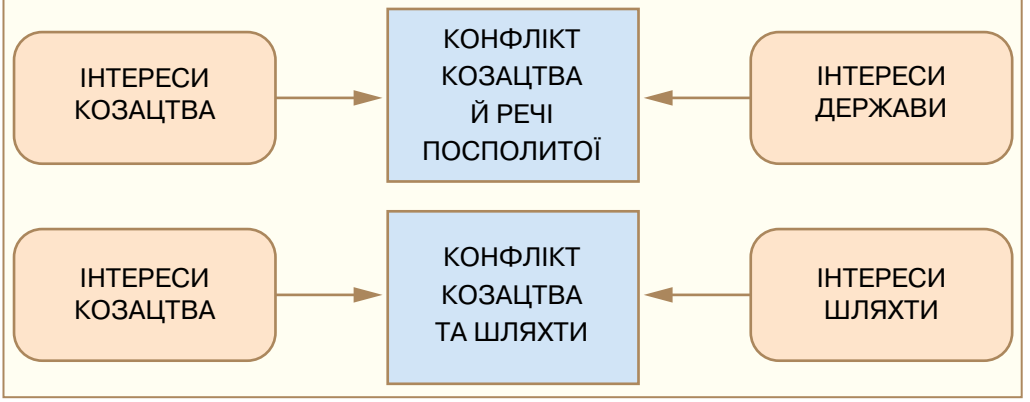
§ 12 Козацькі повстання кінця XVI ст.

Пригадайте, коли й за яких обставин виникло козацтво, реєстрове козацтво. Яке місце у структурі суспільства того часу воно посідало? Чому в козацтва виникала потреба боротися за свої права?

1. Причини конфліктів козацтва з урядом Речі Посполитої та шляхтою

Читаємо й розуміємо

Працюючи з матеріалами параграфа, визначте, довкола яких питань визрівали конфлікти козацтва з Річчю Посполитою та шляхтою. Поміркуйте, чи було можливо їх уникнути.

Боротьба козацтва за свої права наприкінці XVI ст. вилилася у збройне протистояння з великими магнатами, які традиційно вважали себе господарями прикордоння і займалися організацією його оборони.

У степовому прикордонні козаки вели господарську діяльність, користуючись землею за правом ***«займанщини»*** — *звичаєвим правом, яке дозволяло освоювати й використовувати так звані нічийні землі, вперше зайняті ними*. Однак для короля, як володаря Речі Посполитої, і для шляхти ці землі були королівською власністю. Вони поділялися на староства, які король роздавав наближеним особам, на той час переважно українським князям.

Старости господарювали на Подніпров'ї, водночас дбаючи про його оборону. Інтереси князів-старост неминуче вступали в конфлікт з інтересами місцевого населення, особливо козаків. Коли шляхтичі отримували ці землі від короля, виникали конфлікти з козаками й селянами, які там проживали. Від реєстрових козаків шляхта вимагала виселення, а від інших — виконання селянських повинностей. Другий конфлікт козаки мали з королівською адміністрацією. Виконуючи військові обов'язки на рівні зі шляхтою, козаки прагнули офіційного визнання свого особливого самоврядного статусу.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Затвердження королем реєстрового війська закріпило права лише за малою частиною козацької спільноти, проте таких же привілеїв вимагали всі, хто вважав себе козаком.

2. Козацьке повстання на чолі з Криштофом Косинським

Діємо: практичні завдання

Систематизуйте інформацію § 12 в таблиці. Визначте в історії повстань особистісні причини їх початку та причини, які представляли інтереси козацтва як окремого стану.

Поміркуйте про причини конфліктів між українськими магнатами й козаками, пригадавши попередній матеріал щодо організаторів козацького війська на початках його становлення. Зверніть увагу на роль князя В.-К. Острозького в подіях повстання під проводом К. Косинського.

Козацькі повстання кінця XVI ст.

Повстання під проводом Криштофа Косинського _____ рр.		
Привід до повстання	**Головні події**	**Причини поразки**
Повстання під проводом Семерія Наливайка _____ рр.		

Провідники козацьких повстань. Криштоф Косинський (*поштова марка України, 2010 р.*)

Першим повстанням був виступ козаків на чолі з полковником реєстровців **Криштофом Косинським** у лютому **1591 р.** Приводом до повстання став земельний конфлікт між Криштофом Косинським і білоцерківським старостою, князем Янушем Острозьким, сином князя Василя-Костянтина Острозького. Януш приєднав «пустош» Рокитну (нині селище в Київській області), попередньо надану К. Косинському за військову службу, до земель староства. У відповідь на це К. Косинський з козаками захопив низку населених пунктів.

До кінця 1592 р. козацьке військо фактично оволоділо всією Київщиною і рушило походом на Волинь. Однак 23 січня 1593 р. у битві біля с. П'ятка (нині Житомирська область) повсталі зазнали поразки. К. Косинський мусив публічно упокоритися перед В.-К. Острозьким. А в травні 1593 р. К. Косинський загинув під Черкасами, воюючи вже із черкаським старостою, князем Олександром Вишневецьким.

Повстання К. Косинського було внутрішнім конфліктом між українськими магнатами й козаками. Саме так його сприймала й королівська влада, не втручаючись у його перебіг.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

3. Повстання під проводом Семерія Наливайка

Події повстання під проводом К. Косинського були лише першим сигналом, який сповіщав про існування глибокого конфлікту на прикордонних українських землях Речі Посполитої. Масштаб протистояння швидко вийшов за межі приватних суперечностей між старостами-магнатами й козаками.

Надалі до спроб втримати козацтво в статусі невеликої військової спільноти на королівській службі долучилася держава. Для стримування козацтва держава використовувала своє військо на чолі з коронними гетьманами (головними командирами польських урядових військ).

Натомість козацтво стало усвідомлювати себе окремим станом, важливою військовою потугою на міжнародній арені. До козаків почали звертатися європейські володарі з пропозиціями служби, зокрема імператор Священної Римської імперії Рудольф II, який хотів використати їх у війні з Османською імперією.

Про зміни в політиці Речі Посполитої щодо козацтва та про зміни в середовищі самих козаків свідчить повстання на чолі із **Северином (**або **Семерієм) Наливайком.**

Історичні подробиці

Семерій Наливайко походив зі слуг-бояр князів Острозьких, жив при дворі князя В.-К. Острозького, служив у його війську й навіть воював проти козаків у 1591–1593 рр.

Згодом С. Наливайко звернувся до козаків із проханням прийняти його та його вояків до своїх лав, що й було зроблено. Після об'єднання із запорожцями С. Наливайка було обрано гетьманом.

Семерій Наливайко (*портрет роботи художниці Наталії Павлусенко, серія «Герої козацької України», 2013 р.*)

Після фінансово невдалого для козаків походу в Молдову, де військо С. Наливайка на заклик імператора воювало з турками, майже 12-тисячний козацький загін у 1595 р. попрямував на Волинь і Білорусь. На приборкання козаків рушило коронне військо на чолі з гетьманом Станіславом Жолкевським, прибічником жорстких заходів щодо прикордонних вояків.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Перша битва козаків і коронних військ відбулася під Білою Церквою 23–24 березня 1596 р. Втрати були великі з обох боків.

Саме із цього часу козацтво дедалі частіше почало заявляти про себе як про носія влади на Подніпров'ї. Ходили навіть чутки про прагнення С. Наливайка утворити тут козацьку державу. Однак реальність була дещо інша — на випадок невдачі переговорів з урядом вони хотіли втекти на територію Московії. Козацьке військо переправилося через Дніпро, але було оточене в урочищі Солониця біля м. Лубни на Полтавщині. Тут повсталі збудували потужні фортифікаційні споруди.

Спроба коронного війська за допомогою штурмів розгромити козаків зазнала фіаско. Проте нестача припасів і незгода в середовищі повсталих зруйнували єдність козаків. Частина козацької старшини пішла на переговори із С. Жолкевським. Було організовано заколот. Його учасники схопили С. Наливайка та його соратника Матвія Шаулу й видали їх С. Жолкевському. С. Наливайко був страчений у Варшаві.

Після цих подій у Речі Посполитій вирішили, що козацтво треба істотно обмежити. Тим більше, що зовнішніх війн Річ Посполита тоді не вела. Козацтво також було перешкодою для шляхти в освоєнні нею Східного Поділля, Київщини й Лівобережжя.

Водночас з'явилися проєкти створення на Подніпров'ї автономії, де козаки мали виступати «оборонним щитом» для Речі Посполитої. Однак на ці проєкти не зважили.

Перші виступи козацтва зазнали поразки через недостатність сил і ресурсів для противаги сильнішим військам магнатів та уряду. Далася взнаки й відсутність єдності в середовищі козацтва. ***Проте повстаннями К. Косинського й С. Наливайка козацтво заявило про себе як серйозну силу, що здатна боротися за свої права.***

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про відносини уряду Речі Посполитої і козацтва

Перший же після розгрому повстання сейм 1597 р. оголосив козаків військовими злочинцями і ворогами держави..., а гетьману доручив винищити їх до останку. Нездійснимість цієї ухвали, як і багатьох пізніших схожого змісту, витікала з тієї цілком очевидної причини, що козаччина вже переросла межі урядового контролю, просякнувши все українне життя...

Цей сповнений самоповаги прошарок був переконаний, що його незалежність оплачена податком крові й вірною службою королю, а будь-який наступ на неї розцінював як замах на вищу справедливість.

1. Чому влада Речі Посполитої прагнула знищити козацтво?
2. Про яку роль козацтва в українському суспільстві говорить історикиня?
3. З яких причин, на думку історикині, козаки претендували на особливе становище в державі? Чи погоджуєтесь ви з їхнім баченням?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

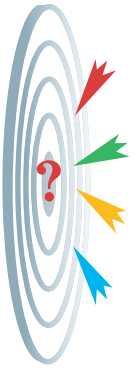
ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

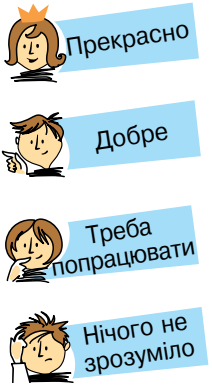
ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Козацькі повстання кінця XVI ст.»**.

- Можу назвати час і провідників козацьких повстань кінця XVI ст.
- Можу визначити причини, приводи до повстань, їх результати й наслідки.
- Можу пояснити причини поразки козацьких повстань кінця XVI ст.
- Можу схарактеризувати роль в історії повстань представників українських магнатських родів, уряду Речі Посполитої.

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Повстання під проводом С. Наливайка → Заснування Д. Вишневецьким укріплення на о. Мала Хортиця → Перша письмова згадка про українських козаків → Упровадження реєстрового козацтва

Доберіть з додаткових джерел або підручника зі всесвітньої історії три-чотири події, які відбувалися у хронологічних межах цієї послідовності в Європі.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Перегляньте відео. Зіставте його зміст із матеріалами параграфа — визначте спільне й відмінне в поданій інформації.

Відео «Повстання К. Косинського і С. Наливайка» («Козацька звитяга», тривалість 06 хв 09 с)
https://qr.orioncentr.com.ua/vmij1

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Уявіть себе в ролі королівського хроніста / королівської хроністки Речі Посполитої та напишіть фрагмент уявної історичної хроніки про козацькі повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка. Використовуйте в характеристиках козаків епітети, які, на вашу думку, можуть відображати ставлення до повстанців уряду Речі Посполитої.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1590-ті рр.	Козацькі повстання під проводом К. Косинського й С. Наливайка

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§13 Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний

Пригадайте, що вам відомо про військове мистецтво козаків. Що таке козацька чайка? Яку роль відігравало козацтво від часу свого виникнення?

1. Походи козаків першої чверті XVII ст.

Становище козацтва в Речі Посполитій було суперечливим. З одного боку, у мирний період на сеймах ухвалювалися суворі антикозацькі постанови. А з іншого, без цієї сили держава не могла обійтися під час тривалих і виснажливих воєн.

На початку XVII ст. Річ Посполита розпочала серію війн, і козацтво було тією дешевою військовою силою, якої потребувала держава. У 1600 р. запорожці на чолі з Гаврилом Крутневичем взяли участь у поході коронного війська до Молдови. У 1602 р. козаки під проводом Самійла Кішки воювали проти шведів у складі військ Речі Посполитої. Завдяки цим походам з козаків було знято заборони.

Військо Запорозьке, організовуючи воєнні морські експедиції в Чорне море, досягало аж до околиць столиці Османської імперії — Стамбула. Участь козаків у війнах приносила їм славу й воєнну здобич. Звільнені люди на знак подяки возвеличували їх у піснях.

Водночас напади козаків на узбережжя Османської імперії зривали мирні домовленості Речі Посполитої із султаном і провокували війну із цим сильним суперником. А на кожну вдалу козацьку операцію татари відповідали спустошливими набігами.

Захоплення козаками Кафи
(*гравюра з книги Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», 1622 р.*)

Воєнні експедиції козаків у причорноморські володіння Османської імперії	
1602 р.	Розгром османського флоту під Кілією
1606 р.	Штурм Кілії, Варни
1608 р.	Взяття козаками Перекопа
1609 р.	Здобуття козаками Кілії, Ізмаїла, Аккермана
1614 р.	Захоплення козаками Трапезунда, облога Сінопа
1616 р.	Взяття козаками Кафи

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Поміркуймо!

Уявіть себе правителями Речі Посполитої та Османської імперії. Як на відносини між цими державами вплинули морські воєнні експедиції козаків першої чверті XVII ст.?

2. Петро Конашевич-Сагайдачний

Одним з успішних козацьких лідерів першої чверті XVII ст. був **Петро Конашевич-Сагайдачний.**

Історичні подробиці

Петро Конашевич народився приблизно 1582 р. у шляхетській родині. Освіту здобув в Острозькій академії.

Наприкінці 1590-х років П. Конашевич вступив до лав Війська Запорозького, де отримав прізвисько Сагайдачний. Під проводом Г. Крутневича й С. Кішки взяв участь у походах на початку XVII ст. Також, вірогідно, він був залучений до переговорів з королівськими урядовцями щодо козацьких прав і свобод.

Перегляньте відео й визначте головні етапи біографії Петра Конашевича-Сагайдачного. Якими рисами наділяють гетьмана автори фільму?

Відео «Петро Конашевич-Сагайдачний»
(«Козацька звитяга»,
тривалість 06 хв 16 с)
https://qr.orioncentr.com.ua/GFZwv

Петро Конашевич-Сагайдачний
(*портрет роботи художниці Наталії Павлусенко, 2016 р.*)

Як гетьман, П. Конашевич-Сагайдачний уперше відзначився в успішному поході 1616 р. на Кафу. Козацький флот під його орудою розгромив османську ескадру в Дніпровсько-Бузькому лимані. У Кафі було звільнено кілька тисяч бранців.

У другій половині **1618 р.** запорожці на чолі з П. Сагайдачним виступили на допомогу війську королевича Речі Посполитої Владислава, який був претендентом на московський престол. Вони пройшли від Сіверщини до Москви. По дорозі було захоплено кілька міст і розгромлено московське військо, яке заступило шлях. Лише слабкість війська Речі Посполитої врятувала московську столицю від захоплення.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Хоча взяти Москву не вдалося, війна мала позитивні наслідки для українських земель — під владу Речі Посполитої перейшли Чернігівщина й Новгород-Сіверщина. До того ж у майбутнього короля Владислава сформувалося прихильне ставлення до козацтва й до П. Сагайдачного.

Воєнним успіхам сприяли новації П. Сагайдачного в тактиці ведення бою, оновлення артилерії та озброєння козацької піхоти. Козацтво часто змушене було діяти нечисленними силами проти значно більших армій супротивників. За цих умов гетьман значну увагу приділяв тактиці маневрування невеликими групами. Під час засадних і зустрічних боїв нечисленні загони добре навчених козаків нападали на ворога, вносячи безлад і паніку в його лави. П. Конашевич-Сагайдачний прагнув зробити вирішальний удар миттєвим і в найслабкіше місце ворожих лав. У боротьбі проти турецько-татарських орд ефективними були удари по тилових комунікаціях нападників.

Дипломатична діяльність гетьмана мала на меті закріпити права козацтва, відновити православну ієрархію та роль Києва як духовного й політичного центру. Саме за П. Конашевича-Сагайдачного київське православне братство дістало підтримку козацтва й відбулося відновлення православної ієрархії в 1620 р.

3. Військо Запорозьке й Хотинська війна

Найбільшу славу П. Сагайдачний здобув під час Хотинської війни (1620–1621 рр.).

Історичні подробиці

Хотинська війна (1620–1621 рр.) — війна між Османською імперією і Річчю Посполитою. Головною причиною була боротьба за Молдову. Перемога Речі Посполитої у важкій війні стала можливою завдяки участі козаків на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним на боці Речі Посполитої.

У 1620 р. султан і король відрядили свої війська до Молдови, аби підтримати на престолі кожен свого ставленика. 8–11 вересня відбулася битва біля с. Цецора (неподалік Ясс). Військо Речі Посполитої зазнало нищівної поразки.

Султан Осман II (1618–1622 рр.) вирішив не зупинятися на прикордонному конфлікті, а завдати удару вглиб Речі Посполитої. У серпні 1621 р. османське військо чисельністю 100 тис. осіб рушило через Молдову до Хотина, аби скористатися місцевою переправою через Дністер.

Війська Великого князівства Литовського на чолі з гетьманом Яном Ходкевичем і королевичем Владиславом у вересні **1621 р.** підійшли до Хотина й заступили шлях противнику. Сюди ж прибували навербовані за кордоном роти, а також загони із числа мобілізованої шляхти. Проте цих сил було замало, і всі розуміли, що без допомоги козаків перемоги не буде.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Петро Сагайдачний
(*гравюра з книги Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», 1622 р.*)

Очолюване П. Конашевичем-Сагайдачним козацтво виступило на підтримку військ Речі Посполитої. Козацьке військо здійснило швидкий похід від Дніпра до Дністра та вчасно приєдналося до королевича Владислава і Яна Ходкевича.

Османи атакували понад десять разів, причому здебільшого позиції козаків. Проте запорожці не лише вистояли, а й провели кілька вдалих контратак. Крім цього, козацький флот завдав потужних ударів по морських комунікаціях турків.

Фактично козаки врятували Річ Посполиту від поразки й захистили рідні землі. Проте чимало вояків загинуло чи померло від поранень. П. Конашевич-Сагайдачний також дістав тяжке поранення, унаслідок якого помер 20 квітня 1622 р. в Києві.

Думки істориків

Яків Собеський, польський історик, про П. Конашевича-Сагайдачного

Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мужності та зрілості у судженнях, винахідливий у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною… Завжди доля особливо сприяла йому: він повсякчас повертався, вкритий славою… Це був чоловік сміливий розумом, який шукав небезпеки, легковажив життям, у наступі був перший, а при відступі останній. У таборі він був сторожкий, мало спав… Зважаючи на своє службове становище, був завжди відданий королю і Речі Посполитій.

Петро Кралюк, український філософ і письменник, про політичні цілі П. Конашевича-Сагайдачного

Потрапивши у коло запорозьких козаків, а потім ставши їх провідником, Сагайдачний прагнув їх «цивілізувати», зробити організованою силою. Він намагався не йти на конфлікт з державними структурами Речі Посполитої, а прагнув досягати компромісів, порозуміння із можновладцями цієї держави. За гетьманування Сагайдачного маємо співіснування і навіть взаємодоповнення світу Речі Посполитої й світу козацького.

Ознайомтеся з думками істориків про постать П. Конашевича-Сагайдачного. Визначте, що в думках істориків є спільного. Доберіть із біографії гетьмана факти, що підтверджують названі в цитатах характеристики гетьмана.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний»**.

- Можу назвати воєнні операції козацтва першої чверті XVII ст.
- Можу визначити роль козацтва в зовнішній політиці Речі Посполитої.
- Можу упорядкувати відомі мені події історії козацтва в хронологічній послідовності.
- Можу схарактеризувати П. Конашевича-Сагайдачного як видатного історичного діяча.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Опрацюйте в групі судження і доберіть аргументи на користь думки: «*Козацтво першої третини XVII ст. відігравало суперечливу роль. З одного боку, воно виступало захисником інтересів українського народу, здійснюючи боротьбу проти турків і виступивши на захист православ'я. З іншого боку, саме воєнна активність козаків у турецьких володіннях спричиняла загострення відносин між Османською імперією і Річчю Посполитою, що мало наслідком спустошливі для українських земель війни*».

3. Поясніть оцінку українського історика Петра Саса про Хотинську війну: «*...На полях Хотинської війни вирішувалася не лише доля Речі Посполитої, а й значною мірою і доля християнської цивілізації*».

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Об'єднайтеся в класі у творчі групи й узагальніть інформацію про життя і діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного у формі пригодницького коміксу або інсценізації. Простежте у своєму творі такі сюжетні лінії: «дитинство гетьмана», «походження прізвиська гетьмана», «видатний полководець», «гетьман і православ'я», «гетьман і уряд Речі Посполитої», «гетьман у Хотинській війні». Рекомендований ресурс для коміксу **https://www.pixton.com.**

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1618 р.	Похід козаків під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на Москву
1621 р.	Хотинська битва

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§14 Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. «Ординація Війська Запорозького»

Пригадайте, яку роль у політиці Речі Посполитої відігравало реєстрове козацтво. Що ускладнювало відносини козаків і уряду Речі Посполитої? Як воєнні походи козаків впливали на зовнішню політику Речі Посполитої?

Читаємо й розуміємо

Об'єднайтеся в дослідницькі групи, кожна з яких опрацює одне з козацьких повстань за планом: **1.** Причини повстання. **2.** Час і лідер повстання. **3.** Результат.

Після представлення кожною з груп результатів дослідження визначте загальні причини цієї групи козацьких повстань.

1. Повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла

Заслуги козацтва в Хотинській війні давали запорожцям підстави очікувати розширення реального реєстру, а не лише задекларованого відновлення прав православної церкви й отримання інших обіцяних пільг. Проте владні кола Речі Посполитої вирішили інакше.

За мирним договором з Османською імперією Річ Посполита гарантувала припинення козацьких походів і спалення запорозького флоту. Щодо реєстру — він мав обмежитися лише трьома тисячами осіб.

Станіслав Конецпольський (*портрет XVII ст.*)

Розміщення ж на українських землях, особливо в зоні мешкання козаків, *кварцяного війська* ще більше посилювало невдоволення діями влади.

Аби змусити козаків погодитися на умови уряду, на Київщину було перекинуто кварцяне військо на чолі з новим коронним гетьманом Станіслáвом Конецпóльським. Разом із ним прибули комісари, які мали вести переговори з козаками. Запорожці прибули на перемовини цілим військом на чолі з **Марком Жмайлом**.

Проте С. Конецпольський атакував залоги козаків під м. Канів на Черкащині, унаслідок чого розпочалися збройні сутички.

У битві біля Курукового озера 22 жовтня — 3 листопада **1625 р.** жодній зі сторін не вдалося досягти вирішальної переваги, тому вони перейшли до переговорів. Обидві сторони погодилися на мирну угоду.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Куруківська угода

РІЧ ПОСПОЛИТА	КОЗАЦТВО
• збільшувала козацький реєстр до 6 тисяч; • зобов'язалась створити 6 полків із центрами в Черкасах, Каневі, Корсуні, Чигирині, Білій Церкві, Переяславі; • обіцяла підняти платню реєстровцям і дозволити вибори козацького гетьмана	• зобов'язувалось не здійснювати воєнні походи в Чорне море та спалити козацькі човни чайки; • не могло нести службу в іноземних володарів; • не домоглося бажаних прав і привілеїв

Значення угоди

- створена територіальна структура Війська Запорозького, яка дублювала структуру старостств;
- поруч із владою королівських намісників формувалася і козацька влада, яка поширювалася на певну територію;
- виникнення в козацькому середовищі уявлення про територію Подніпров'я як про особливий козацький регіон у Речі Посполитій

Хоча обидві сторони були незадоволені результатами угоди 1625 р., на деякий час конфлікт було припинено. Ба більше, наступного року розпочалася війна Речі Посполитої зі Швецією, що потребувало збільшення козацького війська. У цей час королівська адміністрація воліла «дивитися крізь пальці» й на походи козаків проти османів.

Козацтво ж діяло як незалежна воєнно-політична сила. Ще до Куруківської угоди, в 1624 р. козаки уклали угоду з Кримським ханством про взаємодопомогу. Коли в 1628 р. хан спробував здобути незалежність від Османської імперії, Військо Запорозьке на чолі з М. Дорошенком прийшло йому на допомогу.

Під час цієї кампанії козаки не лише врятували хана, а й дісталися Кафи, де захопили гармати, які свого часу османи відбили в поляків під Цецорою. Щоправда, М. Дорошенко в цьому поході загинув. Кампанія закінчилася невдало через перехід командирів кримськотатарського війська на сторону нового хана, який проголосив вірність султану.

2. Повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила) та Івана Сулими

У березні **1630 р.** спалахнуло чергове козацьке повстання на чолі з **Тарасом Федоровичем (Трясилом)**. На цей час багато козаків повернулися зі шведського походу, знову посилилися суперечки щодо реєстру. На Подніпров'ї вперше було розквартироване коронне військо, що додатково загострило ситуацію. Повстанці заклали табір під Переяславом.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Військо значно збільшилося завдяки повсталим селянам. Саме тут у травні спалахнули жорстокі бої, в яких обидві сторони зазнали значних втрат. Під час однієї з вилазок у табір коронного війська козаки знищили «золоту роту», яку становили представники кращих шляхетських родів. Ця перемога залишилася в пам'яті народу й обростала легендами. Великий Кобзар Тарас Шевченко присвятив їй свою поему «Тарасова ніч».

Затята оборона козаками свого табору, масштаби повстання та великі жертви змусили коронного гетьмана піти на перемовини. У компромісі була зацікавлена й частина козацької старшини.

У результаті була підтверджена Куруківська угода, а козацький реєстр збільшився до 7 тисяч. Утім, С. Конецпольський назвав цю ухвалу «комедією». Адже козацькі походи до османського узбережжя Чорного моря не припинилися, а король на початку війни з Московією 1632 р. був змушений залучити до війська значно більше козаків, аніж передбачалося реєстром.

Після смерті короля Сигізмунда III (1632 р.) запорожці відправили своїх посланців на сейм, вимагаючи допустити їх до виборів нового володаря, збільшення реєстру та визнання православної ієрархії. Цей факт засвідчив усвідомлення козаками політичної сили своєї спільноти, рівної шляхті.

Тому козацькі заворушення не припинялися, хоч і мали менший розмах. Почастішали сутички між різними групами вояків.

Відповіддю на це стала пропозиція гетьмана С. Конецпольського на сеймі 1635 р. щодо спорудження навпроти Кодацького порога на р. Дніпро фортеці для контролю козацьких пересувань.

Пам'ятний знак Тарасові Федоровичу (Трясилу) у м. Переяслав на Київщині (*робота скульптора Ігоря Зарічного, 1995 р.*)

Історичні подробиці

Фортецю **Кодак** зводили під керівництвом французького інженера Гійома Левассера де Боплана. На запрошення польського уряду протягом 16 чи 17 років він працював над спорудженням прикордонних фортець на теренах України. Підшукуючи зручні для укріплень місця, Боплан добре ознайомився з топографією, етнографією і розташуванням найближчих до України місцевостей. За дорученням короля Владислава IV й коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, Боплан складав докладну мапу України. Після повернення на батьківщину у м. Руан (Франція) на основі зібраних матеріалів він уклав працю «Description d'Ukrainie» («Опис України»), яка є цінним історичним джерелом з вивчення доби козацтва.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Реакція козаків не забарилася. У серпні **1635 р.** запорожці на чолі з **Іваном Сулимою** влаштували нічну атаку й захопили фортецю. Гарнізон було знищено, а укріплення зруйновано.

Гетьман Іван Сулима (*портрет роботи художниці Наталії Павлусенко, серія «Герої козацької України», 2013 р.*)

Утім, спроба І. Сулими підняти повстання не вдалася. Частина реєстровців, які були в його загоні, видали козацьких ватажків. Їх привезли до Варшави, де І. Сулиму й ще двох його соратників жорстоко стратили, а четвертого, Павла Бута, помилували. За однією з версій, це сталося на прохання коронного канцлера Томаша Замойського. Показова розправа з козацькими ватажками геть ненадовго встановила мир у Подніпров'ї.

Цього разу, аби залякати козаків, крім І. Сулими було страчено й більшість його оточення. Серед козацтва поширювалися антиурядові настрої.

3. Повстання 1637–1638 рр. і його наслідки

Повстання **1637–1638 рр.**, викликане спробами влади «очистити» реєстр від «бунтівників», своїм масштабом і гостротою перевершувало всі попередні. Гетьманом повстанці обрали **Павла Бута (Павлюка)**, учасника попереднього повстання. Ходили чутки, що він називав себе королем, володарем Руської землі, та мав намір захопити Київ і всю Сіверську землю.

Проте у вирішальній битві під Кумейками на Черкащині 16 грудня 1637 р. повстанці зазнали нищівної поразки.

Історичні подробиці

Про масштаби козацького повстання 1637 р. свідчать відкриття археологічної експедиції Національного музею історії України 2024 р. Поле бою вчені окреслили простором між чотирма селами на Черкащині — Кумейками, Мошнами, Яснозір'ям і Софіївкою — загалом кілька сотень гектарів площі.

Археологічні свідчення битви під Кумейками: кулі, вогнепальна зброя та інше спорядження (*знайдені експедицією 2024 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Під час переговорів із коронним військом біля с. Боровиці (нині село в Черкаській області), попри гарантії безпеки, П. Павлюка та кількох старшин було ув'язнено. На сеймі в лютому 1638 р. ватажків повстання було визнано винними й незабаром страчено. Акт капітуляції козаків під Боровицею скріпив своїм підписом новообраний козацький писар Богдан Хмельницький.

Яків Іскра-Острянин (Остряниця) (*портрет XVIII ст.*)

Головною проблемою у цьому повстанні було те, що частина реєстровців зберігали нейтралітет чи навіть билися проти козаків у лавах коронного війська. Після страти П. Павлюка у січовому середовищі зрозуміли, що відтепер можна захистити себе лише зі зброєю в руках.

Новий лідер повстання **Яків Іскра-Острянин (Остряниця)** організував укріплений козацький табір у м. Голтва та спробував завдати поразки урядовим військам у битві під Лубнами. Проте безуспішно. Під час Жовнинської битви (кінець травня — червень 1638 р.) Я. Острянин із частиною війська відмовились від боротьби й евакуювалися через р. Дніпро на терени Слобідської України. Новий керівник повстання **Дмитро Гуня** відвів повстанців з-під Жовнина й організував козацьку оборону в урочищі Старець. Проте після тривалого героїчного протистояння через нестачу ресурсів частина старшини пішла на укладення угоди з поляками. Побоюючись зради, Д. Гуня на чолі невеликого загону в ніч на 28 липня 1638 р. прорвався з оточеного табору на Запоріжжя. Поразка повстання створила в урядовців Речі Посполитої ілюзію остаточного упокорення козацтва, тому наступним рішенням було суттєве обмеження прав козаків. Козацтво деякий час не мало сил протистояти цим утискам.

4. «Ординація Війська Запорозького»

Поразки повстанців призвели до істотних обмежень козацьких прав. У грудні **1638 р.** на Вальному сеймі було затверджено **«Ординацію Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої»**.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Свідчать документи

Прочитайте уривок з «Ординації Війська Запорозького» й визначте, які права козацтва були обмежені. Яку функцію мали виконувати козаки згідно з документом? Висловте припущення, як вплинув документ на настрої українського козацтва.

З «Ординації Війська Запорозького реєстрового»

...На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, ...бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які смирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] з-серед козаків, ми будемо ставити старшого комісара...

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Усі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від [коронного] гетьмана...

Полки зі своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море...

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна...

Унаслідок поразки козацьких повстань та обмеження прав запорожців за прийнятою «Ординацією» активність козацтва на деякий час зменшилася. Частина козаків перейшла на службу до московського царя. Їх поселяли навколо Курська, Воронежа, Білгорода, під Лиманом та Осколом, що заклало початок утворення Слобідської України. Певна кількість козаків була завербована до участі в Тридцятилітній війні, воювали і в антикатолицькому, і в католицькому таборах. Проте сучасники розуміли, що **«Золотий спокій»**, як називали період 1638–1648 рр. у Речі Посполитій, був хитким.

Варто запам'ятати!

Ордина́ція Ві́йська Запоро́зького реєстро́вого — законодавчий акт Вального (загального) сейму Речі Посполитої, що суттєво звужував права реєстрового козацтва.

«Золоти́й спо́кій» — період відносного затишшя у відносинах козаків та уряду Речі Посполитої в період між придушенням козацьких повстань 20–30-х років XVII ст. та Козацькою революцією під проводом Б. Хмельницького.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. “Ординація Війська Запорозького”»**.

Можу визначити передумови, причини, результати й наслідки козацьких повстань.

Можу назвати факти, що підтверджують думку щодо незалежної зовнішньої політики козацтва в першій третині XVII ст.

Можу пояснити, чому Річ Посполита прагнула контролювати чисельність козацтва.

Можу визначити вплив «Ординації Війська Запорозького реєстрового» на становище козацтва.

2. Покажіть на карті (*с. 76*) райони поширення і місця вирішальних битв під час козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.

3. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Ординація Війська Запорозького реєстрового → Повстання під проводом І. Сулими → Утворення Речі Посполитої → Хотинська війна

Доберіть з додаткових джерел або підручника зі всесвітньої історії три-чотири події, які відбувалися у хронологічних межах цієї послідовності в Європі.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

4. Висловте припущення, чому повстання 20–30-х років XVII ст. дістали назву «*козацькі*».

5. Обговоріть і визначте, у чому полягає історичне значення козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.

МИСЛЮ ТВОРЧО

6. Напишіть історичне есе «Образ козацького лідера — борця за права козацтва».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам’ятайте їх:

1620–1630-ті рр.	Козацькі повстання в Речі Посполитій
1638 р.	«Ординація Війська Запорозького»

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§15

Узагальнення з розділу 2 «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)»

1. Історична гра

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Історична хронологія

Упорядкуйте хронологічну послідовність історичних подій.

01 Ординація Війська Запорозького реєстрового

02 Заснування Д. Вишневецьким козацької січі на о. Хортиця

03 Похід П. Конашевича-Сагайдачного на Московію

04 Повстання під проводом К. Косинського

05 Люблінська унія

06 Козацьке повстання під проводом Т. Трясила

3. Документознавці

1. Ознайомтеся з фрагментом тексту. Дайте відповідь на запитання до документа.

З літопису гадяцького полковника Григорія Граб'янки (закінчений 1710 р.)

Прославившись у битвах, козаки звикли до недоїдання, спраги, спеки й інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили і звали соломахою... коли траплялося, що їжа випадала з рибою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше... Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева...

1. Про які козацькі традиції свідчить історичний документ?
2. Чим, на вашу думку, зумовлювалася невибагливість козаків у їжі й побутових умовах?

2. Розгляньте гравюру. Чи такими козаки постають перед глядацькою аудиторією в сучасних фільмах / творах?

Козак (*гравюра з книги Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», 1622 р.*)

4. Що ми знаємо з теми?

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми, за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

https://qr.orioncentr.com.ua/Bo4Vg

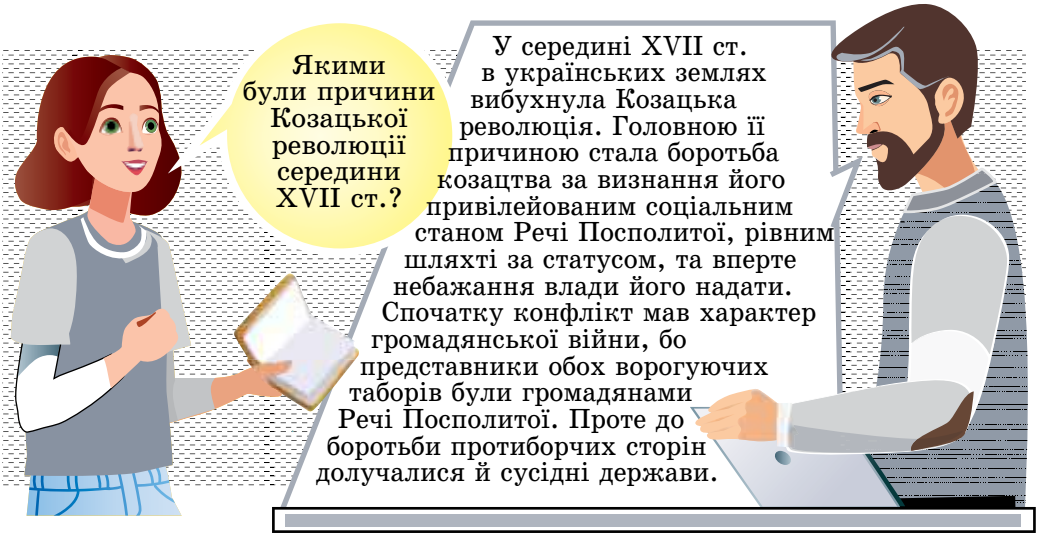
або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Розділ 3

Козацька революція середини XVII ст.

Перемоги козацького війська на першому етапі революції спричинили утворення автономії у складі Речі Посполитої — Війська Запорозького, або Гетьманщини.

Це утворення мало всі основні ознаки держави. Козаки стали привілейованим станом новоствореної держави та утворили «політичний народ» за зразком річпосполитської шляхти. Козацька революція привела до важливих перетворень: селяни стали вільними, поширилася наймана праця, прискорився розвиток ремісничого виробництва й торгівлі, підвищився статус православної церкви.

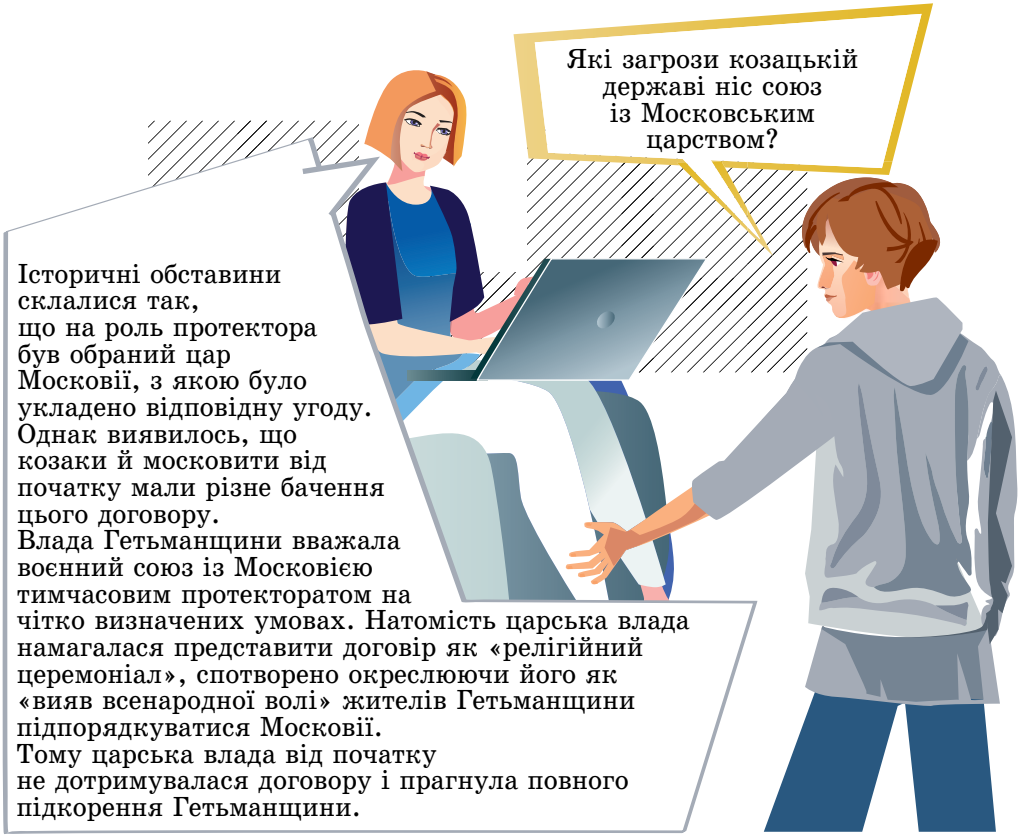
Козаки й усе населення Гетьманщини відчули свою окремішність від Речі Посполитої.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Найбільшою проблемою, яка не дозволяла здобути повну незалежність та утворити повноцінну державу, була відсутність власної української династії монархів. Адже саме династична спадкоємність королів, князів, за поняттями того часу, дозволяла державі набути справжньої незалежності.

Крім того, козацтву було не під силу перемогти Річ Посполиту самотужки. Тому гетьман Б. Хмельницький був змушений шукати протектора — законного монарха сусідньої держави, який взяв би під захист Гетьманщину на умовах васальної залежності українських земель.

Історичні обставини склалися так, що на роль протектора був обраний цар Московії, з якою було укладено відповідну угоду. Однак виявилось, що козаки й московити від початку мали різне бачення цього договору.

Влада Гетьманщини вважала воєнний союз із Московією тимчасовим протекторатом на чітко визначених умовах. Натомість царська влада намагалася представити договір як «релігійний церемоніал», спотворено окреслюючи його як «вияв всенародної волі» жителів Гетьманщини підпорядкуватися Московії.

Тому царська влада від початку не дотримувалася договору і прагнула повного підкорення Гетьманщини.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§16 Передумови Козацької революції середини XVII ст. Богдан Хмельницький

Пригадайте, якими були причини конфліктів між козацтвом та урядами Речі Посполитої і шляхтою у період із кінця XVI ст. — до кінця 1630-х років.

У 1648 р. на українських теренах спалахнуло нове козацьке повстання під проводом **Богдана Хмельницького**. Уряд Речі Посполитої спочатку не зауважив можливих масштабів виступу. Проте дуже швидко козацьке повстання перетворилося на справжню переломну подію — **Козацьку революцію 1648–1657 рр.**, яку підтримала значна частина селянства й міщанства. Ширшими порівняно з попередніми виступами були й географічні масштаби події. Козацька революція охопила Лівобережну, Наддніпрянську Україну та значну частину Правобережжя. Революція спричинила значні зміни в житті суспільства на українських теренах. Було утворено козацьку державу — Військо Запорозьке, відбулися зміни в соціально-економічному устрої суспільства — усе це стало причиною для визначення подій 1648–1657 рр. як революції.

1. Передумови Козацької революції

Читаємо й розуміємо

За текстом підручника на *с. 104–105* визначте, хто й чому був невдоволений своїм становищем у Речі Посполитій.

Невдоволення становищем у Речі Посполитій

Козацтво	• Нестабільність соціального статусу • Відсутність закріплених привілеїв
Дрібна шляхта	?
?	?
?	?
?	?
?	?

Передумови Козацької революції визрівали протягом тривалого часу. Тривожними сигналами про суперечності у відносинах Речі Посполитої з її підданими на українських теренах слугували попередні козацькі повстання. Проте, придушуючи ці повстання, уряд відкладав вирішення

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

гострих проблем. Але вони не зникали й загрожували новими виступами. «Золотий спокій», що, за переконанням влади Речі Посполитої, настав після придушення козацьких повстань 1620–1630-х років, був нетривким.

Спроби козацтва утвердитися у соціальній структурі Речі Посполитої були невдалими. Якщо козак не потрапляв до реєстру, перед ним поставала загроза опинитися поза законом або повернутися до залежного стану селянства.

В умовах зростання фільваркового господарювання ***посилився наступ українських і польських магнатів на дрібніших власників***. Вони викуповували землі, нерідко тиснучи на місцевих, організовували власні ярмарки, брали під контроль основні доходи краю. Управлінський апарат формувався не з місцевої, а з коронної шляхти.

Ще більше утисків зазнало селянство. Власники фільварків примусово відбирали у селян найкращі землі. Поступово зростала ***панщина***, збільшувалися податки. Погіршувалося становище населення слобід на Південній Київщині, Брацлавщині й Лівобережжі. Завершення пільгових періодів слобід призводило до перетворення їхнього населення на залежних селян.

Обмежувалося в правах й українське міщанство. Магнати концентрували економіку навколо своїх приватних міст, а містяни повинні були виконувати повинності та сплачувати податки.

Права власності українського козацтва, міщанства, селянства й навіть шляхти влада Речі Посполитої нерідко ставила під сумнів, а почасти — не визнавала.

Збільшенню невдоволення різних станів суспільства сприяло і ***скрутне становище православ'я***.

Масла у вогонь напередодні повстання підлила й політика короля Владислава IV. Він виношував плани війни з Османською імперією, до якої мав намір залучити козаків. Однак категорично проти війни виступила шляхта, погрожуючи збройним опором. Тоді король вступив у таємні переговори з козаками, обіцяючи їм у разі воєнних дій 12 тис. реєстру та дозвіл на будування чайок. Водночас Владислав IV звернувся по допомогу до магнатів, які мали власні приватні армії і становили неабияку силу. Він підготував листа, яким передавав князеві Яремі Вишневецькому контроль над усім Запорожжям. Цей лист не вийшов із королівської канцелярії і, ймовірно, не був відомий козакам. Але Олександр Конецпольський та князь Я. Вишневецький у 1647 р. почали готувати похід на Крим. Богдан Хмельницький на чолі загону козаків вирішив випередити їх й організувати свій морський похід до турецького узбережжя Чорного моря. Про це стало відомо гетьманові О. Конецпольському, й Б. Хмельницького взяли під варту. Однак він утік на Січ і закликав до повстання.

Для вибуху нового повстання не вистачало лиш приводу та лідера. Проте навесні 1647 р. відбулися події, які й запалили іскру нового козацького виступу.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Підготовка й початок повстання під проводом Богдана Хмельницького

Пригадайте, у чому полягає відмінність між причиною і приводом до історичних подій.

Приводом до повстання, що згодом переросло в революцію, став конфлікт між Б. Хмельницьким та чигиринським підстаростою Д. Чаплинським. Навесні 1647 р. Чаплинський напав на хутір Суботів (нині село в Черкаській області). Він пограбував майно Б. Хмельницького, захопивши документи. Крім цього, було побито сина майбутнього гетьмана. Коли Б. Хмельницький почав доводити свої права і вимагав відшкодування через суд, староста О. Конецпольський відмовив у захисті прав Б. Хмельницькому під приводом недійсності документів щодо власності на хутір.

Те, що така відома і впливова людина стала жертвою свавілля, справило велике враження на суспільство. Кількість прихильників Б. Хмельницького швидко зростала.

Поміркуймо!

Уявіть себе на місці Богдана Хмельницького — до яких кроків ви вдалися б, готуючи повстання. Працюючи з текстом п. 2, визначте, чи збіглися ваші міркування з підготовчими заходами Б. Хмельницького.

Важливою була ***внутрішня дипломатія гетьмана***. Під час попередніх повстань більшість селян і міщан залишалася пасивною, а духівництво і шляхта ставилися вороже до дій козацтва. Розкол у середовищі козацтва був серйозною причиною невдач попередніх козацьких виступів. ***Тепер Б. Хмельницький спромігся підняти на повстання представників усіх станів суспільства.*** Особливо важливим стало приєднання до повстанців значної частини реєстрових козаків — найорганізованішої і найкраще озброєної частини козацтва.

4 лютого 1648 р., розбивши коронну залогу, Б. Хмельницький за сприяння козаків Черкаського полку захопив Запорозьку Січ. На козацькій раді його обрали гетьманом. Таким чином, Б. Хмельницькому вдалося заручитися підтримкою запорожців, які мали неабиякий воєнний досвід. Січ стала осередком підготовки до боротьби з Річчю Посполитою — саме звідси гетьман розсилав ***універсали*** із закликом підніматися на повстання.

Козаки вважали українцями («руським народом») лише повстанців та їхніх прибічників. Усіх своїх супротивників вони називали «поляками» чи «ляхами». Насправді, козаки воювали зі шляхтою («політичним народом») Речі Посполитої, яка представляла цю державу. Водночас у козацькому середовищі тривалий час зберігалася пошана до королівської влади, адже вони як військо присягали монархові. Щоб послабити цей зв'язок, посланці Б. Хмельницького поширювали чутки, що король дав дозвіл козакам на війну зі шляхтою.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Гетьман Б. Хмельницький опікувався створенням боєздатної армії. Спершу чисельність війська Б. Хмельницького була невеликою — до трьох тисяч козаків. Було озброєно вояків, готувалася військова амуніція, боєприпаси, запасалася їжа. Особливу увагу було приділено артилерії. Гетьман намагався зробити її максимально мобільною.

Готуючись до повстання, Б. Хмельницький розумів, що козацьке військо не зможе протистояти військовій потузі всієї Речі Посполитої. А тому потребував союзників. Московське царство хоч і було зацікавлене в ослабленні Речі Посполитої, однак розпочинати з нею війну не поспішало. Залишалися татари, з якими козаки й раніше намагалися зав'язати союзницькі відносини. На жаль, платнею за допомогу був ясир. Врешті, освоєння земель магнатами перешкоджало не лише козакам, а й татарам, адже магнати мали достатньо військової сили для захисту своїх здобутків. Кримський хан був також зацікавлений у контролі над політичною ситуацією в регіоні.

Угода про воєнну допомогу з Кримським ханством поєднала дуже ефективну козацьку піхоту та добре навчену й досвідчену ханську кінноту у війні проти Речі Посполитої.

Порозумінню між Б. Хмельницьким і кримським ханом, імовірно, сприяв кримський полководець Тугай Бей. Їх з Б. Хмельницьким пов'язували приязні відносини. Очолювані Тугай Беєм загони кримців відігравали важливу роль у перемогах війська Б. Хмельницького на початковому етапі Козацької революції. За свідченням М. Грушевського, Б. Хмельницький важко сприйняв звістку про смерть союзника на початку 1649 р.: «*Сильним ударом для гетьмана була смерть Тугай-бея, його "сокола й брата", з котрим у нього, видно, було справді щире порозуміння: він служив гетьманові посередником у кримських справах і був таки, мабуть, справжньою душею сього кримсько-українського союзу*».

Тугай Бей
(*фрагмент картини Яна Матейка «Богдан Хмельницький з Тугай Беєм під Львовом», 1885 р.*)

Свідчать документи

З літопису козацького канцеляриста Самійла Величка (написаний після 1720 р.)

Після великодніх проводів попросив зараз Хмельницький хана, щоб той відпустив його з Криму на Україну. Він привів перед хана свого старшого сина Тимоша і віддав його під опіку й заклад до певного часу. Тиміш мав щодня з'являтися перед ханове лице...

Про що свідчить необхідність для Б. Хмельницького залишити свого сина в Криму?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

3. Богдан Хмельницький — політик і полководець

Богдан-Зиновій Хмельницький народився 6 січня 1596 р. в родині шляхтича чигиринського підстарости Михайла Хмельницького, на хуторі Суботів. Богдан здобув добру освіту, зокрема навчався в єзуїтському колегіумі у Львові (за іншими даними — в Ярославі). Володів українською, польською, турецькою, татарською і латинською мовами. Був тричі одружений. Мав семеро (за іншими даними 10) дітей.

Богдан Хмельницький (*портрет з гравюри Вільгельма Гондіуса, XVII ст.*)

У 1620 р. як козак Чигиринського полку брав участь у Хотинській війні. В одному з боїв з османами потрапив у полон, де пробув два роки.

Б. Хмельницький зробив стрімку кар'єру в січовому товаристві. У 1637–1638 рр. він згадувався як військовий писар. Пізніше обіймав посаду Чигиринського сотника. Брав участь у походах козаків і повстаннях 1630-х років, добре знався на військовій справі сусідів, був відомий у польських урядових колах. Неодноразово брав участь у посольствах козаків на сейм і до короля.

Зображення герба Богдана Хмельницького в Реєстрі Війська Запорозького 1649 р.

Свідчать документи

Альберто Віміна, венеціанський посол (1650 р.)

Росту він скоріше високого, ніж середнього, кремезний і міцної будови. Мова його і спосіб управління показують, що він має тверезе судження й проникливий розум... У поводженні він лагідний і простий, чим притягає до себе любов воїнів, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні суворими карами. Всім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки.

Павло Алепський, антіохійський архідиякон (1654 р.)

Цей Хміль — літня людина, але щедро наділений дарами щастя: не лукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є, і одягається... Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже «*так ось він, цей Хміль, слава і ім'я якого рознеслися по всьому світі*»...

Які висновки щодо рис характеру та зовнішності Б. Хмельницького можна зробити із цих уривків документів?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Вероніка Візнюк, українська історикиня, про Богдана Хмельницького

Б. Хмельницькому вдалося стати найвідомішим українцем у Європі XVII ст. Він пробудив до повнокровного політичного життя, підвів з колін уярмлену, але не скорену Україну. Керована ним Запорозька Січ зробила можливим становлення Гетьманщини, держави зі своєю територією, владою, власною армією, що мала дипломатичне визнання. Його критикували за невдачі, помилки та прорахунки, хоча український народ з любов'ю називав його «батьком», в людській пам'яті він залишається визволителем, героїчною постаттю, що вказала людям шлях до національного та соціально-економічного звільнення.

Як, на вашу думку, ставиться авторка до постаті Б. Хмельницького? Які здобутки гетьмана вона вважає найвагомішими?

Діємо: практичні завдання

Роздивіться поштову марку й розтлумачте її символіку. Які факти біографії Б. Хмельницького були покладені в основу дизайну марки. Уявіть, що ви маєте завдання розробити проєкт марки, присвяченої славетному гетьману. Що б ви зобразили насамперед?

Гетьман Богдан Хмельницький (*поштова марка України, 1995 р.*)

Історико-архітектурний комплекс «Резиденція Богдана Хмельницького» (*сучасна реконструкція, м. Чигирин, Черкаська область*)

Віртуальний тур «Резиденція Б. Хмельницького в Чигирині».
https://qr.orioncentr.com.ua/h1utT

Проведіть для однокласників / однокласниць віртуальну екскурсію резиденцією Богдана Хмельницького в Чигирині.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

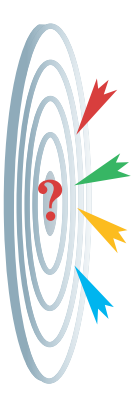
ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Передумови Козацької революції середини XVII ст. Богдан Хмельницький»**.

- Можу назвати хронологічні межі й лідера Козацької революції середини XVII ст. — Прекрасно
- Можу визначити передумови Козацької революції з точки зору різних верств українського суспільства. — Добре
- Можу назвати ознаки подій боротьби під проводом Б. Хмельницького як революції. — Треба попрацювати
- Можу схарактеризувати Б. Хмельницького як визначного історичного діяча. — Нічого не зрозуміло

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть передумови Козацької революції та поміркуйте, чи почалася б вона у разі відсутності в українського народу сильного лідера. Яка, на вашу думку, роль особистості в історії?

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Розгляньте постери кінофільмів, присвячених Б. Хмельницькому, але створені в різні роки (*зліва направо: 1941 р., 2006 р., 2015 р.*). Якими рисами наділили художники образ Богдана Хмельницького на постерах?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1648–1657 рр. Козацька революція під проводом Б. Хмельницького

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§17–18

Козацько-кримський союз. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір

Назвіть особливості становища населення українських земель, які спричинили розгортання Козацької революції 1648–1657 рр. Якими були цілі Козацької революції?

1. Розгортання воєнних дій у 1648 р.

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте укладання хронологічної таблиці «Події Козацької революції середини XVII ст.». Простежте дії татар як союзників Б. Хмельницького та зробіть висновок про їхню надійність.

Дата	Подія	Результат	Наслідки

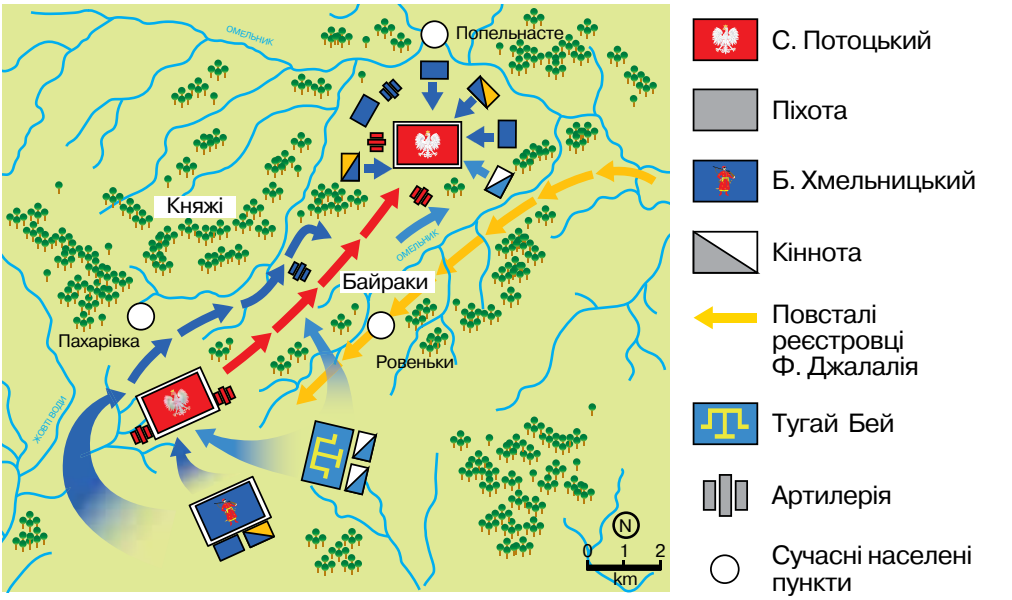

Схема бою під Жовтими Водами (*сучасна реконструкція, автор Алекс Тора, 2009 р.*)

Опишіть за схемою перебіг бою під Жовтими Водами. У чому була перевага козаків? Хто виступив їхніми союзниками в бою?

Б. Хмельницький виграв час на збирання армії, адже військове командування Речі Посполитої вагалося із застосуванням сили та провадило

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

з козаками мирні переговори. Король теж сподівався на мирне врегулювання. Коли великий коронний гетьман Миколай Потоцький врешті вдався до дій, було вже пізно. Спроба придушити повстання на Запорожжі й не дати поширитися йому далі провалилася. На бік січовиків перейшли реєстрові козаки. Помилкою М. Потоцького був і поділ війська на три частини. У першій великій **битві на Жовтих Водах 29 квітня — 16 травня 1648 р.** козацько-татарському війську Б. Хмельницького вдалося здобути перемогу над частиною коронного війська, яке очолював син гетьмана Стефан Потоцький.

Перемога підняла бойовий дух козаків і справила гнітюче враження на решту коронного війська. Гетьман М. Потоцький, довідавшись про загибель сина і його загону, почав відступ. Але його військо **26 травня 1648 р.** потрапило в заздалегідь підготовлену пастку й було вщент розгромлене під **Корсунем**. У полон до Б. Хмельницького потрапили коронні воєначальники М. Потоцький і М. Калиновський.

Факт чи фейк?

Тривалий час історію Корсунської битви ілюстрували картиною видатного українського художника М. Самокиша, що зображала двобій черкаського полковника М. Кривоноса з князем Я. Вишневецьким. Проте в сучасних істориків є сумніви щодо достовірності історичного епізоду.

Опрацюйте додатково розвідку на сайті «Локальна історія» та доберіть аргументи критиків достовірності історичного епізоду. Визначте, на які джерела вони опираються, відстоюючи свою думку.

Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким (*картина Миколи Самокиша, 1934 р., Національний художній музей України, м. Київ*)

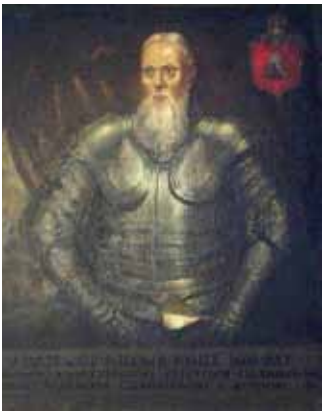
Стаття «Двобій, якого не було» («Локальна історія»)
https://qr.orioncentr.com.ua/Rx7LP

Після перемоги під Корсунем повстання охопило всі стани суспільства. *Міщани й селяни масово переходили в козацький стан* — **«покозачувалися»**. До козацьких лав влилася частина шляхти. Ідеологічним підґрунтям у закликах до спротиву, як правило, були релігійні мотиви «боротьби за віру». Козацьке повстання за своїм масштабом перетворилося на Козацьку революцію.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Після розгрому коронної армії єдиною військовою силою, що могла протистояти козацько-татарській потузі, залишалася приватна армія Яреми Вишневецького. Розуміючи, що князь не схильний до переговорів, Б. Хмельницький вирішив заблокувати його на Лівобережжі. Упродовж однієї ночі були знищені всі переправи через Дніпро на ділянці в 120 км. Однак Я. Вишневецькому вдалося вислизнути.

Ситуацію непевності в Речі Посполитій посилила смерть наприкінці травня короля Владислава IV. Владні кола розділилися на два табори: партія миру бачила вихід у переговорах із козаками (канцлер Єжи Оссолінський, православний сенатор **Адам Кисіль**), партія війни вимагала придушення повстання силою (**Ярема Вишневецький**). Проте наприкінці липня 1648 р. талановитий козацький полковник Максим Кривоніс завдав поразки загонам князя Я. Вишневецького під Старокостянтиновом (нині Хмельницька область).

Адам Кисіль — постійний представник Речі Посполитої під час переговорів із представниками козацтва протягом 1648–1657 рр. (*робота невідомого художника, до 1653 р.*)

Свідчать документи

З листа Максима Кривоноса до князя Владислава Заславського

Те, що було зачалося, заспокоїлося, і вже ми не хотіли пустошити землі польської, тільки уївся нам князь Єремія: людей мордував, стинав, на палю садив — скрізь, в кожнім місті серед міста шибениця, а тепер виявляється, що на палі були невинні люди… Коли ваша милість пришле на певний час до нас послів — я можу затриматись, а коли не буде — мушу боротися.

З листа Яреми Вишневецького до Адама Киселя

Якщо Хмельницький і його гультяйство… доб'ється своїх вимог і лишиться при давніх вольностях — я в такій вітчизні волію не жити. Бо ж і справді нам краще вимерти, ніж над нами запанує поганство і гультяйство.

1. Чим мотивували свої дії представники ворожих таборів М. Кривоніс та Я. Вишневецький?
2. Зіставте свідчення М. Кривоноса з позицією Я. Вишневецького. Поясніть, чому відрізняються мотиви сторін у діях на Поділлі влітку 1648 р.

Несподівано в середині червня Б. Хмельницький призупинив наступ і надіслав посланців до Варшави. Причин було кілька: далі вести війну потрібно було на землях, не охоплених повстанням; з повстанців потрібно було організувати дієздатну армію; татари не хотіли йти вглиб Речі Посполитої. Гостро стояло питання організації безпеки з півночі та сходу, адже до війни не долучилося військо Великого князівства

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Литовського, а у Московії був договір із Річчю Посполитою про взаємодопомогу в боротьбі з Кримським ханством.

Козацька революція (події 1648–1649 рр.)

За допомогою карти відстежте шлях козацького війська й місця переможних битв початкового періоду війни. Окресліть території, які опинилися під владою Б. Хмельницького.

Не змирившись з поразками, у вересні 1648 р. влада Речі Посполитої виставила нове військо проти повстанців. Очолили його одразу три полководці.

Історичні подробиці

Богдан Хмельницький жартома назвав польських керманичів «*Перина, латина, дитина*», бо Домінік Заславський був розніженим, Микола Осторог славився своєю ученістю, а Олександр Конецпольський був ще досить молодою людиною.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

21–24 вересня 1648 р. повстанці здобули перемогу над коронним військом у **битві біля с. Пилявці** (нині Хмельницька область).

Окрилене перемогою військо Б. Хмельницького разом із татарськими союзниками рушило на захід. Був узятий в облогу Львів, однак за домовленістю з Б. Хмельницьким міщани виплатили контрибуцію і порятували місто від спустошення. Спалення Замостя відкрило шлях на Люблін і Варшаву. Однак досягши межі Руського воєводства, татари з великою здобиччю повернулися в Крим. Б. Хмельницький лишився без союзників і змушений був розвернути військо на схід. На цей час у козацького полководця ще не було ані ідеї створення своєї держави в межах усіх українських воєводств, ані належної підтримки місцевого населення. Б. Хмельницький та його оточення хотіли утворення козацької автономії у складі Речі Посполитої. Старшина вважала Військо Запорозьке королівським, Річ Посполиту — «милою Вітчизною», а своїм ворогом — головних конкурентів — магнатів і шляхту. Козаки вплинули на обрання королем брата Владислава IV — Яна II Казимира (1648–1668 рр.). Було оголошене тимчасове перемир'я, а козацька територія була обмежена р. Случ.

На плани Б. Хмельницького вплинуло його перебування в Києві. **23 грудня 1648 р.** Київ вітав його як біблійного Мойсея-визволителя. Переможця особисто зустрічали єрусалимський патріарх Паїсій і київський митрополит Сильвестр Косів.

В'їзд Богдана Хмельницького до Києва (*робота художника Миколи Івасюка, 1912 р.*)

Виконайте мінідослідження картини як джерела історичної інформації за власним планом. Результати дослідження представте у класі.

У лютому 1649 р. під час перемовин із послами Речі Посполитої про перемир'я в Переяславі Б. Хмельницький виступив із промовою, яку історики визначають як програму державотворення. У ній чувся голос духовенства і шляхти, які приєдналися до повстанців. Адже це вони перед козацьким повстанням виробили ідею Русі як третьої рівноправної складової Речі Посполитої.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Свідчать документи

Із промови Богдана Хмельницького у Переяславі

Виб'ю з лядської неволі весь народ руський. Поможе мені в тому вся чернь, по Люблін, по Краків, якої я не відступлюся, бо то права рука наша. За кордон на війну не піду, шаблі на татарів і турків не здіймаю; досить маю на Україні і Поділлі, також зараз на Волині. Досить у цім часі достатку і пожитку в землі і князівстві моєму по Львів, Холм і Галич.

ЦІЛІ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

- ***Створити*** в етнічних межах України власну державу
- ***Утвердити*** козацький тип господарювання
- ***Перетворити*** козаків на окремий політичний стан, який зайняв би місце шляхти
- ***Ліквідувати*** особисту залежність селянства, середню і велику власність на землю

Перемир'я було ухвалене, однак обидві сторони розуміли, що воно тимчасове. Відомо, що Б. Хмельницький намагався створити широку коаліцію проти Королівства Польського за участю Кримського ханства, Великого князівства Литовського, Молдовського та Семигородського князівств, також за можливості Московського царства. Однак плани були марні. Козацькі війська упродовж зими 1649 р. були майже вибиті з південних білоруських земель. Гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивілл хоч і не симпатизував новому королю, однак вороже ставився до повстанців. Улітку він розпочав воєнні дії проти козаків. У битві під Лоєвом загинув київський полковник М. Кричевський, який очолював північну частину козацького фронту. Я. Радзивілл, однак, відмовився йти на Київ, у цьому була заслуга загиблого М. Кричевського.

2. Воєнна кампанія 1649 р. Зборівський договір

Тим часом (**10 липня — 22 серпня 1649 р.**) козацька армія під керівництвом Б. Хмельницького зосередилася на **облозі Збаража** (нині місто в Тернопільській області), де перебувало військо на чолі з Яремою Вишневецьким.

За приблизними підрахунками, козацько-татарське військо в шість разів перевищувало кількість оточених. Ситуація видавалася безнадійною — у замку розпочався страшний голод. На допомогу заблокованим у Збаражі рушило свіжозібране військо на чолі із самим королем Яном II Казимиром. Йому назустріч з-під Збаража рушила краща частина козацько-татарського війська.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

15–16 серпня 1649 р. відбулася **битва під Зборовом** (нині Тернопільська область). Королівське військо, оточене татарами, від поразки урятували дії хана Іслама III Ґерая (1644–1654 рр.). Він погодився на переговори з королем, ігноруючи козацькі інтереси. Схоже, що хан хотів ослаблення Речі Посполитої, а не її знищення козаками. Ці обставини змусили Б. Хмельницького погодитися на перемовини. У підсумку **18 серпня 1649 р.** було підписано польсько-козацький **Зборівський договір.**

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 р.: основні положення

- Король визнавав автономію (самоуправління) Війська Запорозького в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.
- На землях Війська Запорозького влада належала гетьману; урядові посади мали обіймати лише православні.
- На контрольованій козаками території не мали права розміщуватися коронні війська.
- Чисельність реєстрового війська мала становити 40 тисяч козаків, усі інші повинні були повернутися до своїх власників.
- Проголошувалася амністія (помилування) усім учасникам повстання.
- Заборонялася уніатська церква на території козацької автономії.

Зборівська угода принесла нові проблеми: неможливість вмістити всіх «покозачених» у реєстр, відмови селян повертатися до свого становища підданих. До всього війна принесла спустошення, неурожай і голод. Угодою були незадоволені і козаки, і шляхта. Кожна зі сторін очікувала підступу; у кожній були свої партії миру й війни.

Хоч офіційно створена у результаті перших перемог Б. Хмельницького держава — Військо Запорозьке зі своєю територією, гарантованою договором, залишалася у складі Речі Посполитої, проте багато сучасників вважало, що на карті світу з'явилася нова держава. Серед українців дедалі частіше Б. Хмельницького називали «*самодержцем Русі*».

Поміркуймо!

Зборівський договір, вигідний для козацької верстви, повертав у підданство селянську масу, яка долучилася до повстання, проливала нарівні з козаками кров у боях і нині вважала себе вільною. Утім, її інтересів під час мирних переговорів до уваги ніхто не брав, а полковник Антон Головацький прямо казав селянам під Зборовом, що їм уже годі воювати з панами, пора йти гречку сіяти.

Поміркуйте, у чому полягала суперечність між роллю селянства у подіях революції та його становищем за Зборівським договором. Висловіть припущення щодо можливих наслідків такого становища.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Козацько-кримський союз. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір»**.

- Можу назвати час і показати на карті місця головних битв 1648–1649 рр.
- Можу окреслити головні кроки Б. Хмельницького з підготовки до повстання.
- Можу пояснити, як повстання Б. Хмельницького переросло в загальнонаціональну революцію.
- Можу визначити причини й наслідки укладання Зборівського договору.

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Зборівський мир → Корсунська битва → Облога Львова → Битва під Жовтими Водами

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Обговоріть у групах події початкового етапу Козацької революції в 1648–1649 рр. Визначте успіхи Б. Хмельницького та його прихильників, а також труднощі / суперечності, які ускладнювали боротьбу.

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Як ви знаєте, вирішальну роль у ході битв відіграють полководці. Дізнайтеся більше про діяльність командувачів українських і річпосполитських військ. Підготуйте постер-презентацію про одну з історичних постатей. У роботі зверніть увагу на ролі в подіях Козацької революції.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

29 квітня — 16 травня 1648 р.	Битва на Жовтих Водах
26 травня 1648 р.	Битва під Корсунем
21–24 вересня 1648 р.	Битва біля с. Пилявці
10 липня — 22 серпня 1649 р.	Битва під Збаражем
15–16 серпня 1649 р.	Битва під Зборовом
18 серпня 1649 р.	Зборівський договір

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§ 19

Події 1650–1651 рр. Битва під Берестечком. Білоцерківський договір. Іван Богун

Пригадайте, якими були результати початкового етапу Козацької революції в 1648–1649 рр. Які завдання вирішував Б. Хмельницький як очільник боротьби?

1. Зовнішня політика Богдана Хмельницького. Початок молдовських походів

Читаємо й розуміємо

1. Продовжуйте роботу з укладання хронологічної таблиці «Події Козацької революції середини XVII ст.» (*с. 111*).

2. Започаткуйте дослідницький графічний проєкт «Дипломатична діяльність Б. Хмельницького». Відображайте цілі дипломатичної діяльності, очікування Хмельницького від кожного з об'єктів діяльності, заходи, досягнення і труднощі та їхній вплив на перебіг подій Козацької революції.

Річ Посполита була могутнім ворогом, тому зовнішні союзи відігравали для України першорядну роль. У 1650 р. Б. Хмельницький продовжив налагоджувати дипломатичні контакти й шукати союзників. Українські посольства рушили в *Османську імперію, Кримське ханство, Молдову, Трансильванію, Швецію, Московію* та інші країни. Статус козацької держави й особисто Б. Хмельницького починали усвідомлювати при дворах Європи.

Важливим напрямом зовнішньої політики гетьмана протягом **1650–1653 рр.** було Молдовське князівство. Завдяки своєму розташуванню воно могло зміцнити чи послабити південно-західні кордони Війська Запорозького. Мав Б. Хмельницький і династичні плани — одружити сина Тимоша з донькою молдовського господаря Василя Лупула, який водночас був тестем литовського гетьмана, князя Януша Радзивілла.

В. Лупул не був прихильним до повстанців, тому на початку вересня 1650 р. Б. Хмельницький направив до Молдови військо. Цей крок він пояснював своїми союзницькими зобов'язаннями перед кримським ханом, який прагнув помститися

Василь Лупул
(*поштова марка Молдови, 1999 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Молдові за напади. В. Лупул змушений був пообіцяти видати доньку Розанду за Тимофія Хмельницького, заплатити татарам великий викуп і найголовніше — розірвати відносини з Річчю Посполитою. Щоправда, цієї обіцянки дотримувалися недовго.

Поміркуймо!

Чому укладення династичного шлюбу було важливим для Богдана Хмельницького?

2. Битва під Берестечком 1651 р.

Річ Посполита, хоча й зазнала відчутних втрат, активно готувалася до війни з Військом Запорозьким. Оголошена була мобілізація; на цей раз передбачалася участь 30-тисячного війська Великого князівства Литовського. Козаки теж готувалися до війни, однак планували її на другу половину весни, на час прибуття татарських загонів. Однак у лютому 1651 р. 15-тисячне коронне військо під керівництвом Мартина Калиновського порушило Зборівський договір й атакувало Поділля. У боях за м. Красне загинув брацлавський полковник Данило Нечай. М. Калиновський твердив, що це була акція у відповідь на порушення умови козаками.

До літа Речі Посполитій вдалося зібрати велике військо. Командував цим військом особисто король Ян II Казимир.

Вирішальна битва між коронним військом і військами Б. Хмельницького та кримського хана Іслама III Ґерая відбулася в **червні 1651 р.** під **Берестечком** (нині Волинська область).

Головна битва 30 червня склалася не на користь козаків. Хан, втративши велику кількість своїх людей, полишив поле бою та прихопив із собою Богдана Хмельницького. Козацьке військо опинилося в облозі. Цілу ніч під дощем вони споруджували захист навколо табору — двометрові вали.

Поміркуймо!

В інтернет-додатку прочитайте уривок вірша Т. Шевченка. Якими художніми засобами автор передає події битви під Берестечком?

Пам'ятник полеглим козакам і селянам у Берестецькій битві (*заповідник «Козацькі могили» в с. Пляшева на Рівненщині; робота скульптора Анатолія Куща, 1991 р.*)

https://qr.orioncentr.com.ua/Gvxtz

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Відсутність лідера негативно вплинула на боєздатність козацького війська. Командування взяла на себе старшина. Виходом із оточеного табору керував **Іван Богун**. Однак, коли козацьким полкам вдалося прорватися, селянські загони охопила паніка. Цим скористався противник, який увірвався в табір і влаштував різанину. Події під Берестечком практично були першою поразкою козацько-татарського війська. Вони вкотре показали ненадійність Кримського ханства як союзника.

Іван Богун (*літографія Яна Мадеєвського, 1884 р.*)

3. Білоцерківський договір 1651 р.

Одночасно з Берестецькою битвою литовський гетьман Януш Радзивілл, розгромивши військо козаків М. Небаби під Лоєвом, рушив з походом на Київ. Козаки, аби уникнути руйнувань і жертв, здали місто на початку серпня без бою.

Б. Хмельницький, не отримавши достатньої допомоги від татар, звернувся до короля з пропозицією перемовин. Попри перевагу над козаками, очільники польсько-литовських військ бажали домовленостей, а не війни.

У результаті перемовин **28 вересня 1651 р.** було укладено **Білоцерківський договір.**

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1651 р.: основні положення

- Територія Української козацької держави зменшувалася до меж Київського воєводства.
- Гетьман Війська Запорозького мав бути підпорядкований польським гетьманам.
- Союз із Кримом у разі неможливості привернути хана на бік Речі Посполитої розривався.
- Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб.
- Шляхта мала право повернутись у свої володіння.
- Військо Запорозьке позбавлялося права на самостійні дипломатичні відносини.

Зіставте умови Білоцерківського і Зборівського договорів. Який із них був вигідніший для Богдана Хмельницького? Спрогнозуйте наслідки Білоцерківського договору.

Для Б. Хмельницького це був максимум у тих умовах, хоч це складно було пояснити козацькому загалові. Адже в Україну поверталися коронне військо та шляхта. Скорочення реєстру викликало спротив.

У Речі Посполитій теж були незадоволені таким поворотом подій і критикували гетьманів за поступливість. Сейм відмовився ратифікувати умови угоди.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Козацька революція (події 1650–1651 рр.)

Покажіть на карті напрямки руху військ противників і місця вирішальних подій війни між військами Б. Хмельницького та Речі Посполитої в 1650–1651 рр. Визначте територію Війська Запорозького за Білоцерківським договором.

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про долю Білоцерківського договору

Утім, цей мирний трактат лишився тільки паперовою пам'яткою перипетій війни. Долило масла у вогонь і те, що сейм, який зібрався навесні 1652 р., не затвердив Білоцерківської угоди, оскільки вперше в історії польського парламентаризму був зірваний одним із шляхтичів, котрий наклав своє вето на сеймові ухвали.

1. Якою, зі слів історикині, була доля Білоцерківської угоди?
2. Яка особливість політичного устрою Речі Посполитої знайшла відображення в історії несхвалення угоди сеймом?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

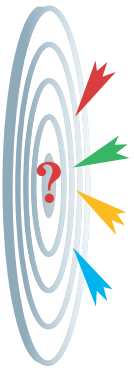
ЗНАЮ МИНУЛЕ ► ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ► ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Події 1650–1651 рр. Битва під Берестечком. Білоцерківський договір. Іван Богун»**.

Можу розповісти про перебіг подій Козацької революції в період 1650–1651 рр.

Можу схарактеризувати позиції воюючих сторін у цей період.

Можу порівняти між собою та визначити вплив Зборівської і Білоцерківської угод на перебіг подій.

Можу окреслити роль Івана Богуна в Берестецькій битві.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Спираючись на відомі вам історичні факти та додаткові джерела інформації, аргументовано підтвердьте або спростуйте точку зору дослідниці.

Наталя Яковенко, українська історикиня

Деколи можна почути думку, нібито Хмельницький з перших днів війни мав чітку програму «*визволення українських земель з польського гніту*». Поза сумнівом, це є спробою видати бажане за дійсне: гетьман ще довго відчував себе часткою Речі Посполитої, і його наміри не виходили за межі «*козацького автономізму*»…

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Проаналізуйте твір, уміщений в інтернет-додатку. Чи відповідає текст думи історичним свідченням про І. Богуна?

Народна дума «Іван Богун»
https://qr.orioncentr.com.ua/AXSsP

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1650–1653 рр.	Молдовські походи
28 червня — 10 липня 1651 р.	Битва під Берестечком
28 вересня 1651 р.	Білоцерківський договір

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§20 Битва під Батогом. Молдовські походи. Жванецька битва

Пригадайте, яким був загальний підсумок воєнно-політичних подій Козацької революції в 1648–1651 рр. Яким було ставлення протиборних сторін до Білоцерківського договору?

1. Битва під Батогом 1652 р.

Читаємо й розуміємо

Працюючи з текстом параграфа, продовжуйте заповнювати таблицю на *с. 111*. Визначте, з якими труднощами зіткнувся Б. Хмельницький у 1652–1653 рр. Поміркуйте, що було причинами складного становища Війська Запорозького. Уявіть себе учасниками наради в гетьмана — запропонуйте шляхи виходу зі скрутного становища.

Ювілейна монета «350-річчя битви під Батогом» (*Національний банк України, 2002 р.; реверс*)

Умовами Білоцерківського договору були невдоволені обидві протиборні сили. На першу половину 1652 р. загроза відновлення воєнних дій була високою. Ускладнилася і міжнародна ситуація держави Богдана Хмельницького. Молдовський володар В. Лупул відмовився від шлюбу доньки з Тимошем Хмельницьким, що означало руйнування союзу козаків із Молдовою.

Наприкінці травня 1652 р. Т. Хмельницький у супроводі кількох тисяч козаків рушив до Молдови. Його спинило коронне військо на чолі з гетьманом М. Калиновським. На допомогу синові підійшов Б. Хмельницький з головними силами та кримцями.

Цього разу гетьману вдалося досягти успіху. Козацтво здобуло перемогу над польським військом у **битві під Батогом** (нині Вінницька область) **1–2 червня 1652 р.**

Б. Хмельницький швидко відновив владу над територіями в межах 1649 р. Але до остаточної перемоги було далеко.

2. Молдовські походи 1652–1653 рр.

Молдовські походи 1650–1653 рр. посідали важливе місце у подіях Козацької революції. Однак козакам доводилося діяти у відриві від власних баз ресурсів і комунікацій на чужій території. Ставлення місцевої знаті Молдови до союзу з Б. Хмельницьким постійно змінювалося від союзного до ворожого.

Т. Хмельницький 1 вересня 1652 р. уклав династичний шлюб з донькою молдовського господаря Василя Лупула. Згідно з угодою

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

після смерті В. Лупула Тиміш мав успадкувати владу і стати молдовським господарем. Таким чином, рід Б. Хмельницького міг перетворитися в монархічну династію.

Однак проти угоди виступили Волоське (Валахія) та Трансильванське князівства. Їх підтримали магнатські загони Речі Посполитої. Проти В. Лупула розпочалася війна, в якій молдовський правитель зазнав поразки та вже у квітні 1653 р. попросив про допомогу Б. Хмельницького. Прислане Б. Хмельницьким численне військо на чолі з Тимошем у битві під Яссами розбило війська противників.

Спочатку успіх був на боці військ молодого Хмельницького та молдовського господаря. Але згодом ситуація змінилася, і вони відступили до міста Сучава. Героїчна оборона міста тривала кілька тижнів.

Під час одного з обстрілів було смертельно поранено Т. Хмельницького. 15 вересня 1653 р. він помер, а згодом козаки зі зброєю в руках залишили місто й повернулися до України з тілом гетьманича.

Поразка під Сучавою і смерть Тимоша перекреслили династичні плани Б. Хмельницького. Молдову як союзника було втрачено.

Богдан Хмельницький зустрічає обоз із тілом сина (*картина художника Осипа Куриласа, початок XX ст.*)

Розгляньте картину. Як зустріли загиблого гетьманича козаки? За допомогою яких художніх засобів автор передав цю подію?

Як позначилася на політиці Богдана Хмельницького втрата Молдови як союзника? Як, на вашу думку, розвивалися б події, якби Тиміш Хмельницький залишився живим?

3. Облога Жванця 1653 р.

Навесні 1653 р. в Україні поновилися воєнні дії. Козацьке військо збиралося повільно. Давалася взнаки втома від війни, яка точилася вже шостий рік. Кримський хан також не поспішав на допомогу.

Тим часом на Поділля йшло польське військо на чолі з королем Яном II Казимиром. Б. Хмельницький, вміло керуючи козацько-кримським військом, змусив поляків **восени 1653 р.** зупинитися і стати табором поблизу **м. Жванець** (нині Хмельницька область). Тут гетьман своїми полками оточив противника.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Від остаточної поразки коронне військо вкотре врятував кримський хан. Іслам III Ґерай і Ян II Казимир 16 грудня 1653 р. уклали *Кам'янецьку угоду*. Крім того, король зобов'язувався виплатити в ханську скарбницю 100 тис. злотих. Гетьман зняв облогу Жванця, при цьому заявивши, що Кам'янецької угоди не визнає.

Події кінця 1653 р. засвідчили, що жодна зі сторін (козацька держава і Річ Посполита) не могла досягти істотної переваги у війні. Це, а також непевна поведінка кримського хана як союзника, зміцнило переконання Б. Хмельницького шукати іншого союзника для продовження боротьби проти Речі Посполитої.

Козацька революція (події 1652–1654 рр.)

1. Покажіть на карті, як розгорталися події війни в 1652–1654 рр.
2. Поясніть, у результаті якої події Українська козацька держава набула позначених обрисів.
3. Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, за яких обставин змінилося розташування Запорозької Січі.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Битва під Батогом. Молдовські походи. Жванецька битва»**.

- Можу назвати час і показати на карті місця головних воєнних подій 1652–1653 рр.
- Можу визначити місце й наслідки Молдовських походів у політиці Б. Хмельницького.
- Можу схарактеризувати воєнно-політичне становище Української козацької держави за підсумками подій 1648–1653 рр.
- Можу спрогнозувати перспективи розвитку подій Козацької революції після 1653 р.

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність історичних подій.

01 Жванецька облога	02 Корсунська битва	03 Битва під Берестечком
06 Битва під Батогом	05 Перший молдовський похід	04 Пилявецька битва

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Проведіть у класі дискусію на тему: «Ідея Б. Хмельницького про спадкове гетьманство: прагнення до особистого панування чи політична необхідність?».

4. Виконайте завдання з альтернативної історії: придумайте, як могли б розвиватися події Козацької революції за умови успіху Молдовських походів.

МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Візьміть участь у дослідницькому проєкті «Соратники Богдана Хмельницького»: виконайте творчий проєкт «Історичний календар», до якого запропонуйте сторінки-постери про соратників гетьмана. У роботі зверніть увагу на ролі діячів у подіях Козацької революції.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1–2 червня 1652 р.	Битва під Батогом
Жовтень — грудень 1653 р.	Облога Жванця

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§21 Українська козацька держава — Військо Запорозьке

Пригадайте, що стало причинами Козацької революції під проводом Б. Хмельницького. Про які державотворчі дії Б. Хмельницького ви дізналися з попередніх параграфів?

Діємо: практичні завдання

За § 21 та § 22 проведіть дослідження державотворчої політики Б. Хмельницького. Висловте свою думку: це була монархія чи республіка? За підсумками роботи дайте оцінку внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана в умовах війни з Річчю Посполитою — визначте сильні сторони козацької держави й загрози її існуванню. У ході роботи заповнюйте таблицю.

Напрям державотворення	Досягнення	Труднощі

1. Творення державного апарату

До літа 1648 р. на підконтрольних козакам українських землях було ліквідовано устрій Речі Посполитої. Б. Хмельницькому довелося швидко організовувати власну адміністрацію на здобутих територіях.

Офіційна назва держави була **Військо Запорозьке.** Історики дали назву цій державі **Гетьманщина,** а сучасні науковці називають її ***Українська козацька держава.***

Очолював державу Військо Запорозьке **гетьман.** Формально посада була виборна. Однак вже за рік гетьманства Богдана Хмельницького почали називати «государем і гетьманом». Як фактичний керівник держави Б. Хмельницький видавав розпорядчі документи — **універсали.** Історикам відомо про 158 універсалів і наказів гетьмана.

Гетьману підпорядковувалися всі сфери й важелі зовнішньої та внутрішньої (зокрема судової) влади. Влада Б. Хмельницького була фактично необмеженою, хоча формально гетьман керував державою спільно з радою, яка ділилася на Генеральну та старшинську.

Генеральна (Повна, Загальна, Чорна) рада — форма прямого волевиявлення козацтва як правлячого стану суспільства. Вона виконувала роль головного розпорядчого органу держави.

Проте в умовах, коли рішення слід було ухвалювати швидко, цей тип правління був малоефективним. Тому популярнішим став *представницький тип зборів* — **старшинська рада.** На ній вирішували найважливіші питання.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Процедура проведення ради була доволі простою і нагадувала січову. Збір відбувався за сигналом — барабанним дробом. Обговорення і голосування — через вигуки й підкидання шапок.

Загальне керівництво радою здійснював гетьман. У її проведенні йому допомагали *генеральний обозний* і *генеральні осавули*, які стежили за процедурою і порядком.

Представники козацтва, які обіймали урядові посади, називалися старшиною. У Війську Запорозькому старшина поділялася на генеральну, полкову й сотенну. ***Генеральну старшину*** обирали на радах, її посадовці були виконавцями рішень гетьмана й рад. Проте Б. Хмельницький призначав старшину особисто, лише затверджував її через ради.

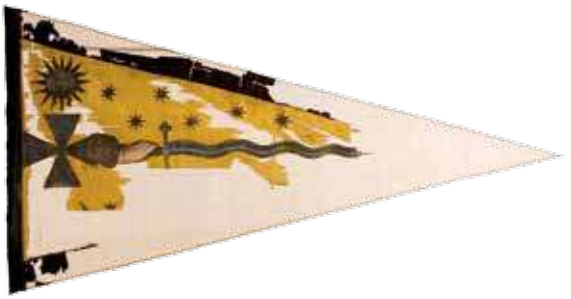
Думки істориків

Наталя Старченко, українська історикиня, про соратників Б. Хмельницького

Майбутніх дослідників очікує детальний аналіз тих людей, що оточували Б. Хмельницького «*яко вольного і значного шляхти руської сина*». Так охарактеризує гетьмана, чиє ім'я буде пов'язане з народженням козацької держави, буквально в першому ж реченні свого літопису, датованого 1720 р., Самійло Величко. Він же назве козаків «*вольним, шляхетським, козако-руським*» народом.

Ті люди добре знали, що стосунки політичного народу укладаються з виборним королем на підставі договору, а порушення королем своїх зобов'язань служило підставою для застосування підданими права на спротив.

1. Поміркуйте, вихідцями з якого стану була значна частина козацької старшини.
2. Якими якостями мали володіти Б. Хмельницький та його соратники для ефективного управління державою?

Козацький прапор 1651 р. (*зберігається у Військовому музеї у Стокгольмі, Швеція*)

Матриця козацької печатки третьої чверті XVII ст.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА

Генеральний писар Був найближчою до гетьмана людиною, відповідав за дипломатію, розвідувальну й контррозвідувальну діяльність. Саме у писаря зберігалася державна печатка.

Генеральний обозний Очолював генеральну артилерію в мирний час і під час походів. Відповідав за її матеріальне забезпечення і за озброєння війська. Мав помічників: осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармаша та ін. Обозний стежив за веденням козацького реєстру. Міг бути наказним гетьманом або послом за кордон.

Генеральний суддя Очолював Генеральний військовий суд і відповідав за судочинство в державі. Іноді могло одночасно бути два генеральних судді: «перший (головний)» і «другий». Суддя міг виконувати додаткові доручення і завдання. У генерального судді зберігалася суддівська печатка.

Генеральний підскарбій У підпорядкуванні генерального підскарбія був Генеральний скарб, податкова система, різні види додаткових зборів. Він відповідав за впровадження нових податків і за збір старих.

Генеральний осавул Виконував різноманітні доручення гетьмана. Він міг бути послом, військовим керівником, стежив за дисципліною у війську й несенням караульної служби.

Генеральний хорунжий і генеральний бунчужний Спочатку входили до особистого двору гетьмана й відповідали за клейноди: гетьманські бунчук, булаву й хоругву. Згодом їхні обов'язки розширилися до рівня довірених людей для особливих доручень.

Наступною за ієрархією ішла ***полкова*** та ***сотенна старшини***. Полкова старшина мала схожі з Генеральною посади, за винятком підскарбія і бунчужного. Сотенний рівень був простіший за структурою.

На найнижчому щаблі адміністративної ієрархії перебували ***старшина (отамани)*** та ***урядовці населених пунктів***: городові та сільські отамани, інша міська адміністрація.

2. Полково-сотенний адміністративний устрій держави

Територія держави Війська Запорозького ділилася на **полки**, а ті — на **сотні**. Під час воєнних дій ці полки й сотні виступали в ролі військових одиниць. Кількість полків у перші роки коливалася і могла сягати кількох десятків. Змінювалися їхні назви. Проте історики вважають, що після 1651 р. їх налічувалося 16. Кількість сотень у них була неоднорідна і становила близько 274 одиниці.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Адміністративним центром козацької держави був **Чигирин**, але нерідко прийоми посольств і функціонування Генеральної канцелярії відбувалися в гетьманській резиденції в Суботові.

Запорозька Січ формально зберігала власну систему управління, проте фактично підпорядковувалася Б. Хмельницькому.

Варто запам'ятати!

Генера́льна ра́да — вищий представницький орган влади у Війську Запорозькому.

Генера́льна старши́на — члени уряду Української козацької держави.

Ге́тьман — керівник Війська Запорозького, правитель Української козацької держави.

Полк — територіально-адміністративний округ Війська Запорозького.

Со́тня — територіально-адміністративна одиниця в межах полку.

Універса́ли — розпорядчі документи, якими до населення Гетьманщини доносилися управлінські рішення гетьмана.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте малюнок XVIII ст. та з допомогою додаткових джерел розтлумачте його зміст.

Богдан Хмельницький з полками (*картина невідомого художника, XVIII ст.*)

3. Соціально-економічні реформи

З початком Козацької революції законодавство Речі Посполитої втрачало чинність на українських землях.

Найперше це стосувалося земельної власності. Шляхта, яка не підтримала Козацьку революцію, змушена була покинути територію Війська Запорозького. Велика частина селян звільнилася від особистої залежності від власників землі. Однак вони мали сплачувати податки на Військо Запорозьке.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Церква зберегла свою земельну власність і підданих.

Чимало уваги гетьман приділяв розвитку торгівлі. У державі вводилися *пільги для іноземних купців*. Великим успіхом стало підписання в 1650 р. з Османською імперією угоди про вільну торгівлю на її території та звільнення українських купців від сплати мит.

У державі була створена *нова податкова система*. Невеликий збір стягували з усіх торговельних операцій. Крім звичайних податків, існував спеціальний військовий податок. Зі старих економічно-господарських механізмів було залишено підтримку монастирського землеволодіння, повернуто оренду.

Думки істориків

Іван Лисяк-Рудницький, український історик, про становище селянства в Гетьманщині

Чи простий народ України мав узагалі якусь користь з Хмельниччини? Революція XVII ст. не могла витворити демократичної соціальної системи, що включала б у себе принцип рівності усіх громадян перед законом. У тогочасній Європі цього принципу взагалі ще ніде не існувало. Але, незважаючи на... дедалі більшу нерівність, становище простого народу у козацькій Україні було кращим, ніж у сусідніх країнах — Польщі та Московщині... Все ж таки становище селянства в Гетьманщині було кращим, ніж у будь-якій іншій країні Східної Європи того часу, воно було особисто вільне і могло володіти землею.

Як історик характеризує соціальні відносини у Війську Запорозькому? Чим історик виправдовує те, що не вдалося досягти рівності громадян у сучасному розумінні?

Система управління, створена Б. Хмельницьким, показала свою міцність під час складних випробувань війни за самостійність. Водночас постійні воєнні дії уповільнювали процес творення державних інституцій. Багато сторін життя нової держави спиралися на традиційні правові норми. Так, у судочинстві використовувалися Литовські статути, магдебурзьке право тощо.

4. Міжетнічні відносини на теренах України

В Україні, як і в інших країнах, жили і живуть представники різних народів, різних релігій та конфесій. Їхні взаємовідносини формувалися в часи тривалого мирного співіснування та добросусідства, а також в періоди протистоянь.

Це стосується, зокрема, християн-українців і мусульман-татар. Історія знає чимало воєнних союзів між ними й бойових сутичок, економічної співпраці й релігійних протиріч.

Вам відомо про конфлікти й взаємодію між католиками, протестантами, уніатами та православними. У війнах між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким, які часто відбувалися під релігійними гаслами,

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

народи цих країн часом ставали заклятими ворогами. А в інші часи вони були добрими сусідами, взаємно збагачували культуру, мову, традиції одне одного.

Від давніх часів драматичною була історія євреїв. Майже два тисячоліття вони не мали власної держави та були розсіяні по світу.

Поміркуймо!

Пригадайте / дізнайтеся визначення поняття «*діаспора*». Які національні спільноти мають велику діаспору сьогодні? В яких країнах у наші дні є найбільша українська діаспора?

У XIII–XV ст. внаслідок релігійної нетерпимості євреїв вигнали з Англії, Франції, Іспанії, Португалії. В інших країнах погіршилися умови їхнього проживання. Євреї стали масово переселятися на землі Королівства Польського й Великого князівства Литовського (пізніше — Речі Посполитої). Володарі цих країн надали євреям привілеї, які забезпечували їм правовий захист і широке самоврядування.

Особливо охоче єврейські громади селилися в українських містах. Так, у Луцьку й Володимирі євреї становили 20 % населення, а в деяких містах частка їх сягала 60–80 %. Тут євреї не були відділені від решти мешканців мурами, а синагоги й церкви могли розташовуватися поруч. Таке тісне співжиття, з одного боку, породжувало конфлікти, а з іншого — створювало підґрунтя для добросусідських взаємин та спільних інтересів.

Євреї не мали права володіти землею, а саме землеробство було основним видом господарства в ті часи. ***Доступними для євреїв були лише ремісництво, орендарство, лихварство, торгівля і посередництво***. Останні заняття, хоч і необхідні для економічного життя, часто сприймалися іншим населенням як такі, що дають можливість несправедливо наживатися на селянах.

Велика частка євреїв була серед орендарів, які нещадно експлуатували українських селян. Тому євреї сприймалися українським населенням як союзники шляхти. А ненависть українського селянства до панів поширювалася на всіх євреїв, зокрема й незаможних, які самі перебували в тяжких умовах.

Велика синагога в Острозі, збудована, ймовірно, в XV–XVI ст. (*поштівка, 1904 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Подібне загострення протиріч між місцевим селянством та «іншими» було типовим для всього тогочасного європейського світу.

До політичних й економічних суперечностей між українцями та євреями додавалися релігійні. У період Контрреформації християнська церква формувала образ євреїв-єретиків як «ворогів Христових» та чужинців, що нібито протистояли цінностям добропорядних християн.

Протиріччя між різними спільнотами завжди загострювалися в період війн, коли переставали діяти право і правила. Так відбулося і під час Козацької революції середини XVII ст. Вона супроводжувалася насильством і вбивствами, масовими антиєврейськими погромами тощо. У 1648–1656 рр. повсталі вбили десятки тисяч євреїв, оскверняли синагоги, знищували священні книги юдеїв. Є чимало фактів про примусове вихрещення євреїв повстанцями.

Євреї здебільшого залишалися беззахисними перед загонами козаків, у такій ситуації польські загони виступали захисниками євреїв. Зокрема, захисником євреїв був князь Ярема Вишневецький.

Проте війни й кровопролиття не становили найдовші періоди історії. Коли хвилі повстання припинилися і постала держава, відносини між козаками та євреями почали налагоджуватися. Так, уже у XVIII ст. на Новій Січі існувала єврейська торговельна компанія. Запорожці зобов'язалися надавати купцям цієї компанії збройний супровід під час подорожі козацькими землями. Є документи, що свідчать про наявність євреїв серед самих козаків.

У козацькій старшині було чимало іноземців. Серед них представники покозаченої польської католицької шляхти (Дуніни-Борковські, Леонтовичі та ін.). Кочубеї були кримськими татарами, Орлики та Пассеки походили із Чехії. Козацькими старшинами єврейського походження були знатні козацькі роди Боруховичів, Магеровських-Перехрестів, Герциків, Крижановських, Марковичів, Перехрестів-Осипових та деякі інші.

Попри війни й протиріччя, важливими чинниками взаємин між українцями та представниками інших народів були економічна вигода і здоровий глузд.

Козацька революція під проводом Б. Хмельницького **1648–1657 рр.** є визначним явищем в українській історії. Війна призвела до істотних змін в усій центрально-східній Європі. На частині територій Речі Посполитої з'явилася нова козацька держава. Місце політичного стану в ній замість шляхти, до якої долучалися за правом народження, зайняло козацтво. Доступ до цієї військової групи був значно відкритішим для представників інших станів. Крім того, була ліквідована особиста залежність великої частини селян від землевласників.

Ці зміни історики назвали соціальною революцією. Вона заклала фундамент для яскравих процесів у духовному й культурному житті цієї частини України.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Українська козацька держава — Військо Запорозьке»**.

- Можу назвати основні державотворчі заходи Б. Хмельницького.
- Можу розповісти про систему управління Українською козацькою державою.
- Можу аргументовано дискутувати щодо форми правління Гетьманщини.
- Можу визначити суперечності в устрої Війська Запорозького.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Ознайомтеся із цитатою українського історика та дайте відповіді на запитання.

Петро Кралюк, український історик

Воєнно-політичне утворення українського козацтва, сформоване за часів Хмельниччини, можна назвати військом-державою, де була сильна влада гетьмана. У такій державі велику роль відігравала персоніфікована влада. Поки жив Хмельницький, то вдавалося згладжувати суперечності й утримувати єдність.

1. Чи виправданою, на вашу думку, була значна концентрація влади у гетьмана?
2. Які загрози існуванню козацької держави після смерті Б. Хмельницького передбачав історик?

3. За власними критеріями зіставте Козацьку революцію на українських теренах з національно-визвольною війною в Нідерландах та Англійською революцією. Визначте спільні й відмінні риси в цих подіях.

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Розгадайте ребуси та зі слів-відповідей складіть коротке повідомлення для історичної радіопередачі.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§22 Зовнішня політика козацької держави: у пошуку союзників

Пригадайте, що було метою дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького в роки Козацької революції. Які держави виступали союзниками й опонентами гетьмана у боротьбі?

1. Завдання і цілі козацької дипломатії

Із самого початку Козацької революції стало зрозумілим, що без союзників здобути перемогу над Річчю Посполитою, однією з найбільших і найсильніших держав Європи, буде неможливо.

Перед Б. Хмельницьким постали два важливі завдання.

1. Знайти союзників для отримання військової допомоги.

2. Узаконити гетьманську владу в очах інших правителів Європи. Адже в ті часи лише легітимний (законний) правитель мав право на встановлення союзів і політичних угод.

На той час найвпливовішими великими державами в Центральній і Східній Європі були Османська імперія, Московське царство та Річ Посполита.

2. Османська імперія. Кримське ханство й дунайські князівства

Османська імперія домінувала на півдні. Для Української козацької держави союз із османами був вигідним. Султан міг надати війська, економічну допомогу, забезпечити спокій на кордоні й дати титул князя Б. Хмельницькому. Офіційні козацько-османські контакти розпочалися влітку 1648 р. А в 1649–1650 рр. було домовлено, що султан стане зверхником Війська Запорозького.

Переговори з османами Б. Хмельницький використовував, аби змусити московського царя швидше прийняти рішення про укладення угоди з Військом Запорозьким. І справді, невдовзі після того, як у травні 1653 р. османські посли привезли Б. Хмельницькому клейноди васала Османської імперії, московський цар прислав до Чигирина грамоту, в якій повідомляв про згоду взяти під свою «високу руку» козацьку державу. Натомість плідними були відносини з васалами османів.

Дари в Чигирині. 1649 р.
(*офорт Тараса Шевченка, 1844 р.*)

Кримське ханство було першою державою, яка надала військову допомогу. Усі перемоги

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Б. Хмельницького в 1648–1653 рр. були здобуті за участі кримського війська. Проте ханство мало й свої інтереси. По-перше, Крим перебував у ворожих відносинах з Московською державою. Відповідно, хан тиснув на гетьмана щодо організації спільного походу на московські володіння. По-друге, хан не був зацікавлений у цілковитій перемозі Б. Хмельницького.

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про відносини козацтва і кримських татар

Головним приятелем Хмельницького був Іслам-Ґірей... У часи Хмельниччини природу своєї схожості розуміли обидві сторони: ...козакам і татарам не можна знизитися до хліборобства, війна для них необхідна. Вигодувані одним степом і звичні до однакового добичницького (козацького) хліба, запорожці без проблем знаходили порозуміння з татарами... Релігійна ж несумісність у моменти, коли на карту ставилося саме життя, важила небагато.

У чому історикиня вбачає передумови для союзницьких відносин між кримськими татарами й українськими козаками?

Важливе значення в планах Хмельницького відігравало ***Молдовське князівство***. Адже гетьман хотів породичатися з династією легітимних володарів, а також заручитися підтримкою новоприбаного родича. Шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул надавав таку можливість. Натомість ***Волоське князівство***, ворогуючи з Лупулом, виступало противником посилення козаків у Молдові. По смерті Т. Хмельницького козацька держава втратила інтерес до цього напряму зовнішньої політики.

3. Центрально-Західна Європа

Трансильванське князівство. Восени 1648 р. розпочалися перемовини з трансильванським князем Дєрдем II Ракоці (1648–1660 рр.). Було направлене велике посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським. Головним питанням було отримання військової допомоги. Інтенсивність відносин між Військом Запорозьким і Трансильванією змінювалася залежно від перебігу воєнних дій. У 1656 р. сторони підписали союзну угоду про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої.

Франція вбачала в Речі Посполитій потенційного союзника. Тому французький уряд намагався примирити ворожі сторони й надіслав до гетьмана Б. Хмельницького свого представника. Донесення про Козацьку революцію йшли в Париж регулярно. Записки Г. Боплана, П. Шевальє та інших сприяли розширенню знань західних європейців про Україну.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

4. Балтійські країни

Швеція була противником Речі Посполитої. Причини ворожнечі полягали в конкуренції за виходи до Балтійського моря і династичні суперечки. Ці обставини визначали шведський напрямок зовнішньої політики Війська Запорозького. Уже в 1650 р. перше українське посольство сягнуло Швеції з пропозицією союзу. У 1654 р. Б. Хмельницький відрядив до короля Швеції Карла X Густава (1654–1660 рр.) нове посольство з пропозицією утворити антипольський блок з України, Швеції, Трансильванії, Бранденбургу, Молдови й Волощини. Уже в 1655 р. Швеція оголосила Речі Посполитій війну й доволі швидко окупувала більшу частину країни, включно з Варшавою і Краковом. Навіть частина магнатів і литовський гетьман Я. Радзивілл перейшли на бік Карла X. Король повірив, що може посісти польський престол, тому відмовив Б. Хмельницькому в праві на Галичину й частину Волині.

Свідчать документи

З листа Богдана Хмельницького до шведського короля Карла X Густава

...Як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всевишній Бог помститься за насильство і знущання з них... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані... з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані найсвітлішим воєводам Молдови й найсвітлішому князеві Трансильванії.

Поясніть, про які відносини між гетьманом і королем ідеться в листі.

Курфюрство (князівство) ***Бранденбург-Пруссія*** було пов'язане з Королівством Польським давніми васальними зв'язками. Відповідно, тривалий час місцевий курфюрст (правитель) Фрідріх-Вільгельм I (1640–1688 рр.) був на боці Речі Посполитої. Наступ Швеції змінив позицію курфюрста. Він виступив на боці шведів. Тому почав шукати додаткових союзників і в 1655 р. спробував встановити відносини з Військом Запорозьким. У червні 1657 р. його посольство прибуло в Чигирин.

Отже, дипломатія Б. Хмельницького охоплювала майже всю Європу. Завдяки вмілій політиці гетьман зміг вивести Українську козацьку державу на європейську політичну арену.

Діємо: практичні завдання

1. Прокоментуйте характер взаємин Війська Запорозького (Гетьманщини) із зазначеними державами.
2. Як політичні інтереси європейських країн і міжнародні відносини в Європі впливали на події в Україні під час війни з Річчю Посполитою?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

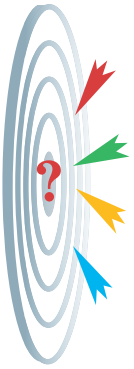
ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Зовнішня політика козацької держави: у пошуку союзників»**.

Можу назвати цілі й напрями зовнішньої політики Б. Хмельницького.

Можу визначити мотиви європейських держав у підтримці відносин з Гетьманщиною.

Можу назвати приклади союзницької взаємодії Гетьманщини й окремих держав у роки Козацької революції.

Можу висловити судження щодо ефективності зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького.

2. Утворіть логічні пари із назв держав і фактів з історії взаємин Б. Хмельницького з ними.

1 Кримське ханство	**А** Спроби примирити Річ Посполиту й козаків
2 Молдовське князівство	**Б** Обговорення ідеї створення антипольського блоку
3 Швеція	**В** Спільні воєнні дії в боях з військом Речі Посполитої
	Г Спроба домогтися союзу шляхом «шлюбної дипломатії»

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Обговоріть у класі результати роботи над завданням рубрики «Читаємо й розуміємо» (*с.124*). Змоделюйте ситуацію наради Б. Хмельницького зі старшиною та від імені гетьмана виголосіть план подолання труднощів, що виникли в ході подій Козацької революції.

4. У відносинах з якою державою Б. Хмельницький вдався до «шлюбної дипломатії»? Визначте наслідки цього кроку для Б. Хмельницького.

МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Уявіть себе представниками посольства однієї з тогочасних держав і спробуйте від імені обраної держави обґрунтувати позицію щодо міжнародних відносин з Українською козацькою державою.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§23 Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.

Пригадайте з курсу історії Середньовіччя, яким був характер зовнішньої політики Московського князівства. Чим це загрожувало Українській козацькій державі?

Діємо: практичні завдання

На осінь 1653 р. Б. Хмельницький остаточно дійшов рішення про необхідність укладення угоди саме з Московським царством. Змоделюйте ситуацію козацької ради при гетьманові, на якій розглядалося питання про угоду з Московією. Висловте аргументи Б. Хмельницького «за» угоду та аргументи «проти», що їх могли висунути опоненти угоди з Московським царством.

1. Переяславська рада 1654 р.

До осені 1653 р. війна козаків із Річчю Посполитою зайшла у глухий кут. Вона потребувала великих людських і фінансових ресурсів, яких у козацької держави бракувало. У пошуках союзників Б. Хмельницький ще від 1648 р. пішов на налагодження контактів з Московією. Протягом війни відбувався постійний обмін посольствами.

Восени **1653 р.** на Земському соборі в Москві було вирішено прийняти Військо Запорозьке під протекцію царя. Уже 11 жовтня Московія оголосила війну Речі Посполитій, а до Війська Запорозького було відправлено представницьке посольство на чолі з боярином **Василем Бутурліним.**

Свідчать документи

З рішення Земського собору в Москві

А про гетьмана Богдана Хмельницького та про все Військо Запорозьке бояри і думні люди сказали, щоб великий государ — цар і великий князь Олексій Михайлович усія Русі змилувався того гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами їхніми та із землями прийняти під свою державну високу руку для православної християнської віри та святих Божих церков, тому що панів рада і уся Річ Посполита на православну християнську віру... повстали й хочуть... викоренити.

1. Як у постанові Земського собору пояснюється рішення про «*прийняття під царську руку*» Війська Запорозького?
2. Якими, на вашу думку, були справжні мотиви цього рішення?

Московити прибули до Переяслава напередодні проведення козацької ради, яка планувалася на 18 січня 1654 р. Домовилися про оголошення змісту українсько-московської угоди на старшинській раді.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Наступного дня було вирішено винести всю процедуру на Генеральну раду. На ній були представлені не всі регіони Війська Запорозького.

Учасники загалом висловили підтримку діям Б. Хмельницького, але уявляли угоду з царем як договір, який мав бути скріплений присягою двох сторін. Саме так укладалися відносини шляхти з королем у Речі Посполитій. Натомість ***за московською політичною культурою цар не присягав***.

Складна зовнішньополітична ситуація диктувала свої умови, тому **18 січня 1654 р.** Б. Хмельницький і старшина в церкві Переяслава **присягнули на вірність царю**. Своєю чергою московський посол передав гетьману від царя символи влади: прапор, боярську шапку, ферязь (парадний одяг можновладців у Московії) і булаву. Проте частина українського суспільства була проти угоди з Московією.

Думки істориків

Сергій Плохій, український та американський історик, про розуміння Переяславської угоди козаками і Московією

Козаки вважали Переяславську угоду контрактом, що має зв'язувати обов'язками обидві сторони. З боку Хмельницького, він та його держава потрапляли під протекторат царської влади. Вони обіцяли відданість і військову службу в обмін на захист, пропонований Московською державою. Цар, однак, сприймав козаків як нових підданих, щодо яких він не має жодних зобов'язань...

1. Подумайте, чому для московського царя було важливим отримати односторонню присягу від козаків під час укладення угоди.
2. Чим, на вашу думку, пояснюється таке різне розуміння угоди козаками і Москвою? До яких наслідків це призвело?

Думки істориків

Василь Павлов, український військовий історик, про ставлення українців до Переяславської угоди

Поняття колективної присяги тоді не існувало взагалі, була тільки присяга особиста. Навіть у найближчому оточенні Богдана Хмельницького далеко не всі поклялися у вірності Московській державі. Аргументи проти цієї присяги нічим не відрізнялися від аргументів проти присяги польському королю — це втрата самоврядування, втрата самостійності. Той же Іван Богун був незадоволений тим, що прийшли московські воєводи, — для нього вони нічим не відрізнялися від польських.

1. Про яке ставлення до угоди з Московією свідчить історик? Чим воно зумовлене?
2. На які особливості козацької держави вказує те, що не всі клялися на вірність цареві?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Незгода полковника Івана Богуна
(*картина художника Мирослава Добрянського, 2005 р.*)

Розгляньте картину й визначте, які настрої в частини українського суспільства викликала Переяславська угода. Як художник відобразив ці настрої?

2. Березневі статті 1654 р.

27 лютого 1654 р. до Москви вирушило посольство з умовами угоди з боку української сторони (23 статті — пункти).

З **23 березня до 5 квітня** тривали перемовини, під час яких велася дискусія щодо різних пунктів. У результаті було подано документ з 11 статей, де були відсутні сім статей початкового варіанта, а інші — об'єднані. Цей варіант було затверджено під назвою ***«Статті Богдана Хмельницького»***.

Статті з базового варіанта, які не потрапили до цього документа, були пізніше затверджені царськими грамотами. Цей комплекс документів дістав пізніше назву **«Березневі статті»**.

Згідно з документом Військо Запорозьке мало певні права, а також було окреслено обопільні обов'язки.

3. Дискусії навколо характеру українсько-московської угоди

Загалом українсько-московська угода 1654 р. означала встановлення формальної васальної залежності. Чимало питань залишалися дискусійними і могли тлумачитися сторонами по-своєму. Проте на момент її підписання в Української козацької держави фактично не було іншого вибору.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 р.: основні положення

- Українська козацька держава зберігала свій устрій і форму правління, повну самостійність у внутрішній політиці.
- Підтверджувалися всі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщан.
- Чисельність козацького війська (реєстр) становила 60 тис. осіб.
- Українська влада зберігала право на політичні відносини з іншими державами, проте мала повідомляти московську сторону про зміст переговорів. Військо Запорозьке не мало права на самостійні відносини з Річчю Посполитою та Османською імперією.
- Українська козацька держава зобов'язувалася виплачувати визначену суму до московської скарбниці.
- На Кодаку мали стояти постійні українські гарнізони, а московський уряд повинен був забезпечувати їх усім необхідним.
- Московія зобов'язувалася дислокувати війська на кордоні між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, поставити гарнізон у Києві та захищати всі кордони української держави.
- Московський уряд гарантував захист підданих кримського хана від нападів свого прикордонного населення (особливо від донських козаків).

Дайте оцінку змісту Березневих статтей з точки зору інтересів козацтва й Московії.

НАСЛІДКИ БЕРЕЗНЕВИХ СТАТЕЙ 1654 р.

- Забезпечення тилу з боку Московського царства
- Визнання Української козацької держави суб'єктом політичних відносин з боку Московського царства
- Спільні воєнні дії Війська Запорозького та Московії проти Речі Посполитої
- Змінилося ставлення до Української козацької держави з боку Кримського ханства. Його уряд почав шукати можливості відновити союзні відносини

Угоду між Військом Запорозьким і Московським царством **1654 р.** історики називають **Переяславською радою.** Однак насправді це був цілий ***комплекс усних і письмових домовленостей.***

4. Воєнно-політичні події 1654–1655 рр.

Протягом 1654–1655 рр. війська Української козацької держави й Московії були союзниками у війні з Річчю Посполитою. Головним театром воєнних дій були землі Великого князівства Литовського.

Тим часом у 1654 р. Річ Посполита підписала угоду з Кримським ханством про спільні дії проти Української козацької держави та

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

московських військ. У січні 1655 р. польсько-кримське військо оточило й взяло в облогу Умань, обороною якої керував Іван Богун. Він відбив усі ворожі атаки й дав час Б. Хмельницькому зібрати військо. Неподалік м. Охматів, що на Черкащині, з 29 січня до 1 лютого 1655 р. відбулася кривава битва. Татари на цей раз покинули коронне військо й зайнялися пошуками здобичі на українських землях. Це вплинуло на перебіг подій. Козакам і московитам удалося вислизнути з оточення та перехопити ініціативу. Наступ коронної армії був зупинений. У народі це місце, з огляду на величезну кількість загиблих та жорстокі морози, що стояли під час битви, прозвали Дрижи-полем.

На білоруських землях грабунки та репресії з боку московитів спричинили селянські заворушення («шуши»). Цим скористався литовський гетьман Я. Радзивілл і в грудні почав громити московські підрозділи. Водночас українцям вдалося відбити атаки литовських підрозділів і змусити противника відступити. 28–29 липня 1655 р. союзники захопили столицю князівства — м. Вільно.

Успіхи на литовсько-білоруському театрі бойових дій сприяли просуванню головних українських сил і московських військ у напрямку Львова. 19 вересня 1655 р. під містечком Городок (нині місто Львівської області) союзники завдали нищівної поразки польському війську.

Майже вся Галичина була тоді зайнята українсько-московськими військами. Утім, розвинути подальший успіх не вдалося. На це вплинули розбіжності між українською і московською сторонами. Загрозу несла поява на кордоні кримського війська. Також шведський король Карл X, чиї війська захопили Варшаву та якому поляки пообіцяли корону, почав погрожувати Війську Запорозькому війною. Ці чинники змусили гетьмана й воєвод відвести головні сили на Волинь і Поділля.

5. Віленське перемир'я та українсько-шведсько-трансильванський союз

Вступ Швеції у війну проти Речі Посполитої налякав московитів. Тому Московія пішла на замирення з Річчю Посполитою. **24 жовтня 1656 р.** було укладено московсько-польське **Віленське перемир'я.** Українська сторона не була допущена до перемовин, тож її інтереси були проігноровані.

Віленське перемир'я призвело до остаточного розриву відносин між гетьманом і царем.

Поміркуймо!

Уявіть себе в ролі Богдана Хмельницького. Дайте оцінку воєнно-політичному становищу Української козацької держави після Віленського перемир'я. Запропонуйте шляхи виходу із кризового становища. До кого ви звернулися б по допомогу?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Політика Московії змушувала Б. Хмельницького приєднатися до ***шведсько-бранденбурзько-трансильванського союзу***. Згідно з ним всі чотири країни мали розпочати воєнні дії проти Речі Посполитої; їхнім результатом мав стати поділ цієї держави. Трансильванський князь претендував на польський престол, шведи — на литовські та північну частину польських земель. *Українська козацька держава мала отримати незалежність*. Протягом грудня 1656 — липня 1657 рр. союзники здійснили спільну воєнну кампанію проти Речі Посполитої. Козацьким військом командував **Антін Жданович.** Спочатку похід був успішним. Союзникам вдалося захопити багато польських міст, зокрема Варшаву і Краків. Однак невдовзі внаслідок загрози з боку Данії Швеція покинула союз. Після того як трансильванський князь Дєрдь II Ракоці припинив воєнні дії, А. Жданович у липні 1657 р. самовільно вирішив повернутися в Україну, чим викликав гостре невдоволення Б. Хмельницького. Проте **27 липня 1657 р.** Б. Хмельницький помер.

Смерть Богдана Хмельницького
(*малюнок Тараса Шевченка, 1836–1837 рр.*)

Дізнайтеся з додаткових джерел, який сюжет зобразив Т. Г. Шевченко. Проаналізуйте образи персонажів малюнка. Поясніть їхні емоції, чим вони були зумовлені.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.»**.

Можу визначити мотиви сторін в укладенні українсько-московського договору.

Можу схарактеризувати наслідки Переяславської ради для перебігу Козацької революції.

Можу пояснити вплив Віленського перемир'я на події 1656–1657 рр.

Можу оцінити надійність сторін в українсько-шведсько-трансильванському союзі.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Історики по-різному оцінюють наслідки Віленського перемир'я 1656 р. Одні зазначають, що Б. Хмельницький втратив підтримку сильного союзника, інші називають це «*вивільненням із пастки московського царя*». Якої думки дотримуєтеся ви? Відповідь аргументуйте.

3. Прочитайте цитату з поезії Тараса Шевченка «Розрита могила». Як, на вашу думку, автор ставиться до рішення про Переяславську раду? Чим зумовлена така оцінка поетом дій Б. Хмельницького?

Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. На думку українського історика Івана Лисяка-Рудницького, Переяславська рада була «*вирішальним кроком*» у піднесенні азійської, відрізаної від морів Московії до рівня потужної держави, а «*Україна стала для Росії першим вікном в Європу*». Поміркуйте над словами історика й висловіть припущення, які саме наслідки Переяславської угоди мав на увазі автор.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

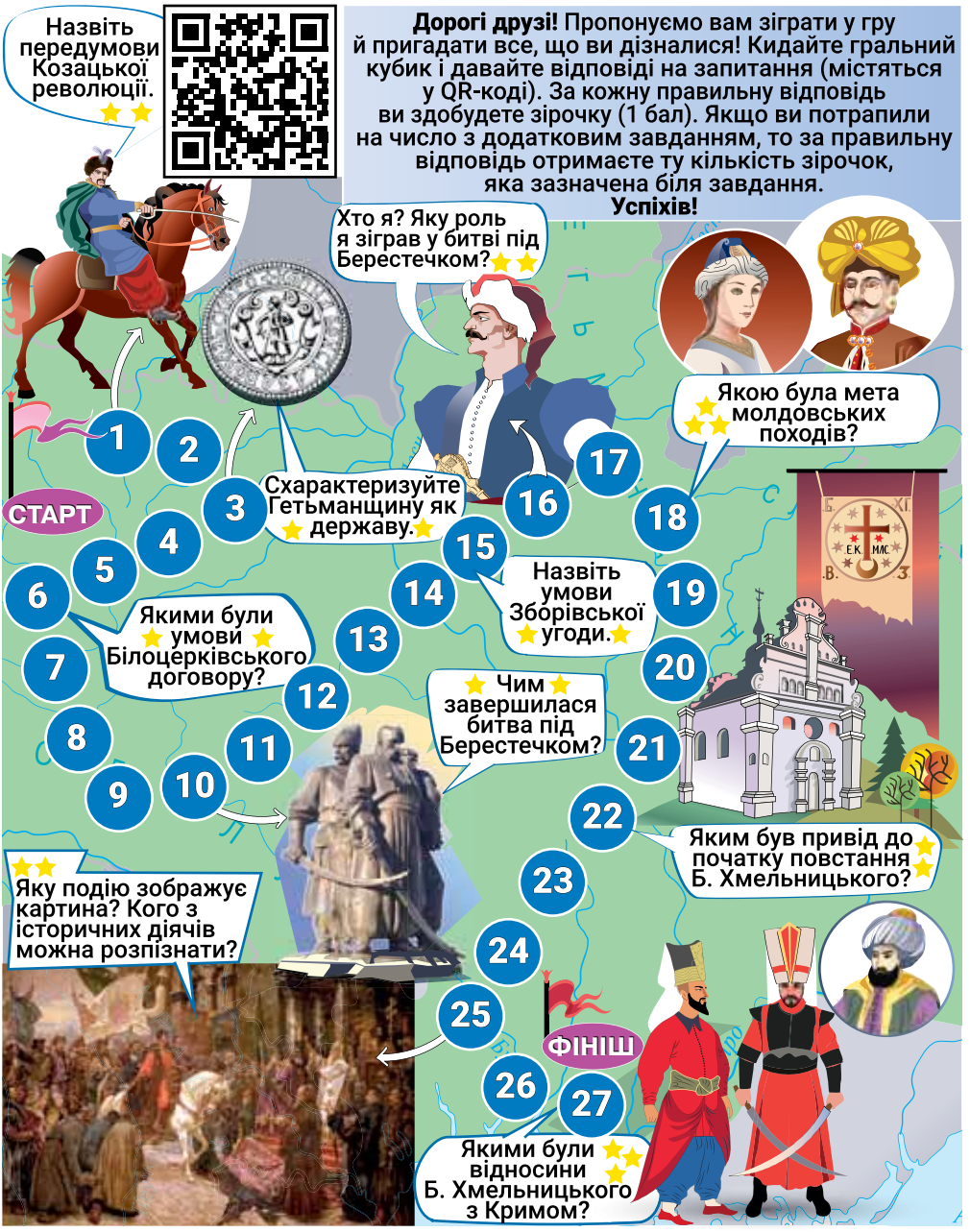
Березень — квітень 1654 р.	Українсько-московські Березневі статті
24 жовтня 1656 р.	Віленське перемир'я

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§24

Урок узагальнення з розділу 3 «Козацька революція середини XVII ст.»

1. Історична гра

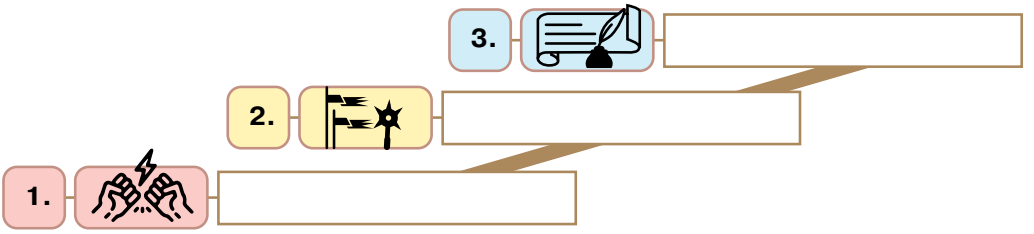

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Хронологічна розминка

Деякі сучасні дослідники в історії Козацької революції під проводом Б. Хмельницького виокремлюють три періоди. Запропонуйте хронологічні межі та характерні ознаки кожного із цих періодів революції.

Періодизація козацької революції

3. Історичний репортаж

На основі фотоколажу створіть матеріал для історичної телепередачі. У ролі ведучого / ведучої спробуйте відтворити сюжет у класі.

Битва під Берестечком (*картина художника Артура Орльонова, 2004 р.*)

Богдан Хмельницький (*картина художниці Наталії Павлусенко, 2014 р.*)

Жванецька вежа

Іллінська церква в Суботові

4. Що ми знаємо з теми?

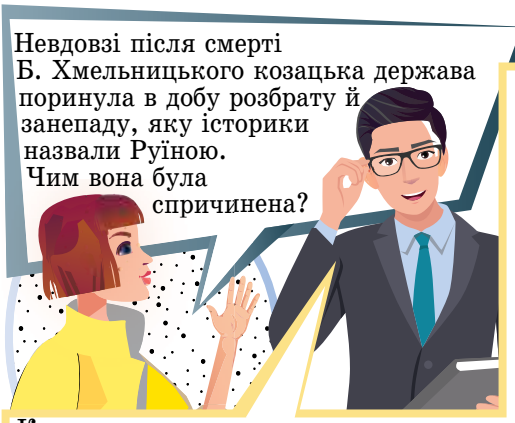
Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми, за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: **https://qr.orioncentr.com.ua/HjX3Z** або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

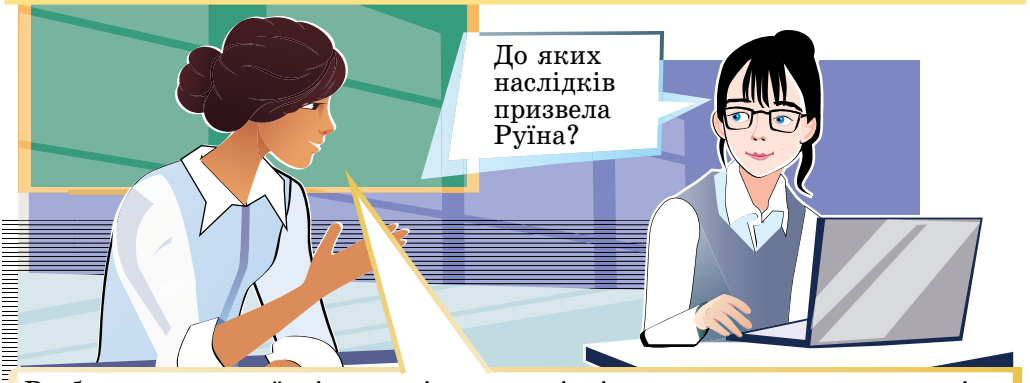
Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Розділ 4

Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

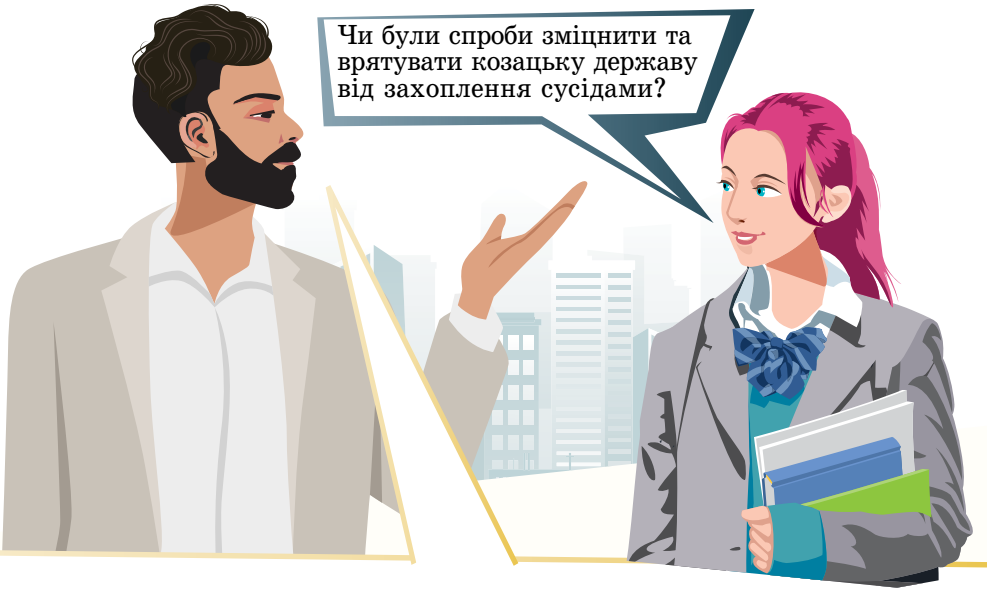

Козацька старшина перетворилася на провідну верству Гетьманщини — політичну еліту. Але різні групи старшини по-різному уявляли майбутнє своєї держави. Частина козаків бачила можливість автономії у складі Речі Посполитої з її традиціями демократії. Частина схилялася до протекторату могутньої Османської імперії. Були й ті, хто сподівався на захист з боку православного Московського царства. До цих протиріч додалася боротьба за владу всередині самої старшини. Щодо козацьких низів, які уособлювала Січ, то вони фактично протистояли державі. Адже незаможні козаки не мали приватної власності, відстоювали рівність та не мали «вищих» і «нижчих» за посадою, цінували побратимські зв'язки між собою. Такі вільні порядки здавалися державі «анархічними». Замість діалогу й пошуків порозуміння для блага всієї України різні політичні групи намагалися відстояти свої інтереси силою зброї. У цю боротьбу втручалися й сусідні держави, які прагнули підкорення України.

Розбрат серед українців та зазіхання сусідніх держав призвели до розділу України по Дніпру. Правобережжя залишилося у складі Речі Посполитої, козацький устрій тут був ліквідований. Лівобережжя зберегло обмежену козацьку автономію Гетьманщини під владою Московського царства. Саме завдяки приєднанню українських земель воно перетворилося на Російську імперію. Під її впливом перебували ще два окремих регіони України — Слобожанщина та землі Запорозької Січі.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Спробу зміцнити козацьку автономію здійснив гетьман Іван Мазепа.
Він намагався розірвати угоду з Московією, заручившись підтримкою короля Швеції.
Проте повстання І. Мазепи спричинило жорстокі репресії щодо українців з боку Московії.

Подальшу боротьбу очолив гетьман «на вигнанні» Пилип Орлик.
Він розробив проєкт Конституції Війська Запорозького, де вперше запропонував ідею розбудови модерної демократичної козацької держави в Україні.
На жаль, гетьман-емігрант не мав можливості реалізувати свій проєкт.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§25 Іван Виговський. Гадяцька угода. Українсько-московська війна. Конотопська битва

Пригадайте основні напрями зовнішньої політики Б. Хмельницького. Поміркуйте, які виклики стояли перед наступниками Б. Хмельницького на посаді гетьмана.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте політику І. Виговського: якими були досягнення та прорахунки гетьмана. Визначте, які обставини завадили гетьману досягти поставленої мети. На основі отриманих результатів роботи заповніть таблицю.

Політика Івана Виговського	
Досягнення	**Прорахунки**

1. Іван Виговський

Напередодні смерті Б. Хмельницький скликав старшинську раду й за її згодою передав булаву своєму 16-річному синові Юрієві. **4 вересня 1657 р.** в Чигирині старшинська рада на період до повноліття Юрія обрала гетьманом генерального писаря **Івана Виговського** (1657–1659 рр.). На раді були присутні посли всіх держав, з якими Українська козацька держава взаємодіяла в попередні роки. Попри певні суперечності в інтересах, І. Виговському вдалося укласти домовленості зі Швецією, Оттоманською Портою, Кримським ханством, Трансильванією, Валахією та Молдовою.

Історичні подробиці

Рік народження Івана Виговського достеменно не відомий. Походив він з Овруччини, прізвище виводилось від маєтка Вигов. Спочатку робив правову кар'єру, працюючи в судах Києва й Луцька. Потім перейшов на військову службу. У битві на Жовтих Водах потрапив у полон до кримців, звідки його викупив Хмельницький. Відтоді гетьман призначив І. Виговського генеральним писарем і доручив створити генеральну канцелярію. І. Виговський відповідав за дипломатичні відносини, розвідку, організацію управлінської вертикалі в державі. Взяв участь у найбільших битвах Козацької революції середини XVII ст.

Гетьман Іван Виговський
(*портрет роботи невідомого художника, XIX ст.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про зовнішньополітичну орієнтацію І. Виговського

Антимосковські настрої генеральної старшини з оточення нового гетьмана, незадоволення вищого духівництва, врешті — ближче знайомство з політичними звичаями Московського царства пришвидшили те, що розпочалося в останні місяці життя Богдана Хмельницького, коли козацька дипломатія гарячково шукала альтернативних варіантів союзництва. Іван Виговський, виконавець дипломатичних мережив старого гетьмана, продовжив цей курс, остаточно налагодивши дипломатичні контакти з Польщею, розпочаті Хмельницьким.

1. Визначте, до налагодження відносин з якою державою схилявся гетьман І. Виговський.
2. Які мотиви скеровували гетьмана І. Виговського віддалитися від Московського царства? Хто підтримував політику гетьмана?

Дипломатичні місії І. Виговського сягали Бранденбурга і Пруссії.

Однак відносна рівновага в Гетьманщині була порушена Запорозькою Січчю, яку Б. Хмельницькому вдавалося контролювати жорсткими заходами. Формальною підставою для незадоволення стало те, що запорожців не запросили на вибори гетьмана. У відповідь вони почали грабувати заможні козацькі господарства.

Насправді для Січі з її традиціями рівності всіх членів військової спільноти була неприйнятною традиційна держава з владною ієрархією та примусом до права. Січовики вбачали в старшині зрадників істинних козацьких цінностей. На Січ із Гетьманщини стікалися всі найбільш анархічні елементи, незадоволені сильною гетьманською владою.

І. Виговський одразу спробував придушити виступ запорожців, яких очолював **Яків Барабаш**. Однак незадоволених підтримали козацькі низи двох лівобережних полків. Полтавський полковник **Мартин Пушкар** вирішив позмагатися з І. Виговським за гетьманську булаву. У конфлікт втрутилися московити, які почали підбурювати старшину виступити проти гетьмана. І. Виговський у червні 1658 р. придушив заколот та стратив його очільників. Чимало козаків з обох сторін конфлікту загинуло.

2. Гадяцька угода 1658 р.

Внутрішня війна, яку провокувала Московія, знесилювала державу. У середовищі старшини, яка останніми роками близько пізнала політичні звичаї московитів, посилилися антиросійські настрої. Адже це були люди, які мали інше бачення держави й політики. ***Тому І. Виговський продовжив курс Б. Хмельницького, який він посилював наприкінці свого життя, на зближення Гетьманщини з Річчю Посполитою.***

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Свідчать документи

Із промови комісара Речі Посполитої Станіслава-Казимира Беневського на козацькій раді під Гадячем (16 вересня 1658 р.)

Вітчизна озивається до вас: «*Я вас породила, не москалі, я вас вигодувала, викохала, уславила. Схаменіться, будьте рідними дітьми, не виродками*».

Із промови державного й військового діяча України та Речі Посполитої, генерала, полковника війська Запорозького, канцлера Великого князівства Руського Юрія Немирича на сеймі (квітень 1659 р.)

Від імені «*войовничого, славного з давніх віків на морі й на суші Народу Руського*»:

«*Ми народжені у свободі, виховані у свободі, і як вільні люди нині повертаємося до неї. І готові умирати за неї… з усією нашою вітчизною. Свобода була нашою спонукою, цим ґрунтом, якого не розірвали ні відмінність у мовах, ні навіть релігія*».

Визначте за документами, у чому полягали принципові відмінності між політичною традицією Речі Посполитої та козацтва, з одного боку, і Московщини — з іншого.

За основу об'єднання послужила концепція, вироблена руською шляхтою в останні десятиліття перед Козацькою революцією — Річ Посполита як федерація трьох народів. Головними перемовниками з українського боку були Юрій Немирич і Павло Тетеря.

За підсумками переговорів **16 вересня 1658 р.** в м. Гадяч (нині місто в Полтавській області) було підписано **Гадяцьку угоду**.

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 р.: основні положення

- Військо Запорозьке входило до Речі Посполитої — федерації Королівства Польського, Великого князівства Литовського як третя рівноправна складова — Велике князівство Руське (у межах Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств).
- Збройні сили Великого князівства Руського становили 60 тис. реєстровців і 20 тис. найманого війська.
- Щороку 100 козаків мали отримувати шляхетство. Козацтву гарантувалися амністія і збереження всіх привілеїв.
- Православне міщанство урівнювалося в правах з католиками.
- Києво-Могилянська академія визнавалася вищим навчальним закладом на рівні з іншими польськими університетами.
- Митрополит і четверо єпископів отримували місця в Сенаті триєдиної держави.
- Відкриття ще одного вищого православного навчального закладу, шкіл і друкарень.
- Шляхті дозволялося повернутися до своїх колишніх володінь в Україні.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Свідчать документи

З Гадяцької угоди

Фрагмент тексту Гадяцької угоди (*1658 р.*)

I

У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

...У містах коронних і Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод, і ніякою перешкодою до магістрату грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська...

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти...

II

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі...

...Жодних військ польських і литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське...

Опрацюйте уривок із Гадяцької угоди і знайдіть у тексті документа уривки, в яких ідеться про пункти, наведені в схемі «Гадяцька угода 1658 р.: основні положення» (*с. 153*). Дайте оцінку умовам Гадяцької угоди. Чи сприятливими вони були для українців? Які положення Гадяцької угоди свідчать про її антимосковську спрямованість?

Гадяцька угода могла б стати вирішальною для примирення з Річчю Посполитою. Однак бажаний для І. Виговського і його прибічників мир не настав. Уже на сеймі в травні 1659 р. польська сторона звузила домовленості. До складу української держави мали ввійти тільки землі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств — кордони повторювали Зборівську угоду. Козацьке військо скорочувалося до 30 тис. осіб. При гетьмані могли перебувати 10 тис. найманців. Особу гетьмана мав затверджувати король із чотирьох запропонованих козаками кандидатів.

Гадяцька угода була важливим досягненням І. Виговського. Однак її не вдалося реалізувати через незгоду сейму Речі Посполитої, а водночас опозицію частини козацької старшини, яка не хотіла замирення з Річчю Посполитою. Гадяцька угода так і не була реалізована.

3. Українсько-московська війна. Конотопська битва

Укладення Гадяцької угоди загострило протистояння з Московією. 21 вересня 1658 р. цар видав грамоту, якою закликав усунути від влади І. Виговського і розпочати відкриті воєнні дії. Московське військо

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Конотопська битва (*картина художника Артура Орльонова, 2010 р.*)

Відео «Конотопська битва» («Історія: поле битви», тривалість 00 хв 56 с) **https://qr.orioncentr.com.ua/UCa0j**

Визначте на картині ворожі сторони. Яке озброєння використовували протиборні сторони в битві? За допомогою яких засобів художник передав переможний результат битви для І. Виговського?

рушило на Лівобережжя. Завдяки рішучим діям українців його наступ було зупинено та укладено перемир'я.

Усю зиму сторони готувалися до нових воєнних дій. І. Виговський зміг повернути контроль над більшістю Лівобережжя. Навесні 1659 р. велике московське військо рушило на Україну. 21 квітня московити оточили Конотоп і розпочали його облогу. Двомісячна героїчна оборона Конотопа дала змогу І. Виговському зібрати козаків, а також заручитися підтримкою Речі Посполитої та Кримського ханства.

8 липня 1659 р. відбулася генеральна **Конотопська битва**, в якій перемогли козаки на чолі з І. Виговським. Втрати московитів налічували до 30 тис. осіб.

Думки істориків

Олексій Сокирко, український історик, про значення Конотопської битви

Якщо добирати до Конотопської битви якісь однопорядкові історичні аналогії, то для порівняння годяться такі гучні поразки росіян, як Орша 1514 р. або втрата Смоленська 1634 р. Приголомшливий ефект, який вона справила на російське суспільство, цілком зрозумілий: на бойовищі загинуло кілька тисяч нащадків старовинних князівських і дворянських родів — справжні вершки московського війська та двору. Для молодої козацької держави битва під Конотопом стала першим масштабним зіткненням із грізною армією колишнього союзника і протектора — Московської держави.

Поміркуйте, які можливості перед українською козацькою державою відкривала перемога в Конотопській битві. Дізнайтеся з наступних матеріалів параграфа, чи були вони реалізовані. Чому?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Однак подальший перебіг подій звів Конотопську перемогу нанівець. Спочатку запорожці на чолі з Іваном Сірком напали на терени Кримського ханства, й хан був змушений повернути військо додому. Серед реєстрового козацтва також зростало невдоволення. У серпні 1659 р. на бік московитів перейшов колишній соратник І. Виговського Тиміш Цицюра. Він отримав з рук московитів посаду наказного гетьмана й об'єднав навколо себе значні сили із числа лівобережного козацтва. Незабаром загинув найближчий соратник І. Виговського Юрій Немирич.

Історичні подробиці

Юрій Немирич — український магнат, державний діяч і дипломат, автор проєкту Гадяцького договору. Навчався в Раківській социніанській академії та в кількох європейських університетах. У часи Козацької революції королем і сеймом Речі Посполитої неодноразово призначався комісаром на переговори з Б. Хмельницьким. З 1657 р. перейшов на службу до Б. Хмельницького, отримавши чин полковника. У 1659 р. був учасником Конотопської битви. Загинув неподалік Ніжина в сутичці з налаштованими проти І. Виговського козаками.

1. Що, на вашу думку, вплинуло на перехід Ю. Немирича на службу до І. Виговського?
2. За допомогою додаткових джерел інформації доповніть біографічну довідку про постать Ю. Немирича.

У цей час старшина, розуміючи, що І. Виговський втратив підтримку козацтва і всього українського суспільства, вирішила повернути владу Ю. Хмельницькому. Тому у вересні **1659 р.** на Генеральній раді в Германівці неподалік м. Обухів (нині Київська область) гетьманом було обрано **Юрія Хмельницького** (1659–1663 рр.). Його підтримали не лише городові козаки, які жили в містах і селах, а й запорожці. І. Виговському нічого не лишилося, як рятуватися в польських володіннях.

Отже, частина козацтва була незадоволена невдалою внутрішньою політикою І. Виговського та його безуспішними спробами порозуміння із сусідами, досягнення миру після 10-річної війни. Суперечності в українському суспільстві робили козацьку державу беззахисною.

Поміркуймо!

1. Чому, на вашу думку, І. Виговський не зміг втримати гетьманську владу?
2. Які політичні табори почали формуватися в середовищі козацької старшини після смерті Б. Хмельницького?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

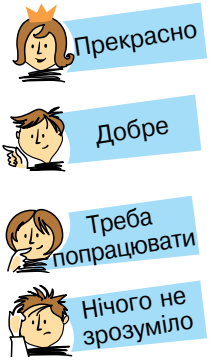
ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Іван Виговський. Гадяцька угода. Українсько-московська війна. Конотопська битва»**.

- Можу назвати головні події гетьманування Івана Виговського.
- Можу визначити напрямки політики Івана Виговського.
- Можу схарактеризувати Гадяцьку угоду з погляду інтересів українців.
- Можу пояснити причини зречення Іваном Виговським гетьманства.

2. Упорядкуйте події лінії часу в хронологічній послідовності й виконайте завдання:

а) назвіть дати згаданих історичних подій;

б) визначте, які події відбувалися в Європі у хронологічних межах цієї послідовності.

Конотопська битва → Обрання І. Виговського гетьманом → Українсько-шведська угода → Повстання Я. Барабаша й М. Пушкаря → Гадяцька угода

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Чи можна події гетьманування І. Виговського назвати громадянською війною? Аргументуйте свою думку.

4. Спрогнозуйте, як розвиватимуться події в Україні після усунення з гетьманства І. Виговського.

МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Пригадайте, в яких подіях брали участь персонажі історичної хмаринки. Складіть речення, що розкриватимуть роль цих діячів у подіях 1657–1659 рр.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1658 р.	Укладення Гадяцької угоди
8 липня 1659 р.	Перемога Івана Виговського над московським військом у Конотопській битві

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§26 Початок Руїни. Юрій Хмельницький. Розкол Гетьманської держави

Пригадайте, на які політичні угруповання поділилася козацька старшина після смерті Б. Хмельницького. Які загрози, на вашу думку, несла внутрішня боротьба для існування Української козацької держави?

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте укладення в зошиті таблиці «Військово-політичні події в Україні за доби Руїни». Роботу продовжуйте протягом вивчення теми.

Військово-політичні події в Україні за доби Руїни		
Дата — подія	**Учасники**	**Наслідки**

1. Початок Руїни. Юрій Хмельницький

Згубні й жорстокі події кінця 1650–1680-х рр. в історії українського народу дістали назву **«Руїна»**. Для цього періоду характерними є *часті зміни гетьманів, а в окремих регіонах одночасно обирали кількох ватажків, які ворогували між собою.* У таких умовах ще більших проблем і шкоди Українській козацькій державі завдавали воєнні дії претендентів на володіння українськими землями — поляків, московитів, кримців, османів. Невдалі воєнні кампанії закінчувалися підписанням мирних угод, ледь не кожна з яких була менш вигідною для козацької держави, ніж попередня.

ПРИЧИНИ РУЇНИ

- Загострення суперечок у середовищі козацької старшини щодо влади й зовнішньополітичної орієнтації
- Втручання у внутрішні справи і пряма агресія проти Гетьманщини з боку сусідніх держав
- Розорення територій і втрата населення внаслідок війн призвели до занепаду економіки країни й зубожіння населення
- Загострення протистояння між козацькою старшиною, яка прагнула закріплення своїх привілеїв, і козацькою «черню», яка вимагала більшої рівності

Варто запам'ятати!

Руї́на — період історії України з кінця 1650-х до 1680-х років, що відзначився розпадом Української козацької держави, загальним занепадом, збройним громадянським протистоянням та агресією сусідніх держав щодо українських земель.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Історичні подробиці

Юрій Хмельницький був молодшим сином Богдана Хмельницького. Хворобливий з дитинства, за настановою батька навчався в Києво-Могилянській академії. Однак смерть старшого сина Тимоша й загроза зруйнування династичних планів змусила Б. Хмельницького, скоригувати виховання Юрія саме як спадкоємця гетьманської влади.

Під керівництвом героїв Козацької революції І. Богуна й Г. Лесницького, соратників Б. Хмельницького, Юрій навчався військової справи. У 1657 р. він виступив офіційним очільником козацьких військ на західних кордонах держави.

Гетьман Юрій Хмельницький
(*портрет роботи невідомого художника, XVII ст.*)

Новообраний гетьман спробував примирити суперечності в середовищі старшини. Він присягнув на вірність Речі Посполитій, а водночас запропонував московському представникові новий варіант договору. Та внаслідок змови промосковськи налаштованої старшини й під тиском московського війська Юрій Хмельницький був змушений 17 жовтня 1659 р. підписати так звані ***Переяславські статті***.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 р.

Умови для Української козацької держави

ОБОВ'ЯЗКИ

- Надання українських військ за наказом царя
- Розташування московських гарнізонів у Брацлаві, Умані, Переяславі, Ніжині, Чернігові
- Підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху

ЗАБОРОНЯЛОСЯ

- Дипломатична діяльність
- Самостійне обрання гетьмана, якого затверджував тепер тільки цар
- Самостійне оголошення війни й надання допомоги іншим країнам
- Призначення і звільнення полковників гетьманом

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про обставини підписання Переяславських статей

Трубецькой (московський воєвода), спираючись на прихильників з-поміж лівобережної промосковськи налаштованої верхівки, 27 жовтня 1659 р. скликав раду, оточену 40-тисячним московським військом. Після того, як ця «вільна» рада прокричала Хмельниченка гетьманом, князь запропонував йому на підпис зовсім не ті статті, що були передані в посольстві, а фальсифікований варіант Березневих статей 1654 р.

1. Чому Ю. Хмельницький поставив свій підпис під невигідними умовами Переяславських статей? Чи був у нього вибір?
2. Якою була роль частини козацької верхівки в подіях підписання угоди? Спрогнозуйте наслідки Переяславської угоди на розвиток подій в Українській козацькій державі.

2. Розкол Гетьманської держави

У серпні — жовтні 1660 р. козацьке військо на чолі з Ю. Хмельницьким та Т. Цицюрою на боці Московії долучилося до Чуднівсько-Слободищенської воєнної кампанії. Московити прагнули завдати поразки Речі Посполитій і змусити її до миру. Проте під Чудновом у результаті злагоджених дій королівських, татарських військ і козацьких загонів на чолі з І. Виговським московсько-козацьке військо було оточене. Зазнавши невдачі в Чуднівській кампанії, під тиском козацької старшини Ю. Хмельницький погодився на підписання в другій половині жовтня ***Слободищенського трактату (Чуднівського договору)***. За ним анулювалася Переяславська угода 1659 р. гетьмана з Московією. Трактат базувався на Гадяцькій угоді, проте з певними змінами. Зокрема, в угоді вже не було положення про Велике князівство Руське. Водночас полковник Яким Сомко, рідний дядько Ю. Хмельницького, і частина козаків знову присягнули на вірність московському цареві. Я. Сомко був проголошений наказним (тимчасовим) гетьманом на Лівобережжі. Таким чином, Військо Запорозьке було розділено на право- й лівобережні гетьманати, кожний зі своїми гетьманом, адміністрацією і військом.

Ю. Хмельницький спробував силою відібрати владу в Я. Сомка. Проте похід на Лівобережжя закінчився невдало. Зростало невдоволення і на Правобережжі, яке розорювали війни за участі татарських загонів. За цих умов у січні 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся гетьманської влади й постригся в ченці.

Таким чином, слабкість влади Юрія Хмельницького й суперечності в середовищі старшини, зорієнтованої на різні центри — Москву та Варшаву, призвели до глибокої кризи у Війську Запорозькому. У результаті козацька держава практично розпалася на дві частини, які дедалі більше почали залежати від Речі Посполитої та Московії.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Початок Руїни. Юрій Хмельницький. Розкол Гетьманської держави»**.

- Можу назвати події гетьманства Юрія Хмельницького. — Прекрасно
- Можу визначити чинники, що впливали на державницькі рішення Ю. Хмельницького. — Добре
- Можу довести, що на початку 1660-х рр. поглибився розкол у середовищі козацтва. — Треба попрацювати
- Можу пояснити вплив зовнішніх чинників на настання Руїни в Гетьманщині. — Нічого не зрозуміло

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність, назвіть дати, причини і наслідки подій.

3. Обговоріть з однокласницями / однокласниками події Руїни. Доберіть із вивченого історичні факти, що ілюструють внутрішні і зовнішні причини Руїни, наведені в схемі на *с. 158.*

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Ознайомтеся з фрагментом тексту. Дайте відповідь на запитання.

Орест Субтельний, канадський історик

Окупована польськими і російськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами і чварами між політичними фракціями, Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Доба Руїни тепер сягнула свого апогею.

Чому саме поділ козацької України на дві частини дослідник вважав апогеєм Руїни?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§27

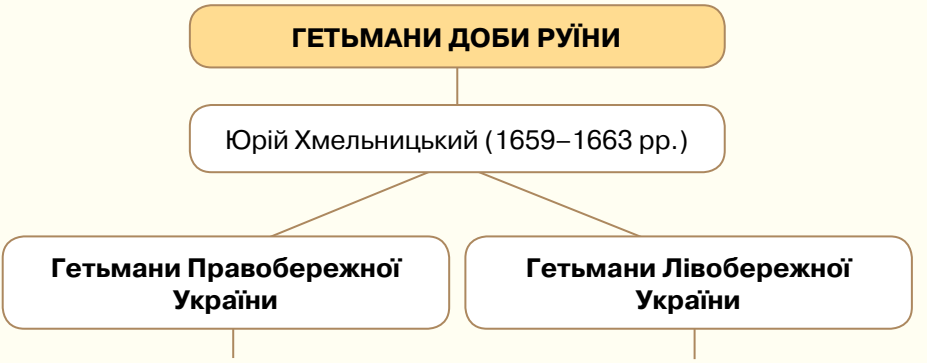
Павло Тетеря та Іван Брюховецький. Андрусівське перемир'я

Пригадайте, яку роль у військово-політичних подіях 1657–1662 рр. відіграли персонажі історичної хмаринки. Які події призвели до поділу Війська Запорозького на два гетьманати? Які загрози для подальшого розвитку подій становив цей поділ?

Діємо: практичні завдання

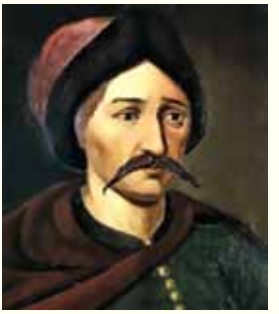
Започаткуйте укладення схеми / карти пам'яті «Гетьмани доби Руїни». Додавайте в схему коротку характеристику зовнішньополітичної орієнтації гетьманів. Будьте уважними: можливо, комусь із діячів вдасться об'єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра — Правобережжя і Лівобережжя. Обов'язково позначте це в схемі.

1. «Чорна рада» 1663 р.

Історичні подробиці

Павло Тетеря походив із волинської родини шляхтичів Моржковських. Здобув добру освіту в Київському колегіумі. Вправно володів ораторським мистецтвом. Із середини 1650-х рр. П. Тетеря був активним учасником багатьох дипломатичних місій українського уряду. У 1659–1662 рр. обіймав посаду спеціального секретаря при польському королеві Яні II Казимирі. У 1662 р. став генеральним писарем у Ю. Хмельницького.

Гетьман Павло Тетеря
(*портрет роботи невідомого художника, XVIII ст.*)

Після зречення Ю. Хмельницького на Генеральній раді в Чигирині у **січні 1663 р.** гетьманом було обрано **Павла Тетерю (1663–1665 рр.).**

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Тим часом претендентами на лівобережний гетьманат були *Яким Сомко*, *Василь Золотаренко* й *Іван Брюховецький*. І поки два перші воювали між собою, демонструючи перед московськими покровителями свою лояльність та осоромлюючи супротивника, І. Брюховецький здобував прихильність запорожців. Він усіляко спекулював на їхніх антистаршинських настроях. Водночас І. Брюховецький заручився підтримкою московського воєводи, який представляв його цареві як найкращого промосковського кандидата.

Гетьман Іван Брюховецький (*портрет роботи художника Віктора Штеця, 2008 р.*)

У **червні 1663 р.** під Ніжином відбулася **Генеральна,** або **«чорна рада»**. На ній розгорнулася жорстка боротьба між претендентами на гетьманську булаву. Але результат визначили велика кількість присутніх на раді запорожців і представників козацьких низів, які виступали за **Івана Брюховецького** (1663–1668 рр.), і промосковська програма цього кандидата. Його підтримувало також духовенство. Тим часом до Ніжина були завбачливо підтягнуті російські війська.

Варто запам'ятати!

«Чо́рна ра́да» — рада, в якій, крім старшини, брали участь представники всіх прошарків українського козацтва, а також селяни й міщани.

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про І. Брюховецького

Як вправний демагог і майстер впливати на юрбу, Брюховецький за три роки свого перебування на Січі завоював авторитет серед простодушної голоти... Разом із загоном січовиків у вересні 1662 р. він приїздить до князя Григорія Ромодановського... демонструючи підкреслену лояльність, Брюховецький настільки увійшов у довіру до князя, що той рекомендував його цареві як найбільш відданого претендента на гетьманство. Запорозька ж агітація проти старшини, поширюючи думку, ніби Брюховецький як людина з Січі є захисником інтересів черні, привернула на його бік рядову козацьку масу.

Які причини успіху І. Брюховецького називає історикиня?

Я. Сомка та В. Золотаренка новообраний гетьман наказав заарештувати. Вони були страчені, а окремих представників старшини вивезли до Сибіру. Так Московія вперше вдалася до прямого покарання тих українців, кого вважала недостатньо лояльними до своєї влади.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Обрання гетьманами право- й лівобережної України Павла Тетері й Івана Брюховецького остаточно розділило Військо Запорозьке на дві частини. У війні Речі Посполитої з Московською державою, яка відновилася в 1663 р., козацькі війська опинилися по обидва боки воєнних дій.

Річ Посполита востаннє спробувала повернути Лівобережну Україну під свою владу. Однак похід короля Яна II Казимира, що розпочався вдало, не досяг успіху. Козаки не виявляли активності, а Іван Богун, прославлений соратник Богдана Хмельницького, взагалі був звинувачений у зраді королю і загинув.

Під час походу вибухнуло козацьке повстання в тилу гетьмана П. Тетері — на Київщині та Брацлавщині. Головним підбурювачем до повстання називали Івана Виговського, який невдовзі був розстріляний. Брацлавський полковник Остап Гоголь оголосив себе підданим московського царя. Повстанців жорстоко упокорило козацьке військо П. Тетері за участі татар і коронний корпус Стефана Чарнецького. Врешті гетьман, зрозумівши своє безнадійне становище, відійшов від політичного життя та доживав свій вік на Волині.

Ця війна не лише остаточно дискредитувала П. Тетерю, а й додала поганої слави І. Брюховецькому.

Поміркуймо!

У 1857 р. світ побачив перший історичний роман українською мовою Пантелеймона Куліша «Чорна рада» (повна назва «Чорна рада. Хроніка 1663 року»). У романі детально описано обставини скликання «чорної ради», настрої тогочасного суспільства та вплив зовнішніх сил на перебіг подій в Україні.

Поцікавтеся, які особливості має жанр історичного роману. Поміркуйте, чому письменник звернувся до такої непростої сторінки української історії.

Титульний аркуш першого видання роману (*1857 р.*)

Ескіз ілюстрації, намальований П. Кулішем до свого твору (*1855–1856 рр.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Іван Брюховецький і Московські статті

Ставши гетьманом, І. Брюховецький підтвердив невигідні для козацької держави умови Переяславської угоди 1659 р. Зміцнивши свою владу, І. Брюховецький швидко забув свої обіцянки, дані на «чорній раді». Він удався до жорсткого зміцнення влади гетьмана, посилення впливу козацької адміністрації на населення самоврядних міст. Невдоволення серед українського народу наростало. Проте підтримка Московією гетьмана позбавляла противників І. Брюховецького реальної сили.

Воєнні дії, експлуатація, зростання повинностей і податків, провокували посилення невдоволення гетьманом. А загроза нового вторгнення Речі Посполитої і Кримського ханства ще більше змушувала його шукати допомоги в Московії. У 1665 р. І. Брюховецький першим із гетьманів прибув з офіційним візитом до Москви. Він сподівався отримати від царя додаткові гарантії і допомогу щодо посилення своєї влади. У Москві гетьман підписав новий договір — ***Московські статті***.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 р.: основні положення

- Царські воєводи контролювали управління фінансовим, господарським і військово-адміністративним життям Української козацької держави.
- Збір податків передавався московським управлінцям.
- Розширювався перелік міст, куди були введені московські залоги.
- Утримання всіх московських військ повністю покладалося на українське населення.
- Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархові.

Підписання Московських статей і дії І. Брюховецького щодо їхнього впровадження в Україні остаточно підірвали авторитет гетьмана серед населення. Посилення тиску Москви, Андрусівське перемир'я та антимосковські настрої населення спонукали гетьмана поступово відмовитися від промосковської орієнтації.

3. Андрусівське перемир'я

9 лютого 1667 р. Річ Посполита й Московське царство підписали **Андрусівське перемир'я**. ***Сторони фактично вдалися до розподілу іншої держави без її згоди.***

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 р.

Речі Посполитій
- Правобережна Гетьманщина
- Компенсація від Московії за Лівобережжя

Тривалість 13,5 року

Московському царству
- Лівобережна Гетьманщина
- Управління Києвом до 1669 р.

Спільно
- Контроль над Запорозькою Січчю
- Дії у разі нападу кримців і османів

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про значення Андрусівського перемир'я

Таким чином, прецедент фактичного існування двох Україн — Лівобережної і Правобережної — закріплювався юридично, перекреслюючи криваві змагання за Козацьку державу, що тривали вже майже двадцять літ.

Про які наслідки Андрусівського перемир'я говорить історикиня?

Андрусівська угода повністю порушила й перекреслила всі домовленості між Військом Запорозьким, Московією і Річчю Посполитою, починаючи з 1654 р.

Договір викликав гостру реакцію Османської імперії та Кримського ханства. Саме відтоді розпочалося зростання османського впливу на українські події.

У цілому Андрусівський договір означав значне послаблення позицій і стану Української козацької держави. Проте провідні групи населення виступили за відновлення її єдності та впливу. Людиною, яка очолила цю боротьбу, став новий гетьман Петро Дорошенко.

Поміркуймо!

З відозви І. Брюховецького

Москва, побратавшись з ляхами, вирішила всіх православних християн в Україні, від старшин до немовлят, винищити мечем або загнати в Сибір, славне Запорожжя і Дон зруйнувати й до решти винищити, аби ті місця, де живуть славні війська Запоріжжя і Дону, на дикі поля для звіриного життя обернути, або ж іноземцями заселити.

Яке ставлення до Москви висловлює І. Брюховецький? Поміркуйте, до кого міг звертатися гетьман із такою відозвою.

Бюст Івана Брюховецького на подвір'ї Успенської церкви в с. Лютенька на Полтавщині (*сучасне фото*)

Діємо: практичні завдання

Упорядкуйте хронологічну послідовність подій після 1657 р.

Андрусівське перемир'я → Гадяцька угода → «Чорна рада» в Ніжині → Обрання гетьманом Ю. Хмельницького → Московські статті

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Павло Тетеря та Іван Брюховецький. Андрусівське перемир'я»**.

- Можу схарактеризувати діяльність П. Тетері й І. Брюховецького.
- Можу порівняти політичні орієнтації правобережних і лівобережних гетьманів.
- Можу показати на карті розподіл українських земель за Андрусівським перемир'ям.
- Можу спрогнозувати вплив Андрусівського перемир'я на розвиток українських земель.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Розгляньте створену за допомогою штучного інтелекту (ШІ) історичну карикатуру. Визначте, яку історичну дію на ній зображено. Розпізнайте образи на карикатурі. Чому саме такими їх зобразила програма? Дайте оцінку достовірності згенерованих ШІ історичних образів.

Ілюстрація, згенерована штучним інтелектом

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Уявіть себе гетьманом, який прагне об'єднати Україну. Підготуйте промову, з якою ви виступили б на козацькій раді з обґрунтуванням об'єднання країни.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

9 лютого 1667 р. Андрусівське перемир'я

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§28 Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний

Який рік можна вважати роком розколу Української держави на Правобережну й Лівобережну? Які політичні табори виокремилися в Україні?

1. Петро Дорошенко в боротьбі за об'єднання Гетьманщини

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте матеріал параграфа. Підготуйтеся до дискусії на тему «Петро Дорошенко: "сонце Руїни" чи політик-невдаха?». Доберіть аргументи на користь обраної вами позиції. За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Гетьман Петро Дорошенко (*портрет роботи невідомого художника, кінець XVII ст.*)

У **1665 р.** гетьманом Правобережної України став **Петро Дорошенко** (1665–1676 рр.). Він рішуче придушив промосковське повстання; зміг поліпшити економічне становище; сформував постійне наймане військо, яке в деякі роки сягало 20 тис. осіб.

Однак плани гетьмана були значно ширші — він прагнув позбавитися залежності від Речі Посполитої. У союзники П. Дорошенко обрав Османську імперію та Кримське ханство.

Уже в листопаді 1666 р. козацьке військо на чолі з П. Дорошенком, за підтримки татар і яничарів, оточило військо коронного гетьмана, майбутнього короля Яна III Собеського. Порятунок для Я. Собеського забезпечив кошовий отаман **Іван Сірко**, який здійснив похід на Крим. Татарсько-османське військо повернуло додому.

Історичні подробиці

Народився Петро Дорошенко 1627 р. в Чигирині у козацькій родині. Петро здобув добру освіту, зокрема й у Києво-Могилянському колегіумі. Володів польською і латинською мовами. Із самого початку Козацької революції середини XVII ст. перебував у найближчому оточенні Б. Хмельницького. Поступово дослужився до посади Прилуцького полковника. Відзначився в битві під Слободищем. Виконував дипломатичні місії гетьманів до різних країн. Саме П. Дорошенко підписав від імені Ю. Хмельницького Слободищенський трактат. Під час гетьманування П. Тетеря обіймав посаду генерального осавула, а з 1665 р. — Черкаського полковника.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

У червні 1667 р. українсько-кримське військо рушило на Галичину. Але в битві під Підгайцями (нині місто в Тернопільській області) 6 жовтня 1667 р. зазнало невдачі.

За результатами битви 19 жовтня 1667 р. між козаками й Річчю Посполитою було укладене Підгаєцьке перемир'я. Воно, хоч повністю і не задовольнило всіх планів П. Дорошенка, проте на певний час стабілізувало ситуацію на заході держави. Це створило умови до початку процесу об'єднання з Лівобережжям.

Звістка про Андрусівське перемир'я сколихнула обидва береги Дніпра. У січні 1668 р. на Право- й Лівобережжі паралельно відбулися козацькі ради, які прийняли ухвали — звернутися за протекцією до султана. Війська І. Брюховецького почали звільняти від московських залог територію козацької держави. Однак це вже не могло відновити авторитет гетьмана.

У цій ситуації цар став маневрувати й запропонував П. Дорошенку владу на Лівобережжі в разі визнання ним протекторату московського царя. Проте П. Дорошенко не прийняв пропозиції московитів і, зібравши військо, 1668 р. рушив на Лівобережжя. Там його військо з'єдналося з військом І. Брюховецького. Однак невдоволені І. Брюховецьким козаки вчинили заколот, під час якого гетьмана було вбито. Наступного дня гетьманом обох берегів Дніпра було проголошено П. Дорошенка (1668–1670 рр.).

Країну тим часом роздирали повстання та «отаманщина».

Поміркуймо!

Як ви розумієте поняття «*отаманщина*» в умовах того часу?

До того ж з півночі наступало московське військо, а на Правобережжя насувалися війська Речі Посполитої. Проти П. Дорошенка виступив і січовий писар Петро Суховій, якого запорожці обрали гетьманом одразу після загибелі І. Брюховецького. П. Суховій домовився про підтримку кримців й османів.

За цих умов П. Дорошенко вирішив повернутися на Правобережжя. На Лівобережжі він залишив наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного.

2. Дем'ян Многогрішний — гетьман Лівобережжя

Поки П. Дорошенко захищав Правобережжя, загроза нападу Московії на Лівобережжя спонукала тамтешніх козаків шукати з нею порозуміння. У грудні **1668 р.** на раді в Новгород-Сіверському лівобережним гетьманом було обрано **Д. Многогрішного** (1668–1672 рр.).

За підсумками перемовин Д. Многогрішного із царським урядом у березні 1669 р. були укладені ***Глухівські статті***.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 р.: основні положення

- Лівобережне козацтво визнавало над собою протекторат Московії на правах автономії.
- Український уряд був позбавлений прав на самостійну зовнішньополітичну діяльність.
- Податки з населення повинні були надходити до гетьманської скарбниці.
- Зменшувалася присутність московських військ на українських землях.
- На Лівобережжі влада була закріплена за гетьманом.
- Кількість українського найманого війська становила 1 тис. осіб.

Зіставте положення Глухівських і Московських (*с. 165*) статей. Як змінилися права Лівобережної Гетьманщини? Чим це було зумовлено?

Гетьманування Д. Многогрішного було нетривалим. Він прагнув посилити гетьманську владу, поступово зменшуючи роль козацької старшини. Від духовенства та старшини на нього посипалися доноси в Москву про різкі висловлювання на адресу царського уряду. У березні **1672 р.** його схопили, закували в кайдани й відправили до Москви.

Діємо: практичні завдання

Упорядкуйте історичне лото:

а) упізнайте історичних діячів, уявно розташуйте їхні портрети в хронологічній послідовності;

б) уявно з'єднайте історичні факти з відповідними портретами діячів.

Вимушена орієнтація на Московію	Прихід до влади завдяки підтримці Москви	Орієнтація на Османську імперію
		
Зміг об'єднати під своєю булавою Правобережну й Лівобережну Україну	Обраний гетьманом Лівобережжя на «чорній раді» в Ніжині	Призначення наказним гетьманом Лівобережжя в 1668 р.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний»**.

- Можу назвати події гетьманування Петра Дорошенка.
- Можу визначити головну політичну мету П. Дорошенка та засоби її досягнення.
- Можу пояснити позиції українського суспільства щодо політики гетьмана.
- Можу дати оцінку Глухівським статтям з погляду інтересів українського народу.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Ознайомтеся з фрагментом тексту. Дайте відповідь на запитання.

Олексій Сокирко, український історик

Петра Дорошенка знають дещо менше через те, що він затінений, з одного боку, Богданом Хмельницьким, який створив козацьку державу, а з іншого — Іваном Мазепою, правлінням якого позначили кінець гетьманату як суверенної держави.

Чи погоджуєтеся ви з думкою історика щодо оцінки діяльності Петра Дорошенка?

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Проаналізуйте поштову марку як джерело історичної інформації. Які нові факти біографії гетьмана можна дізнатися за допомогою марки?

Гетьман Дем'ян Многогрішний (*поштова марка України, 2002 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§29 Іван Самойлович. Чигиринські походи. Бахчисарайський мир. «Вічний мир»

? Поміркуйте, які події можна вважати кульмінацією доби Руїни

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника та картою на *с. 176*, систематизуйте інформацію про угоди щодо поділу українських земель між сусідніми державами. У схемі відобразіть дати й назви угод, їх фігурантів і назви українських територій, що відходили їм у підпорядкування.

1. Іван Самойлович. Завершення боротьби П. Дорошенка

Гетьман Іван Самойлович (*портрет роботи невідомого художника, XIX ст.*)

Після усунення Д. Многогрішного в червні **1672 р.** за активної агітації духовенства та присутності московського війська був обраний новий гетьман Лівобережної України — **Іван Самойлович** (1672–1687 рр.). Попри невдоволення запорожців, йому вдалося протриматися при владі 15 років.

Тим часом на Правобережжі відбувалися не менш драматичні події. П. Дорошенко, остаточно не розриваючи васальні відносини з польським королем, прийняв у 1669 р. протекторат турецького султана над козацькою державою. Ця угода відома як ***Корсунська***.

КОРСУНСЬКА УГОДА 1669 р.: основні положення

- Право вільних виборів гетьмана; гетьманська посада довічна.
- Збір податків винятково на користь козацької держави.
- Татарам заборонялося брати ясир з українських земель.
- Османська імперія і Кримське ханство гарантували не укладати угод з Московським царством і Річчю Посполитою без згоди гетьмана.
- Султанські грамоти щодо Української держави мали укладатися двома мовами — османською та українською.

Союз із османами вдарив по авторитету гетьмана, на місце якого Запорозька Січ одразу висунула нових претендентів. Один із них — **Михайло Ханенко** (1669–1674 рр.) — був визнаний гетьманом на сеймі Речі Посполитої. Водночас П. Дорошенка затаврували зрадником.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Султан, як протектор правобережного козацтва, прийшов на допомогу П. Дорошенкові й оголосив у 1671 р. війну Речі Посполитій. У серпні 1672 р. османи захопили Кам'янець, а далі взяли в облогу Львів. Річ Посполита була змушена підписати з Османською імперією у жовтні **1672 р.** принизливий **Бучацький договір.**

Бучацький договір 1672 р.

Османській імперії
- Західне Поділля

Речі Посполитій
- Решта українських земель Правобережжя

Петру Дорошенкові
- Південна Київщина і Брацлавщина під протекторатом Османської імперії

- У договорі вперше вжито назву «Українська держава»

1. На карті (*с. 176*) покажіть територіальні положення Бучацького договору. Дайте оцінку цим статтям договору: як вони вплинуть на ситуацію в Україні?
2. Поясніть, як ви розумієте думку історикині Наталі Яковенко: «*тріумф Туреччини виявився "Пірровою перемогою" для Дорошенка*».

Бучацький договір не приніс миру на українські землі. Оскільки Річ Посполита зреклася Правобережжя на користь Туреччини, Московія тепер могла на них претендувати. У наступні роки тривала боротьба І. Самойловича за оволодіння Правобережжям і гетьманською столицею — Чигирином. У 1674 р. М. Ханенко склав свою булаву на користь І. Самойловича. На козацькій раді під Переяславом у березні 1674 р. І. Самойловича обрали гетьманом «обох сторін Дніпра» (1674–1687 рр.). Українсько-московське військо спробувало захопити Чигирин. Облога тривала два тижні. Проте поява на південному кордоні війська Османської імперії, що прийшло на допомогу П. Дорошенкові, змусила І. Самойловича відвести всі війська на Лівобережну Україну.

Історичні подробиці

Успіх під Чигирином дав змогу П. Дорошенку відновити свою владу на більшості земель Правобережжя. Проте ситуація для гетьмана П. Дорошенка складалася катастрофічно. Чисельність населення зменшувалася. Наявність османо-кримських залог лягала тягарем з їх утримання на місцеве населення. Розуміючи, що його планам з відновлення єдиної Української держави не судилося справдитися, П. Дорошенко у 1676 р. був змушений зректися булави на користь І. Самойловича.

Назвіть причини політичної поразки П. Дорошенка.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Олександр Бойко, український історик, про обставини діяльності П. Дорошенка

Останньою спробою переломити хід подій, відновити територіальну єдність і повноцінну державність був час гетьманства П. Дорошенка. Проте внаслідок постійної боротьби козацької верхівки за булаву, невдалих кроків і помилок, зради союзників, намагання Польщі, Росії й Туреччини контролювати хід подій в українських землях П. Дорошенко втратив підтримку народних мас, не зміг об'єднати українські землі в межах однієї держави і відновити її незалежність.

Які чинники, на думку історика, стали на заваді планам гетьмана П. Дорошенка відновити єдність держави? Чи погоджуєтеся ви з твердженнями історика?

2. Чигиринські походи. Закріплення поділу України

Зречення П. Дорошенка спонукало Османську імперію до нової агресії, що увійшла в історію під назвою Чигиринських походів. У **1677 р.** велике османо-кримське військо взяло в облогу Чигирин. Із цим військом прибув Ю. Хмельницький, якого султан визнав наступником П. Дорошенка. Їм протистояло українсько-московське військо на чолі з І. Самойловичем. Розгорнулися запеклі бої, перемога в яких дісталася лівобережним козацьким і московитським полкам. Як наслідок, османи змушені були відступити.

Наступного **1678 р.** нове, численне військо османів і союзників знову оточило Чигирин. Місто зазнало страшних руйнувань. Українсько-московське військо змушене було відступити на Лівобережжя. Проте й османи вже не мали сил для подальших воєнних дій. Ці драматичні події ввійшли в історію як **Чигиринські походи.**

Варто запам'ятати!

Чигири́нські похо́ди — воєнні походи османо-кримської армії з метою загарбання території Правобережної України й оволодіння Чигирином (1677 і 1678 рр.).

Свідчать документи

З літопису Самійла Величка про облогу Чигирина

Тут повтором можна сказати слово про великий Вавилон, колись сказане: «*Паде, паде Україна тогобічна малоросійська, козакоруська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній великий град Вавилон!*», і що через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали.

Які причини, на думку літописця, призвели до трагедії України?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

У **1678 р.** І. Самойлович за наказом царя розпочав акцію, відому як ***Великий згін***. Щоб ускладнити султану можливості для забезпечення військ матеріальними й людськими ресурсами, гетьман наказав зруйнувати всі, хоча б частково вцілілі міста й села, а їхніх жителів силою зігнати на Лівобережжя.

Виснаження противників змусило їх сісти за стіл переговорів й укласти угоду. Мирна угода, відома як **Бахчисарайський мир**, була підписана в **1681 р.** Її було укладено на 20 років між Московською державою, з одного боку, і Османською імперією та Кримським ханством, з іншого.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР 1681 р.: основні положення

- До Османської імперії переходив південь Київщини, Поділля; за Московією залишалося Лівобережжя та Київ з округою.
- Запорозьке козацтво визнавалося незалежним і отримало право вільного судноплавства по Дніпру та його притоках до Чорного моря, а також право на рибальство й видобування солі.
- Московія зобов'язувалася сплачувати щорічну данину ханові.
- Кордон між державами мав проходити по річці Дніпро.
- Османи та кримці зобов'язувалися не допомагати противникам Московської держави.

У травні **1686 р.** між Московською державою і Річчю Посполитою було укладено **«Вічний мир»**. Договір підтверджував домовленості Андрусівського перемир'я 1667 р. з деякими змінами на користь Московського царства. ***Поділ України на Лівобережну під владою Московії та Правобережну під владою Речі Посполитої зберігався. Влада над Києвом і Запорозькою Січчю остаточно переходила до Московії. Брацлавщина й Південна Київщина ставали нейтральними незаселеними територіями між двома державами.***

Представників козацької держави на підписанні договору не було. І. Самойлович заявив, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться Правобережної України. Проте влітку 1687 р. його було скинуто з гетьманства.

Боротьба за володіння землями Правобережної України завершилася наприкінці XVII ст. Протягом 1683–1699 рр. велася Велика турецька війна між Османською імперією та «Священною лігою», що об'єднувала християнські держави. Цю війну за контроль над землями Південної та Східної Європи Османська імперія програла. За умовами повоєнного **Карловицького конгресу 1699 р.** вона повернула Речі Посполитій Південну Київщину, Брацлавщину та Західне Поділля.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Україна в 1667–1687 рр. Доба Руїни

Походи гетьмана Петра Дорошенка на Західну Україну восени 1667 р., на Лівобережжя в травні — червні 1668 р.

Частини козацької України, що П. Дорошенко об'єднав під своєю владою протягом червня 1668 — березня 1669 рр.

Території, на які від березня 1669 р. поширювалася влада Дем'яна Многогрішного

Ніжин — Московські залоги в українських містах відповідно до Глухівських статей, які підписав Д. Многогрішний

Корсунська рада в березні 1669 р.; П. Дорошенко визнає протекторат Османської імперії

Польський наступ на Поділлі в серпні — жовтні 1671 р.

Перемога козацького війська П. Дорошенка над польським військом 8 липня 1672 р.

1672 — Походи османських військ проти Речі Посполитої в 1672–1675 рр.

Облога й падіння Кам'янця 18 серпня 1672 р.

Західне Поділля, що за умовами Бучацького мирного договору (18 жовтня 1672 р.) переходило до складу Османської імперії

Південна Київщина і Брацлавщина, де володарював П. Дорошенко під протекторатом османського султана

Гетьманські резиденції та полкові міста станом на 1672 р.

Межа територій, що в 1672–1676 рр. повернулися до складу Речі Посполитої

Чигиринські походи османського війська в червні — серпні 1677 й липні — серпні 1678 рр.

Облога й падіння Чигирина 11 серпня 1678 р.

Бахчисарайський мирний договір між Османською імперією та Московським царством (13 січня 1681 р.)

Території, що за умовами Бахчисарайського договору мали залишатися безлюдними

Московсько-польський кордон після укладення «Вічного миру» між обома державами

За картою розкажіть про події Руїни на українських землях.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Іван Самойлович. Чигиринські походи. Бахчисарайський мир. “Вічний мир”»**.

Можу назвати дати та причини укладення угод щодо поділу українських земель між сусідніми державами.

Можу визначити причини та наслідки Чигиринських походів.

Можу схарактеризувати діяльність І. Самойловича як очевидець / очевидиця тих подій і як сучасний історик / сучасна історикиня.

Можу показати на карті територіальний розподіл українських земель за Бучацьким і Бахчисарайським договорами, «Вічним миром» та рішеннями Карловицького конгресу.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Історикиня Наталя Яковенко вважає, що прийняття османського протекторату П. Дорошенком вело до польсько-османської війни. Чи справді це протистояння було неминучим? Аргументуйте свою думку.
3. Чи відповідали Бахчисарайський мирний договір і «Вічний мир» інтересам України?

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Уявіть себе хроністом / хроністкою другої половини XVII ст. Створіть хроніку «Повсякденність Правобережної України періоду Чигиринських походів».
5. Чигирин у 1678 р. боронило українсько-московитське військо. Зіставте значення оборони Чигирина для українців і для московитів.
6. Розгадайте ребус. Слово-відповідь використайте як тему історичного есе. Представте свій твір у класі.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам’ятайте їх:

1677 р, 1678 р.	Чигиринські походи
1681 р.	Бахчисарайський мир
1686 р.	«Вічний мир»

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§30-31 Правобережне козацтво. Заселення і розвиток Слобідської України. Слобідські козацькі полки. Запорозьке козацтво. Іван Сірко

Пригадайте, коли і за яких обставин Річ Посполита відновила свою владу на Правобережній Україні.

1. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст.

Події доби Руїни призвели до спустошення земель Правобережної України. Після укладення «Вічного миру» з Московією уряд Речі Посполитої для налагодження господарського життя краю вирішив відновити козацькі полки на Правобережжі. Козацтво мало забезпечувати охорону кордону з боку степів. Тож у 1684 р. король Ян III Собеський (1674–1696 рр.) видав універсал, яким дозволяв козакам вільно оселятися на Півдні Київщини та Східному Поділлі.

Козацька старшина Правобережжя розпочала відбудову полкового устрою. Гетьманською столицею був Немирів (нині місто у Вінницькій області). Поступово козацтво поширювало свою владу на Поділля. Це викликало незадоволення шляхти. Проте активна участь козаків в антиосманських походах робила їхню присутність необхідною.

Однак з підписанням у 1699 р. Карловицького миру становище козацтва погіршилося. Згідно з ним Річ Посполита повертала всі українські землі, захоплені османами. *Відтак козаки вже були непотрібні, тому уряд розпочав обмежувати їхні права.*

Історичні подробиці

Семен Палій мав неабиякий військовий досвід. Служив у війську П. Дорошенка. Брав участь у війнах Речі Посполитої з Османською імперією. Відзначився під час взяття польськими військами м. Ясси, що перебувало під османською владою. Протягом 1680–1690-х рр. активно боровся проти кримців і захищав від їхніх нападів міста Правобережної України, керував козацькими походами у володіння Османської імперії та Кримського ханства.

Семен Палій (*портрет роботи невідомого художника, XIX ст.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Захисником прав правобережного козацтва виступив **Семен Палій** (Семен Гурко). Він очолив антипольське повстання **1702–1704 рр.**, яке охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь та увійшло в історію як «друга Хмельниччина».

Оскільки військам Речі Посполитої не вдавалося самостійно придушити виступ С. Палія, то вони звернулися по допомогу до Московії. Навесні 1704 р. повстання було придушене лівобережним гетьманом Іваном Мазепою. Проте гетьман не повернув захоплені території королівським урядовцям. Він залишив на Правобережжі 3-тисячне козацьке військо та взяв під контроль місцеві козацькі полки. Так він фактично став гетьманом обох берегів Дніпра.

2. Заселення і розвиток Слобідської України. Слобідські козацькі полки

Варто запам'ятати!

Слобідська Україна (Слобожанщина) — загальна назва північно-східного регіону України в басейнах річок Сейм і Сіверський Донець. Назва регіону походить від слова «свобода» («слобода»).

Назва «Слобідська Україна» офіційно проіснувала до 1835 р., коли ця територія була перейменована на Харківську губернію.

Заселення цього регіону українським населенням відбувалося ще з князівських часів. У 1652 р. козаки Ніжинського й Чернігівського полків на чолі з полковником Іваном Дзиковським заселили околиці м. Острогозьк (нині місто в Росії). Пізніше були засновані й інші міста: Харків (1654 р.), Суми (1655 р.), Богодухів (1662 р.), Ізюм (1681 р.).

Уряд Московської держави заохочував цю колонізацію. За прикладом Наддніпрянщини тут вводився полковий устрій. Першим полком став ***Острогозький***. Згодом сформувалися ще чотири: ***Харківський, Сумський, Охтирський*** та ***Ізюмський***.

Одночасно з розвитком полкового устрою створювалася управлінська структура. Головними центрами влади були полкові канцелярії на чолі з полковниками. На рівні слобід, сіл і хуторів усім керувала сотенна старшина. ***Гетьмана слобідські полки не обирали, а підпорядковувалися бєлгородському воєводі, а через нього царю Московії.***

Провідною спільнотою було козацтво, яке набувало землю шляхом ***займанщини*** — опанування вільних земель. Відмінністю місцевого населення була майже повна відсутність шляхти й незначна кількість неукраїнського населення. Селянство Слобожанщини було особисто вільним.

3. Запорозьке козацтво. Іван Сірко

Січове товариство після Козацької революції середини XVII ст. не розчинилося в середовищі нової державної еліти, а зберегло свої устрій

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

і права. За Б. Хмельницького Січ перебувала під жорстким контролем гетьмана. Але вже за І. Виговського цей контроль був втрачений. Фактично саме січовики розпочали збройні усобиці в країні, виступивши проти І. Виговського.

У цілому устрій Запорозької Січі не зазнав серйозних змін від часів Козацької революції під проводом Б. Хмельницького. Єдиним нововведенням було перенесення Січі як укріпленого поселення на о. Чортомлик у 1652 р. Чортомлицька Січ проіснувала до **1709 р.**, коли була зруйнована за наказом царя Петра I (1696–1721 рр.). За січовиками закріпилася назва ***Низове Військо Запорозьке***.

Поміркуймо!

Дайте оцінку ролі Запорозької Січі в політичних подіях доби Руїни.

Іван Сірко (*картина художниці Наталії Павлусенко, 2020 р.*)

У другій половині XVII ст. Запорозька Січ уславилася іменами багатьох історичних персонажів. Проте найбільш відомим серед них є **Іван Сірко**.

Дізнайтеся і поясніть, чому Н. Павлусенко зобразила поруч з І. Сірком вовчицю з вовченятами. За потреби скористайтеся сайтом художниці: **https://qr.orioncentr.com.ua/NJ4Mc**.

І. Сірко згадується в джерелах з 1653 р. Саме він у 1657–1659 рр. виступив проти зближення з Річчю Посполитою і Кримським ханством. У 1662 р. І. Сірка було вперше обрано кошовим отаманом Запорозької Січі. У 1667 р. він здійснив вдалий похід на Кримський півострів, дістався Кафи, де звільнив кілька тисяч бранців. Підтримав антимосковське повстання І. Брюховецького 1668 р.

У наступні роки І. Сірко здійснив чотири походи на Кримське ханство, дійшов до його столиці Бахчисараю, чим здобув свою легендарну славу. З 1673 р. й до кінця життя обіймав посаду кошового отамана Запорозької Січі.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа й додатковими джерелами інформації, складіть карту пам'яті «Діяльність отамана Івана Сірка». За підсумками роботи дайте оцінку його діяльності з точки зору сучасної людини. Чи відрізнятимуться, на вашу думку, оцінки очевидців подій і погляди на постать І. Сірка сучасних істориків?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Історичні подробиці

Лист турецькому султану від запорожців

Є версія, що між турецьким султаном і козаками відбулося листування щодо козацьких походів у турецькі володіння. Словесна перепалка виникла через наказ султана Мехмеда IV (1648–1687 рр.) козакам не турбувати його своїми походами.

На що козаки начебто написали йому листа у відповідь, в якому в жартівливо-суворому тоні відмовилися виконувати наказ султана: «*Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар. Який ти в чорта лицар? ...Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землею і водою будем битися з тобою...*».

Сам лист є вигадкою, хоча копії його активно поширювалися Європою ще за життя кошового отамана Івана Сірка.

Історія про лист запорожців турецькому султану надихнула митців і письменників на створення художніх творів, найвідомішим з яких є картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Запорожці пишуть листа турецькому султану
(*картина художника Іллі Рєпіна, 1880–1891 рр.*)

Цікавості картині додає те, що її персонажі написані з відомих українських діячів того часу: для образу писаря в центрі полотна позував відомий дослідник українського козацтва Дмитро Яворницький, Іван Сірко (стоїть над писарем) написаний з генерала Михайла Драгомирова, в образі судді в чорній шапці — колекціонер українських старожитностей Василь Тарновський.

1. Уважно розгляньте картину та визначте, у чому полягає її цінність як джерела історичної інформації.
2. Якими рисами характеру наділив запорожців художник?
3. Уявіть себе дослідниками історії — дізнайтеся з додаткових джерел, які аргументи висувають історики, доводячи, що такого листа козаків султану насправді не було.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Правобережне козацтво. Заселення і розвиток Слобідської України. Слобідські козацькі полки. Запорозьке козацтво. Іван Сірко»**.

- Можу визначити чинники, що впливали на становище правобережного козацтва наприкінці XVII — на початку XVIII ст. — Прекрасно
- Можу розповісти про формування та особливості устрою історичного регіону Слобожанщини й показати його на карті. — Добре
- Можу схарактеризувати діяльність С. Палія. — Треба попрацювати
- Можу пояснити, чому роль Запорозької Січі й І. Сірка в подіях часів Руїни є суперечливою. — Нічого не зрозуміло

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть у групі питання ролі Запорозької Січі в подіях останньої третини XVII ст.

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. За допомогою хмаринки слів і зображень колажу напишіть сюжет для сучасного фільму про козацьких ватажків. Дайте фільму назву і створіть його рекламний постер.

Іван Богун

Іван Сірко

Битва за Кафу

Дмитро Вишневецький

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1652–1709 рр. Існування Чортомлицької Січі
1702–1704 рр. Повстання Семена Палія

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§32 Гетьманщина за часів Івана Мазепи

До яких наслідків для українських земель призвела доба Руїни? Пригадайте, яку роль відіграв І. Мазепа в подіях на Правобережжі на початку XVIII ст.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника, доповніть графічний портрет гетьмана І. Мазепи важливими фактами його політичної діяльності.

1. Внутрішня політика Івана Мазепи

?

?

Здобув освіту в Києво-Могилянській колегії та Варшавській єзуїтській школі

?

У молодості перебував на службі при дворі короля Яна II Казимира

?

?

?

Гетьман Іван Мазепа (*гравюра Мартіна Бернігерота, XVIII ст.*)

Після усунення від влади І. Самойловича в **1687 р.** гетьманом Лівобережжя став **Іван Мазепа** (1687–1704 рр.). Відтепер відносини з Московією будувалися на ***Коломацьких статтях***. ***Ця угода, в основі якої лежали Глухівські статті 1669 р., ще більше звужувала права Української козацької держави.*** Усі нові положення суттєво обмежували права козацтва, гетьмана та українців у цілому.

У договорі зазначався пункт про заохочення шлюбів між українцями й московитами, що закладало основи майбутньої асиміляції та денаціоналізації українського населення.

Попри закладені в Коломацьких статтях обмеження прав, І. Мазепі вдалося посилити гетьманську владу. Це дало йому можливість рішуче діяти як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Як і деякі попередники,

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

він прагнув об'єднати під своєю владою Лівобережну та Правобережну Гетьманщину. Це йому вдалося після придушення антипольського повстання під проводом Семена Палія на Правобережжі в 1702–1704 рр.

За гетьманування І. Мазепи ***відбулося економічне й культурне піднесення Української козацької держави.***

Завдяки продовженню міграції населення на Лівобережжя і відносного спокою на землях Гетьманщини, відбувся значний приріст населення. Зросла кількість сіл, міст, хуторів.

За наявності письмових документів за селянами визнавалося право на землю, вони повністю зберігали право вільного переходу з можливістю забрати своє рухоме майно. Панщина поступово ставала постійним явищем як спосіб відробітку за використання приватної або державної землі. Водночас було видано універсали, що обмежували можливості зловживання козацької старшини.

Було остаточно створено професійне військо, яке складалося з піхоти (сердюки) та кінноти (компанійці). Збільшилося і військове виробництво, створено Дніпровську флотилію.

У відносинах із Запорозькою Січчю І. Мазепа мав періодичні конфлікти. Він намагався підпорядкувати січове товариство своїй владі, однак отримував рішучий спротив. У цілому Українська козацька держава за гетьманування І. Мазепи значно зміцніла.

Діємо: практичні завдання

Гетьман Іван Мазепа
серед своїх
добрих справ
(*гравюра роботи
Івана Мигури-Плаксича,
1706 р.*)

Гетьман Іван Мазепа уславився як щедрий меценат. За допомогою відкритих джерел інформації розгляньте гравюру детальніше, прочитайте текстові написи. Дізнайтеся, хто міг вплинути на виникнення у гетьмана потреби до меценатської діяльності.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Виступ І. Мазепи проти Московії

У зовнішній політиці гетьман протягом тривалого часу змушений був орієнтуватися на Московську державу.

Поворотним моментом у політиці й кар'єрі гетьмана І. Мазепи стала Північна війна (1700–1721 рр.) між Московією і Швецією.

На вимогу московського царя Петра І Гетьманщина забезпечувала ведення війни численними людськими й матеріальними ресурсами. Українські війська кілька разів рятували московитів від цілковитої поразки. Проте у відповідь права козаків грубо порушувалися або ігнорувалися. У **1708 р.** І. Мазепа наважився виступити проти Петра І. Було укладено **таємний договір зі шведським королем Карлом XII** (1697–1718 рр.), згідно з яким після війни Україна утверджувала свою самостійність, а шведський король виступав гарантом її державності. У жовтні 1708 р. І. Мазепа з прихильниками прибув до ставки Карла XII. На звістку про підтримку І. Мазепою шведського короля Петро І знищив гетьманську столицю Батурин. У **травні 1709 р.** за наказом царя було повністю **зруйновано Чортомлицьку Січ**, козаки якої на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком підтримали повстання гетьмана І. Мазепи. Запорожці мали тікати у володіння кримського хана, де заснували ***Кам'янську*** й ***Олешківську січі***.

Свідчать документи

Іван Мазепа на сторінках одного з перших друкованих видань Європи французької «Gazette» XVIII ст.

У першому номері газети за 1709 р. опублікована стаття про події в Україні.

А саме про те, що відбулося після таємних перемовин І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII: «*…Ми дізналися, як шведська армія, продовживши свій похід у бік України, за Бористеном (Дніпром), прибула до Князівства Чернігівського: що 6 листопада король Швеції прагнув заснувати свою штаб-квартиру в місті Чернігові, столиці Князівства, на Десні: що він уклав договір з Козаками, згідно з яким вони мали допомагати забезпечувати продовольством його військо та певну кількість Козаків*».

A ZETTE.
Du 5 Janvier 1709.

У XVIII ст. на сторінках газети чітко вирізняють Україну як окрему країну.

За весь 1709 р. повідомлень у головній французькій газеті, де згадувалася б Україна, було понад 20. Козаків згадують за рік понад 40 разів.

За матеріалами онлайн-видання «Історична правда», 30 вересня 2021 р.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Різня в Батурині (*фрагмент картини художника Андрія Івахненка, 2000 р.*)

1. Розгляньте картину, визначте дійових осіб трагедії в Батурині.
2. Висловіть припущення, як вплинула каральна акція на настрої в українському суспільстві до постаті І. Мазепи. За допомогою інформації з додаткових джерел підтвердіть або спростуйте свої припущення.

8 липня 1709 р. у **Полтавській битві** шведське військо Карла XII зазнало поразки. Союзники змушені були відступити до Бендер (нині місто в Молдові). Тут з 21 на 22 вересня 1709 р. І. Мазепа помер. З його смертю закінчився важливий етап історії Української козацької держави.

Факт чи фейк?

З «Енциклопедії історії України»

Установлення точного часу і змісту українсько-шведського договору є однією із нерозв'язаних наукових проблем. Щодо часу укладення і змісту договору існують різні версії. Істотні розбіжності між ними викликані відсутністю як оригіналів, так і копій договорів.

Найбільш аргументованою вважається версія про укладення угоди у Великих Будищах (нині Полтавська область) наприкінці березня 1709 р. після переходу запорожців на чолі з К. Гордієнком на бік І. Мазепи.

Договір складався зі статей, переданих українською стороною на затвердження шведському королю Карлу XII:

1) мир між Карлом XII і російським царем укладатиметься лише з урахуванням українських інтересів;

2) Україна буде звільнена від московської влади;

3) українцям гарантувалося збереження їхніх давніх вольностей і привілеїв;

4) узгоджено питання безконфліктних взаємин шведів з українським населенням (українці мусили надавати шведському війську все необхідне продовольство та фураж; король обіцяв дисциплінувати ставлення його вояків до українського населення).

Таку версію договору обстоювали дослідники Б. Крупницький, О. Субтельний та Б. Кентржинський, спираючись на матеріали офіційного шведського історіографа Г. Нордберга.

1. Визначте на основі уривка із довідникової статті, що ускладнює дослідження умов українсько-шведської угоди між І. Мазепою та Карлом XII.
2. Який державний статус для України передбачав договір?
3. Чи рівноправним, на вашу думку, був договір?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

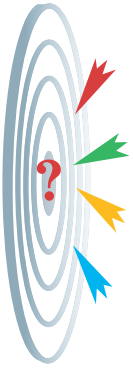
ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Гетьманщина за часів Івана Мазепи»**.

- Можу визначити етапи політичної діяльності І. Мазепи.
- Можу схарактеризувати внутрішню політику І. Мазепи.
- Можу пояснити, які чинники зумовили повстання І. Мазепи проти Московського царства.
- Можу схарактеризувати меценатську діяльність гетьмана І. Мазепи.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Ознайомтеся з думкою науковця щодо рішення І. Мазепи про повстання проти Московії. Дайте відповіді на запитання.

Віктор Горобець, український історик

Вибір гетьмана був не просто непростим, він був вистражданим. Це був вибір політика, який думав не про свою участь, а шукав такого по-справжньому мудрого рішення Володаря. І тому найперше означення для всіх тих подій — очевидно, це підпадає під означення «трагедія». Але це була та трагедія, яка, власне, і уможливила збереження української самої ідентичності.

1. У чому, на думку дослідника, полягала мудрість рішення гетьмана?
2. Чому він характеризує події як трагедію?
3. Як визначає науковець історичне значення повстання І. Мазепи?

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Складіть тези до статті «Іван Мазепа — державник і меценат». У тезах відобразіть головні етапи політичної діяльності гетьмана, цілі діяльності гетьмана, чинники, що впливали на його рішення.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

8 квітня 1708 р.	Українсько-шведський союз
25 травня 1709 р.	Зруйнування московитськими військами Чортомлицької Січі
8 липня 1709 р.	Полтавська битва

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§33 Пилип Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

? Назвіть ознаки наступу царизму на автономію Гетьманщини на початку XVIII ст.

Діємо: практичні завдання

Прихильників І. Мазепи, які покинули разом із ним Україну, називають **першою українською політичною еміграцією**. Дізнайтесь ознаки політичної еміграції та доберіть із тексту параграфа аргументи на користь запропонованої тези.

1. Пилип Орлик та його Конституція

Історичні подробиці

Пилип Орлик походив зі шляхетської родини. Здобув добру освіту, навчаючись у Віленському єзуїтському колегіумі, а потім у Києво-Могилянській академії. Знав близько десяти іноземних мов. У 1707 р. став генеральним писарем при І. Мазепі. Виступав як прихильник союзу з Річчю Посполитою та Швецією. Підтримував І. Мазепу до самої смерті гетьмана.

Фрагмент пам'ятника Пилипу Орлику в м. Київ (*робота скульптора Анатолія Куща й архітектора Олега Стукалова, 2011 р.*)

Після смерті І. Мазепи на раді в Бендерах 5 квітня **1710 р.** гетьманом було обрано **Пилипа Орлика (1710–1742 рр.)**. На виборах присутніми були не лише козаки, а й шведи та османи. Становище новообраного гетьмана було складним. Спадок І. Мазепи дістався його племінникові А. Войнаровському. Тож П. Орлик був змушений провадити державницьку діяльність (організовувати уряд, вести дипломатичну діяльність) в умовах гострої нестачі коштів у гетьманській скарбниці. Саме в цей час було укладено угоду між П. Орликом, старшиною і запорожцями. Документ дістав назву **«Пакти і Конституції законів, вольностей Війська Запорозького»**.

Остання сторінка Конституції Пилипа Орлика з підписом гетьмана та печаткою Війська Запорозького (*1710 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Цей документ був зводом норм, які повинні були, у разі звільнення Лівобережної і Правобережної України, регулювати діяльність державної влади. Також ***«Пакти і Конституції...» визначали взаємодію між гетьманом і старшиною; мали на меті упорядкувати церковне, політичне, економічне, фінансове управління, судову систему і правові відносини.*** Документ містив низку положень, спрямованих на захист прав населення Гетьманщини, зокрема козацьких дружин і вдів, запобігання фінансовим зловживанням.

П. Орлик виступав за повну незалежність України, а її союзниками вбачав Швецію і Кримське ханство.

Документ відображав основні ідеї гетьмана щодо реформування управління державою. Головним, постійно чинним державним органом мала бути Генеральна рада, до якої повинні входити полковники, генеральна старшина, представники Запорозької Січі та делегати від полків. Вводилася виборність місцевої адміністрації.

Свідчать документи

З Конституції Пилипа Орлика

...Ми, Генеральна Старшина, кошовий отаман та все Військо Запорізьке, домовились і постановили з Ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути вічно у Війську Запорізькому збережено: у Вітчизні нашій першість серед радників належить Генеральній Старшині — як через респект до їх урядів головних, так і постійній при гетьманах резиденції; після них ідуть городові полковники, які будуть пошановані за громадських радників. Крім того, до загальної ради треба вибрати по одній визначній, розсудливій та заслуженій особі від кожного полку. Генеральні радники обираються за згодою гетьмана. З усіма цими генеральними особами, полковниками та генеральними радниками теперішній Ясновельможний гетьман та його наступники повинні будуть радитися про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні і нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати.

...Якщо ж виникнуть якісь громадські справи, що потребують швидкого правління та виправлення, тоді Ясновельможний гетьман буде повновладний у тому, щоб з радою Генеральної Старшини такі справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень.

...А щоб на таємних та публічних радах між Ясновельможним гетьманом і Генеральною Старшиною, полковниками та генеральними радниками була дієва, обопільна довіра, кожен з них повинен буде скласти формальну присягу шляхом публічно здійсненої клятви на вірність Вітчизні, на відданість своєму регіментареві, на дотримання своїх повноважень відповідно до посади, яку вони коли-небудь обійматимуть.

1. Визначте, яку систему управління Військом Запорозьким передбачалося створити згідно із цим документом.
2. Що свідчить про прагнення зберегти демократичні традиції формування органів влади в козацькій державі?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Тарас Чухліб, український історик, про Конституцію Пилипа Орлика

Договір 1710 р. відображав світоглядні цінності козацької старшини кінця XVII — початку XVIII ст. та засвідчив її прагнення унормувати життя за власними звичаями, традиціями й законами. Цей політико-правовий акт враховував інтереси не лише козацтва (гетьман; старшина — генеральна, полкова й сотенна; генеральні «радники»; реєстрові, низові та прості козаки; козацькі дружини, вдови і «осиротілі сім'ї»; сердюки й компанійці; дворові гетьманські та старшинські «слуги») як провідної верстви, а й регламентував життєдіяльність інших українських станів — духовенства, міщанства, купецтва і селянства. Усі ці категорії населення тогочасної України творцями «Пактів та конституцій...» об'єднувалися в поняття «народ». Положення договору 1710 р. узагальнили накопичений протягом попередніх століть державотворчий потенціал українського народу й стали ідеологічним підґрунтям для подальших його виступів за незалежність. «Пакти та конституції...» заклали основи розвитку вітчизняного конституціоналізму Нової та Новітньої доби і стали визначною історичною пам'яткою національної та європейської політичної думки XVIII ст.

Пам'ятний знак, присвячений Пилипу Орлику, м. Крістіанстад, Швеція (*відкритий у червні 2011 р. до 15-ї річниці Конституції України та 300-ї річниці Конституції Пилипа Орлика*)

Чому Конституцію Пилипа Орлика можна вважати важливим кроком на шляху українського націєтворення?

2. Боротьба за створення антимосковської коаліції

Головним напрямом діяльності П. Орлика став пошук союзників для боротьби проти Московії.

На початку **1711 р.** П. Орлику вдалося залучити до ***першої антимосковської коаліції Швецію, Османську імперію та Кримське ханство.*** У лютому військо союзників рушило на Правобережжя. Від імені гетьмана розсилалися спеціальні універсали. Вони закликали до повстання проти Московії. П. Орлик спробував налагодити контакт з новообраним гетьманом Лівобережної Гетьманщини І. Скоропадським.

Спочатку похід П. Орлика був успішним. Він звільнив низку міст і здобув перемогу в першій битві під Лисянкою (нині селище Черкаської області). У цей час кримське військо, що виступало союзником П. Орлика в поході, вимагало плати за послуги. Оскільки в гетьмана не було грошей, військо залишило табір і рушило на південь, по дорозі захоплюючи полонених серед місцевого населення. Такі дії союзників не лише ослабили сили гетьмана, а й спонукали козацтво повернутися захищати свої домівки.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Незважаючи на те, що похід закінчився поразкою, П. Орлик не залишав сподівання на створення нового союзу для визволення України. ***На відміну від своїх гетьманів-попередників, які зазвичай у боротьбі за незалежність козацької держави шукали підтримки однієї держави, Пилип Орлик прагнув створити широку коаліцію держав.*** Протягом періоду закордонної діяльності він намагався залучити до антимосковської боротьби Швецію, Османську імперію, Кримське ханство, Англію, Францію, Голландію, німецьких володарів, Данію, Річ Посполиту.

3. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

З матеріалів § 30–31 пригадайте, коли й за яких обставин на Правобережній Україні було відновлено козацтво.

Відомо, що внаслідок тривалої боротьби за владу над півднем Правобережжя як поміж українськими козацькими лідерами, так і між великими державами — Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією ця частина українських земель зазнала цілковитого спустошення. Польський уряд в останній третині XVII ст. заохочував колонізацію краю, дозволяючи відновлювати на цих землях козацький лад. До відновлення козацтва Річ Посполиту спонукало продовження боротьби з османами за володіння цим краєм. Лише в 1699 р. з укладенням Карловицького миру Річ Посполита завершила процес відновлення своєї влади на Правобережжі. За цих умов потреба у козацтві зникла, й польський уряд вирішив розпустити козацькі полки. Тож у червні 1699 р. на сеймі було ухвалено постанову про ліквідацію козацьких полків.

Однак виконати рішення одразу не вдалося. Початок Північної війни знову призвів до потреби в козацтві для Речі Посполитої. До цих обставин додався спротив правобережних козаків, що вилився у повстання під проводом С. Палія 1702–1704 рр. На заваді ліквідації козацтва стали також походи І. Мазепи й П. Орлика.

Після поразки у війні з турками 1711 р. Московія мала повернути Правобережжя Речі Посполитій. Щоб позбавити Пилипа Орлика людських ресурсів для подальшої боротьби, було вирішено переселити місцеве населення до Гетьманщини. Новий примусовий згін населення Правобережжя було здійснено в 1712–1713 рр. за допомогою російської армії. Тоді ж ***польський сейм знову прийняв рішення про ліквідацію козацтва*** і, як наслідок, наприкінці **1713 р.** правобережне козацтво перестало існувати.

Поміркуймо!

Спрогнозуйте наслідки ліквідації козацтва на Правобережжі.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Пилип Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні»**.

- Можу назвати дати укладення Конституції П. Орлика, ліквідації козацтва на Правобережжі. — Прекрасно
- Можу визначити політичну мету П. Орлика й заходи з її досягнення. — Добре
- Можу пояснити, які чинники впливали на результативність П. Орлика в досягненні цілей. — Треба попрацювати
- Можу спрогнозувати вплив ліквідації козацтва на розвиток Правобережжя у XVIII ст. — Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність, називаючи дати подій. Поясніть причини й наслідки запропонованих подій. Чи існує логічний зв'язок між вказаними подіями?

Повстання І. Мазепи проти Московії → Остаточна ліквідація козацтва на Правобережжі → Початок Північної війни → Конституція П. Орлика → Карловицький мир

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Якою була мета політичної діяльності П. Орлика в еміграції?

4. Об'єднайтеся в групи. За допомогою QR-коду або посилання прочитайте по одному розділу Конституції Пилипа Орлика. Дайте узагальнену назву кожному з розділів. Поясніть, що робить документ подібним до сучасних конституцій.

Уривок із тексту Конституції П. Орлика
https://qr.orioncentr.com.ua/40uZm

МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Підготуйте туристичний маршрут «Пилип Орлик — гетьман еміграції». За допомогою додаткових джерел позначте на карті місця, у яких бував гетьман, здійснюючи дипломатичну діяльність, а також локації, де встановлено пам'ятні знаки на його честь.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1710 р.	Конституція Пилипа Орлика
1713 р.	Ліквідація козацтва на Правобережжі

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§34 Церковне життя. Освіта. Наукові знання. Архітектура. Образотворче мистецтво

Пригадайте, які чинники мали вплив на українську культуру в XVI — першій половині XVII ст. Яку роль у церковному й культурному житті українських земель відігравало українське козацтво?

Діємо: практичні завдання

Скориставшись матеріалами параграфа, заповніть у зошиті таблицю.

Об'єкт характеристики	Особливості розвитку
Наукові знання	
Освіта	
Архітектура	
Образотворче мистецтво	

1. Церковне життя

Для української козацької старшини важливим було підтримувати високий статус православної церкви. Водночас складним було становище Київської митрополії. На перемовинах із Річчю Посполитою і Московським царством неодноразово висловлювалися пропозиції та вимоги щодо її автокефалії.

Проте в 1685–1686 рр. Московії вдалося розколоти середовище православних ієрархів і підпорядкувати Київську митрополію Москві. Це негативно позначилося на розвитку самої церкви.

2. Розвиток освіти

Сучасники відзначали досить високий рівень освіченості населення українських земель. Після Зборівського договору та створення козацької держави постала проблема побудови адміністративної, військової, судової систем козацької держави. Це потребувало великої кількості освіченого населення.

Початкову освіту здобували в *школах* при церквах. Вчителював дяк, якого наймала й утримувала громада. У цих школах навчали читання, письма й арифметики.

Наступною сходинкою було навчання в *колегіумах*. На землях Української козацької держави спочатку був лише один заклад такого типу — Києво-Могилянський колегіум (з 1658 р. — академія).

Історичні подробиці

Відповідно до Гадяцького договору 1658 р. між Гетьманщиною і Річчю Посполитою Києво-Могилянському колегіуму було надано статус академії — вищого навчального закладу. Тобто він отримав такі самі права, які мала Краківська академія — сучасний Ягеллонський університет.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

У 1667 р. в Новгороді-Сіверському відкрилася слов'яно-латинська школа, що існувала до 1689 р. У 1700 р. було відкрито Малоросійський (Чернігівський) колегіум. У ньому викладали математику, філософію, поетику, риторику, географію, історію, латинську та грецьку мови. У першій половині XVIII ст. з'явилися Харківський і Переяславський колегіуми.

Видатним професором і викладачем був **Феофан Прокопович**. Учений енциклопедичних знань у своїх працях торкався фізики, філософії, математики, астрономії, логіки, наук про державу та право, теології. Протягом 1710–1716 рр. він був ректором Києво-Могилянської академії.

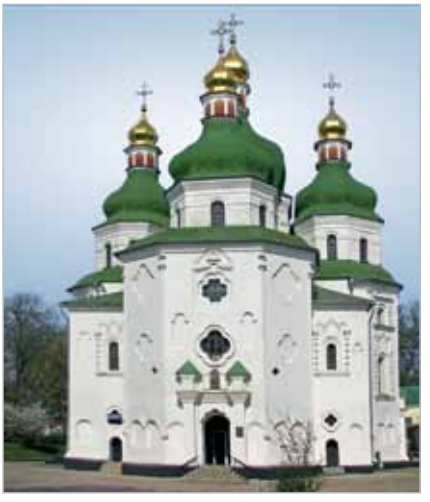
Феофан Прокопович (*портрет роботи невідомого художника, середина XVIII ст.*)

За допомогою історичної довідки в інтернет-додатку створіть історичний портрет Ф. Прокоповича. Поміркуйте, у чому полягає суперечність діяльності Ф. Прокоповича.

Історична довідка «Феофан Прокопович» **https://qr.orioncentr.com.ua/UICol**

3. Архітектура

Провідним архітектурним стилем на українських землях був стиль **українського бароко**, який ще називають **козацьким бароко**. Він характеризувався пишністю архітектурних форм і багатим оздобленням (як, наприклад, ліпні прикраси дзвіниці Софійського собору в Києві). Найповніше бароко втілилось у сакральній архітектурі. Однією з перших церков у стилі українського бароко вважається ***церква, збудована в 1653–1656 рр. у с. Суботів на Черкащині*** (*с. 148*). У цьому ж стилі зведено Миколаївський собор у Ніжині.

Миколаївський собор у м. Ніжин на Чернігівщині (*сучасне фото*)

Розгляньте зображення Миколаївського собору в Ніжині. Визначте ознаки стилю українського бароко.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

У цьому стилі побудовані Троїцька монастирська церква в Чернігові (1679–1695 рр.), Лубенський Мгарський монастир (1684–1692 рр.), Хрестовоздвиженський монастирський собор у Полтаві (1689–1709 рр.), ***Спасо-Преображенська церква в с. Великі Сорочинці (1734 р.)***.

Проте переважали все-таки дерев'яні споруди, які, на жаль, мало збереглися до нашого часу.

Свято-Троїцький кафедральний собор у м. Чернігів (*сучасне фото*)

Розгляньте зображення собору. Назвіть ознаки, за якими споруду можна віднести до пам'яток стилю українського бароко.

4. Образотворче мистецтво

Продовжували розвиватися два типи образотворчого мистецтва: релігійне та світське, активно розвивалося різьбярство.

Церкви пишно оздоблювали стінописами, як приклад — Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври (розписи тут виконані у 1730-х рр.). Головною окрасою храмів були багатоярусні іконостаси, ікони яких обрамлювали пишним золоченим різьбленням (Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях, Троїцький собор у м. Самар).

У церквах можна було побачити також *ктиторські ікони*, які поєднували зображення біблійних персонажів із портретами ктиторів — благодійників храму, часом із усією родиною. Прикладом є ***ікона з портретом, ймовірно, лубенського полковника Леонтія Свічки (1699 р.)***. Були й світські портрети козацької старшини — Григорія Гамалії, Михайла Миклашевського, парний портрет подружжя Семена та Параскеви Сулимів тощо.

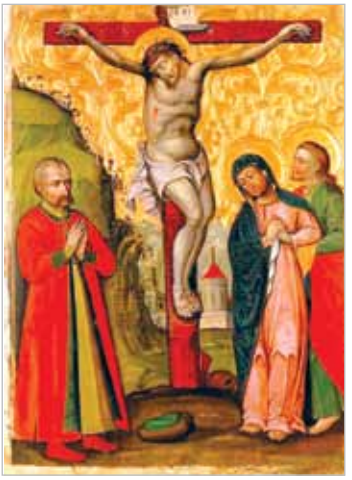

Ікона Вознесіння Христове (*фрагмент іконостаса роботи Йова Кондзелевича, кінець XVII — початок XVIII ст.*)

Ознайомтеся за допомогою мережі інтернет з іншими роботами Й. Кондзелевича. Які особливості стилю їх об'єднують?

Ще одним чудовим мистецьким зразком того часу є металевий барельєф архангела Михаїла, який прикрашав київську ратушу (у давнину барельєф був розписаний фарбами).

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

«Розп'яття» із зображенням лубенського полковника Леонтія Свічки (*ікона XVII ст.*)

Плащаниця «Христос у труні» (*робота ігумені Марії Магдалини Мазепи, 1696 р.*)

За доби бароко активно розвивалося книгодрукування, а з ним — і мистецтво гравюри, передусім книжкової.

Найяскравішими граверами були брати **Олександр** і **Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський** (Київ, Чернігів).

Поміркуйте, які причини спонукали іконописців до зображення на іконах світських осіб.

Розвивалося також і *декоративно-прикладне мистецтво*, в якому з'являлися нові напрямки. Наприклад, ігуменя (очільниця) Київського та Глухівського жіночих монастирів **Марія Магдалина Мазепа** винайшла техніку гаптування сухозліткою (шиття золотими та срібними нитками) церковного одягу й ікон.

Історичні подробиці

Марія Магдалина Мазепа — мати гетьмана Івана Мазепи, походила зі шляхетського роду. Уславилася як меценатка й добродійниця, поповнювала церкви й монастирі іконами, книгами.

Марія Магдалина Мазепа (*портрет невідомого художника; ймовірно, кінець XVII — початок XVIII ст.*)

1. Розгляньте картину. До якого суспільного стану, на вашу думку, належав рід Мазепи?
2. Чи можуть такі картини слугувати джерелом історичної інформації? Свою думку обґрунтуйте.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

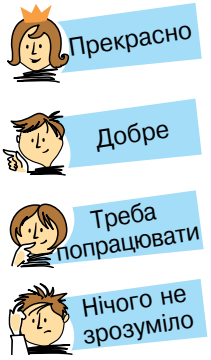
ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Церковне життя. Освіта. Наукові знання. Архітектура. Образотворче мистецтво»**.

- Можу назвати визначні пам'ятки та діячів культури другої половини XVII — початку XVIII ст.
- Можу пояснити, в яких історичних умовах розвивалася українська культура.
- Можу показати на карті розташування визначних архітектурних пам'яток.
- Можу схарактеризувати особливості українського бароко.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Зіставте особливості розвитку культури на українських землях за доби Русі-України й за доби козацтва. Визначте спільне й відмінне в культурних процесах.

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. За допомогою інтернет-додатка дізнайтеся, яку роль в історії Києва відіграє образ архангела Михаїла. Підготуйте інформацію про «візитівки» XVII–XVIII ст. міст вашого краю.

Архангел Михаїл — небесний покровитель Києва

Опис деяких деталей з Київської ратуші
https://qr.orioncentr.com.ua/NaB4f

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1667 р. Відкриття слов'яно-латинської школи в Новгороді-Сіверському
1700 р. Відкриття Малоросійського (Чернігівського) колегіуму

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§35

Узагальнення з розділу 4 «Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.»

1. Історична гра

Дорогі друзі! Пропонуємо вам зіграти у гру й пригадати все, що ви дізналися! Кидайте гральний кубик і давайте відповіді на запитання (містяться у QR-коді). За кожну правильну відповідь ви здобудете зірочку (1 бал). Якщо ви потрапили на число з додатковим завданням, то за правильну відповідь отримаєте ту кількість зірочок, яка зазначена біля завдання. **Успіхів!**

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Хронологічна розминка

Перетворіть числову хмаринку на джерело історичної інформації, виконуючи завдання:

1. Назвіть, які історичні події закодовано у хмаринці. Запишіть названі історичні події до синхронізованої хронологічної таблиці «Україна і світ за Ранньомодерної доби» (с. 67).

2. Назвіть причини й наслідки зазначених у хмаринці історичних подій.

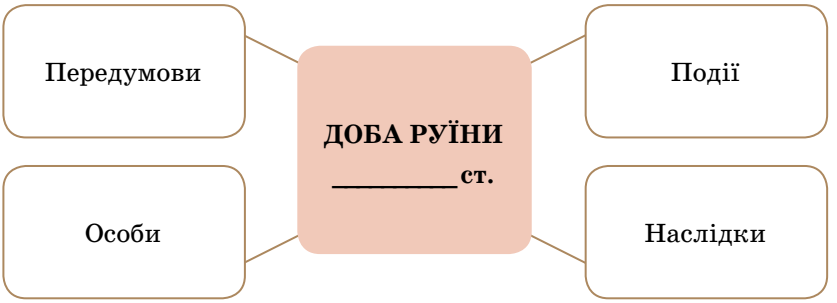
3. Історична математика

Виконайте завдання на лічбу часу, визначте історичні дати. Увідповідніть результати своїх обчислень із короткими описами історичних подій. Запропонуйте власний варіант завдання, використовуючи знання про угоди між гетьманами доби Руїни й Московським царством, Річчю Посполитою або Османською імперією. Запропонуйте однокласникам / однокласницям розгадати ваші задачі.

Конституція Пилипа Орлика	− 29 =	Створення федерації Великого князівства Руського, Королівства Польського й Великого князівства Литовського
Зборівський договір	+ 18 =	Установлення влади Османської імперії над Південною Київщиною
«Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московією	− 28 =	Перший поділ Української козацької держави між Річчю Посполитою і Московією

4. Карта пам'яті історичного періоду

Пригадайте історію доби Руїни та заповніть узагальнювальну блок-схему. Для раціональнішого використання часу об'єднайтеся у творчі групи.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

5. Історичний репортаж

Об'єднайтеся з однокласниками / однокласницями у творчі групи. Упорядкуйте ілюстрації за логікою історичних подій. На основі ілюстративного колажу створіть сценарій історичного кінофільму. Дайте йому назву. Зіграйте сцену з вашого кіно у класі.

6. Що ми знаємо з теми?

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми, за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за покликанням: **https://qr.orioncentr.com.ua/ux1wR** або скористайтеся смартфоном — проскануйте QR-код.

Бажаємо успіхів!

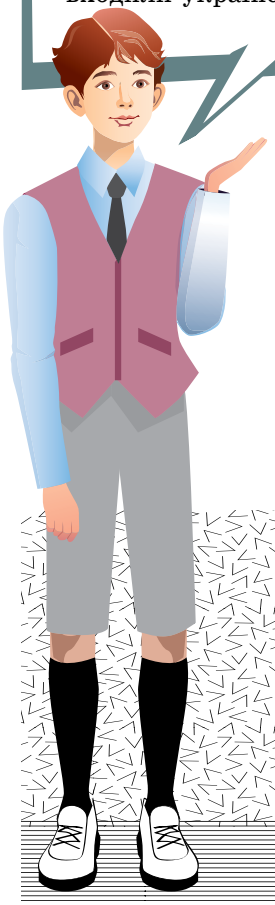
Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Розділ 5

Українські землі у 20–90-х роках XVIII ст.

У XVIII ст. в більшості європейських країн відбувалися зміни, що свідчили про формування модерного суспільства: здійснювалися аграрна й індустріальна революції, поширювалися ідеологія Просвітництва й ідеї «добре впорядкованої держави» — раціонального, ефективного управління державами. Чи торкнулися ці зміни держав, до складу яких входили українські землі протягом XVIII ст.?

У державах, до складу яких входили українські землі, ці зміни відбувалися лише частково. Річ Посполита майже не зазнала якісних суспільних перетворень, система «шляхетської демократії» виявилася застарілою та гальмувала суспільний розвиток.

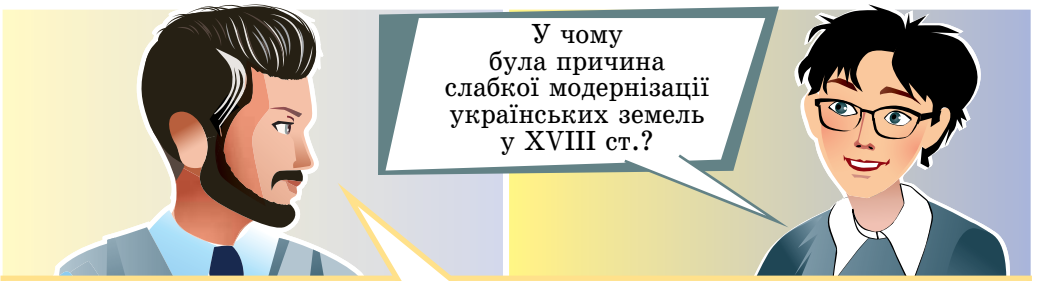
Великою мірою це стосувалося і Гетьманщини. Перебуваючи під владою Російської імперії, Гетьманщина намагалася наслідувати політичні традиції Речі Посполитої, і процеси модернізації тут так само відбувалися повільно.

Річ Посполита та Гетьманщина не зазнали військової революції — створення великої професійної армії, її модернізації, переозброєння та вишколу, що послабило їх обороноздатність.

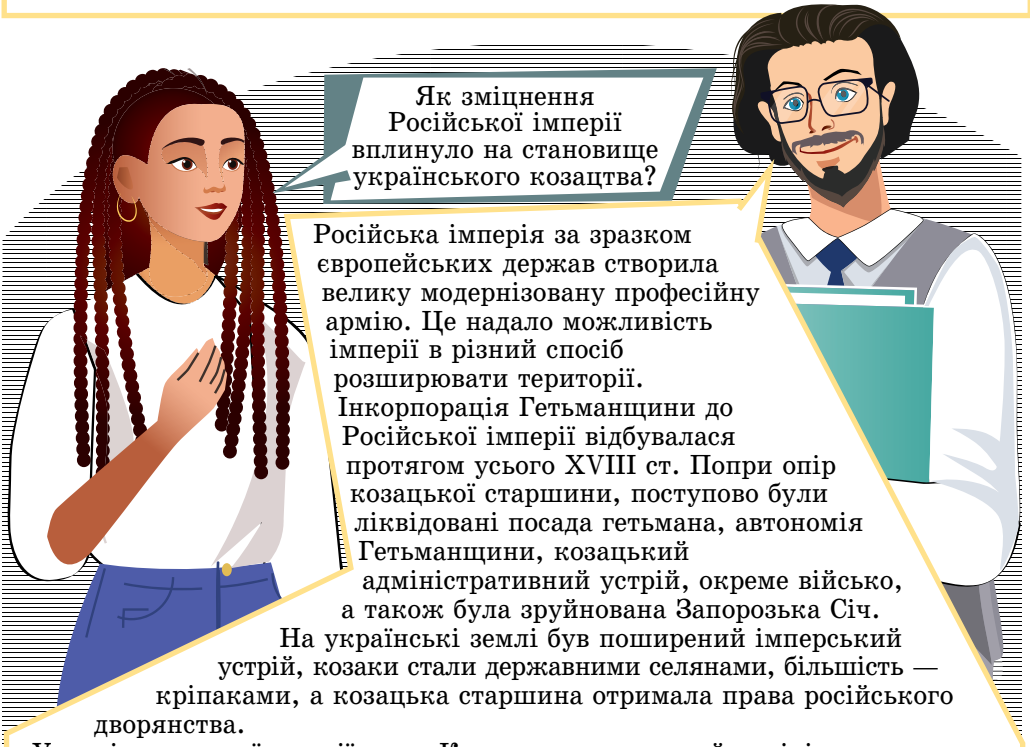
Російська імперія не зазнавала економічної і соціальної модернізації та залишалася самодержавною деспотією. Проте вона відчувала впливи Просвітництва — російські самодержці демонстрували захоплення ідеями створення «добре впорядкованої держави».

Цьому перешкоджало саме існування автономної Гетьманщини, Запорозької Січі чи будь-якого окремого утворення в межах імперії.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Українські землі входили до складу держав, які самі не були модернізовані. Схід Європи економічно відрізнявся від Заходу. Завдяки великим обсягам земель при відносно слабкій заселеності він був зорієнтований на видобування ресурсів — сировини та продуктів харчування для постачання до Західної Європи. Головною постаттю економічного життя був землевласник, а більшість населення становили селяни. Отже, тут не було умов для створення фабрик, формування верств буржуазії та найманих працівників. Унаслідок цього модернізація суспільства затрималась у часі.

Російська імперія за зразком європейських держав створила велику модернізовану професійну армію. Це надало можливість імперії в різний спосіб розширювати території.

Інкорпорація Гетьманщини до Російської імперії відбувалася протягом усього XVIII ст. Попри опір козацької старшини, поступово були ліквідовані посада гетьмана, автономія Гетьманщини, козацький адміністративний устрій, окреме військо, а також була зруйнована Запорозька Січ.

На українські землі був поширений імперський устрій, козаки стали державними селянами, більшість — кріпаками, а козацька старшина отримала права російського дворянства.

Унаслідок прямої агресії щодо Кримського ханства й поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії були включені землі Правобережної України й Північного Причорномор'я — зокрема, українського Півдня.

Землі ж Галичини, Буковини й Закарпаття дісталися Австрійській імперії. Отже, відсутність модернізації суспільства чи її запізнення стало важливим чинником втрати державності. Козацька Гетьманщина позбулася своєї автономії, українські землі опинилися у складі двох імперій, а Річ Посполита та Кримське ханство перестали існувати.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§36 Імперський наступ на автономію Гетьманщини

Пригадайте, що стало причиною конфлікту Петра I й Івана Мазепи. Якою була реакція московського царя Петра I на спробу гетьмана Мазепи здобути незалежність від нього?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа, започаткуйте дослідницький проєкт «Боротьба козацької старшини проти наступу царизму на державні права Гетьманщини». Під час дослідження заповнюйте таблицю за зразком.

Час / період	Прояв обмеження державних прав Гетьманщини	Дії козацької старшини на захист прав Гетьманщини
1708–1722 рр. — гетьманування І. Скоропадського	Призначення для нагляду за гетьманом царського резидента А. Ізмайлова	

1. Соціально-економічний розвиток Гетьманщини у XVIII ст.

На початку XVIII ст. Московське царство продовжувало посилюватися. ***Воно прагнуло підпорядкувати всі сфери життя Гетьманщини царській владі й подолати відмінності в устрої Московії і новоприєднаних земель.*** Серед козацької верхівки не було єдиного бачення майбутнього Гетьманщини, існувала соціальна напруженість між козацькою старшиною і низами. Підкорюючи українські землі, московські правителі діяли методом тиску й підкупу.

Протягом 1715–1721 рр. за наказом Петра I на будівництво ладозьких каналів під Санкт-Петербургом (у північно-західній частині Московії) було відправлено 20 тис. козаків. Тяжка праця і складні природні умови призводили до великої кількості смертей козаків на роботах.

Тоді як в Європі суспільне життя поступово переміщувалося до міст, міське життя Гетьманщини занепадало. Цей процес пришвидшували численні обмеження на торгівлю. У Києві, що був найбільшим містом, налічувалося близько 2,5–6 тис. дворів. Розміри полкових міст не перевищували 400–600 дворів. Московські урядовці дедалі більше обмежували права міст на самоврядування.

Переважну частину населення Гетьманщини становили селяни. Протягом XVIII ст. *селяни поступово втрачали особисту свободу* та право вільно переміщуватися з одного місця на інше. Більшість земель

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

належала козацькій старшині. На середину XVIII ст. вільними були трохи більше 10 % сіл.

Посилювалося майнове розшарування в середовищі козацтва й селян. Постійне залучення козацтва до війн призводило до збіднiння їхніх господарств.

Загострення відносин між різними станами суспільства грало на руку московським правителям. Вони, залежно від обставин, вдавали себе захисниками тієї чи іншої групи суспільства, посилюючи розбрат поміж українців.

Поміркуймо!

Проаналізуйте політику московського царизму щодо господарства Гетьманщини та спрогнозуйте особливості його подальшого розвитку.

1. Поясніть, чому, обмежуючи права Гетьманщини, російські правителі водночас розширювали привілеї верхівки українського суспільства.
2. Чому не передбачалося привілеїв і пільг селянам? Як це пов'язано з давнім принципом «*поділяй і володарюй*»?

2. Протистояння царизму та козацької старшини щодо політичних прав Гетьманщини

Наступ царського уряду на політичну самостійність Гетьманщини був хвилеподібним. Політика тиску змінювалася послабленнями залежно від того, наскільки царі потребували підтримки українського козацтва для досягнення своїх імперських цілей.

У листопаді **1708 р.** на старшинській раді у Глухові (нині місто в Сумській області) під контролем московських військ гетьманом був обраний **Іван Скоропадський** (1708–1722 рр.). У своїй політиці він змушений був оглядатися на надісланого царем резидента А. Ізмайлова.

І. Скоропадський міг призначати полковників лише після узгодження із царським резидентом. Порушивши давній порядок, Петро I відмо-

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

вився підписати подані гетьманом договірні **Решетилівські статті**, які мали підтвердити права й вольності Гетьманщини. Столицею козацької держави було призначено Глухів, що розташовувався майже на кордоні з Московією.

Значним ударом по авторитету гетьманської влади й державних правах Гетьманщини стало створення царським указом **1722 р.** першої **Малоросійської колегії**. Її очолив бригадир Степан Вельямінов, а до складу увійшли шість офіцерів-московитів, які командували московськими полками на теренах Лівобережної України.

Іван Скоропадський (*портрет невідомого художника, XVIII ст.*)

Свідчать документи

З листа київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина

...Для нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти ворожнечу між полковниками й гетьманом... треба, щоб у всіх містах полковниками були люди, які не згодні з гетьманом; коли вони будуть не згодні, то всі їхні діла будуть нам відкриті...

Висловте припущення, яким чином через незгоди між гетьманом і полковниками московська влада планувала дізнаватися про справи в Україні. З якою основною метою, на вашу думку, до І. Скоропадського було направлено царського резидента?

На захист давніх прав Гетьманщини від втручання московських посадовців став наказний (призначений спочатку І. Скоропадським, а після його смерті старшинською радою) гетьман **Павло Полуботок** (1722–1724 рр.).

Історичні подробиці

Павло Полуботок належав до козацького старшинського роду. Кар'єру розпочав у 1680-х рр., однак тривалий час не мав можливості обіймати високі посади через переслідування з боку І. Мазепи. Згодом порозумівся з гетьманом і став чернігівським полковником.

Маючи підприємницький хист, зміг істотно збагатитися. Був інтелектуалом: зібрав одну з найкращих бібліотек, колекціонував картини, ікони. Цікавився історією і навіть сам упорядкував історичну працю — «Кройнічку» про події вітчизняної історії 1452–1715 рр.

Павло Полуботок (*портрет невідомого художника, XVIII ст.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Відстоюючи права Гетьманщини, П. Полуботок намагався усунути Малоросійську колегію від вирішення внутрішніх справ Української козацької держави. Розлючений непокірністю української старшини, Петро I викликав П. Полуботка в Петербург.

Водночас козацька старшина на чолі з Данилом Апостолом до листопада **1723 р.** підготувала ***Коломацькі чолобитні***. У цьому зверненні старшина домагалася ліквідації Малоросійської колегії і просила дозволу обрати нового гетьмана.

Петро I не пішов на порозуміння з українцями. Він наказав ув'язнити найактивніших учасників підготовки «чолобитних». Царський посланець майор Румянцев провів в Гетьманщині найбільші від часів повстання І. Мазепи репресивні заходи проти козацької старшини. У результаті майже половина старшин втратили свої посади.

Царські уповноважені особливо прискіпливо намагались знайти докази про таємні зв'язки Павла Полуботка з Пилипом Орликом. Проте невдало. Навіть на сповіді перед смертю П. Полуботок заперечував факт відносин із закордонним гетьманом. Після тривалого ув'язнення в Петропавлівській фортеці П. Полуботок помер.

Факт чи фейк?

В історію Павло Полуботок увійшов також як власник так званого «скарбу Павла Полуботка». За легендою, наказний гетьман передав до Лондона в банк Ост-Індської компанії чималі статки. Ця історія хвилює шукачів скарбів не одне століття.

1. Дізнайтеся з відео легенду про походження скарбів і висловте припущення щодо причин її появи.
2. На вашу думку, скарби П. Полуботка факт чи фейк? Обґрунтуйте свою позицію.

Відео «Золото Полуботка»
(«Козацька звитяга», тривалість 06 хв 26 с)
https://qr.orioncentr.com.ua/jDyC7

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте поштову марку як джерело історичної інформації. Поясніть творчий задум автора марки.

Гетьман
Павло Полуботок
(поштова марка України, 1999 р.)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

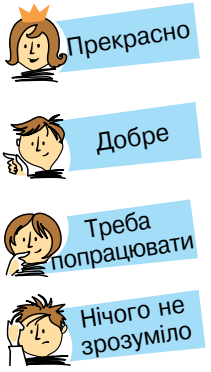
ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Імперський наступ на автономію Гетьманщини»**.

- Можу назвати факти, які свідчать про наступ Московського царства на права Гетьманщини.
- Можу визначити негативні наслідки московської політики щодо українських земель.
- Можу розповісти про те, як козацька старшина намагалася протистояти наступу Московії.
- Можу визначити чинники, які впливали на динаміку політики Московії щодо Гетьманщини.

2. Визначте, кого зображено на монетах серії «Герої козацької доби». Уявно розташуйте монети в хронологічній послідовності відповідно до часу діяльності зображених історичних діячів.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Об'єднайтеся в групи та доведіть або спростуйте тези:

- Економічна політика царського уряду поступово перетворювала українські землі на колонію Московії / Росії.
- Підкоренню земель Гетьманщини московською владою сприяли внутрішні суперечності в українському суспільстві.

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Виконайте творчий проєкт «Профіль історичного діяча в соціальних мережах» (*на вибір: Петро Полуботок або Іван Скоропадський*).

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1708–1722 рр. Гетьманування Івана Скоропадського
1722–1727 рр. Діяльність першої Малоросійської колегії

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§37 Відродження гетьманства. Данило Апостол. Правління гетьманського уряду. Нова Січ

Пригадайте, що об'єднує персонажів історичної хмаринки. Чи можна їх назвати однодумцями? Поясніть роль кожного з історичних діячів в історії.

Діємо: практичні завдання

Продовжуйте укладати започатковану на *с. 203* таблицю.

1. Відновлення гетьманства. Данило Апостол і його реформи

Політику царизму щодо Гетьманщини багато в чому диктували взаємини Російської імперії з Османською імперією. Протягом XVI — початку XX ст. між двома державами відбувалися війни за панування над чорноморським регіоном. Російські царі мали твердий намір усунути вагомих суперників: Османську імперію та її васала — Кримське ханство.

У цьому протистоянні важливу роль відігравали українські землі.

Данило Апостол (*портрет невідомого художника, друга половина XVIII ст.*)

Поміркуймо!

Поміркуйте, яке значення мали українські землі для Росії у війнах з Османською імперією. Як це впливало на політику російського уряду щодо Гетьманщини?

Наближення нової російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) змусило російський уряд дещо пом'якшити політику щодо Гетьманщини. Як тил російської армії українські землі мали бути базою розташування військ і джерелом матеріально-технічного забезпечення армії. Царському уряду також була важлива лояльність козацтва й козацької старшини, що постійно висловлювали невдоволення діяльністю Малоросійської колегії. Тому першу Малоросійську колегію було ліквідовано, Гетьманщину передано у відання Колегії закордонних справ і головне — дозволено обрати гетьмана. У **1727 р.** в Глухові гетьманом було обрано **Данила Апостола** (1727–1734 рр.).

Стаючи на гетьманство, Д. Апостол змушений був погодитися на надані російським урядом ***«Рішительні пункти»***.

https://qr.orioncentr.com.ua/KeO5i

Проаналізуйте положення «Рішительних пунктів» і поміркуйте, якими якостями мав володіти гетьман Д. Апостол, щоб в умовах наявних обмежень вести успішну політику.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Попри обмеження прав Гетьманщини, за період гетьманування Д. Апостолу вдалося здійснити низку успішних заходів з упорядкування господарських справ Української козацької держави. Під час «Генерального слідства про маєтності» було здійснено ревізію (перевірку) земель і повернуто в державне користування незаконно захоплені земельні наділи. Уперше за всю історію гетьманства було встановлено точний бюджет держави (144 тис. карбованців). Для упорядкування правових норм спеціальна комісія підготувала правовий звід із 30 розділів та 1716 артикулів. І хоча в цілому документ не набрав чинності, але його норми фактично діяли в Лівобережній Україні до середини XIX ст.

Напередодні російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) Д. Апостол домігся повернення з володінь кримського хана запорожців. У 1734 р. з дозволу і під наглядом російського уряду козаки заснували на р. Підпільна Запорозьку Січ. Вона увійшла в історію під назвою Нова Січ.

Та після смерті Д. Апостола вибори гетьмана були заборонені. Протягом **1734–1750 рр.** Гетьманщиною керувало **«Правління гетьманського уряду»** з трьох росіян і трьох українців — представників генеральної старшини. Перед «Правлінням» стояло завдання уніфікувати порядки Гетьманщини відповідно до загальноімперських. Існував таємний указ, згідно з яким рекомендувалося сприяти шлюбам українців із росіянами й перешкоджати їх шлюбним зв'язкам із мешканцями Речі Посполитої.

2. Нова Січ

Пригадайте, чому був виданий указ Петра I про зруйнування Чортомлицької Січі. Поміркуйте, за яких обставин запорожці могли стати в пригоді Російській імперії.

Після зруйнування за наказом Петра I в 1709 р. Чортомлицької Січі запорозькі козаки деякий час перебували у володіннях Кримського ханства (Кам'янська й Олешківська січі). У середовищі козацтва спостерігалося протистояння між прихильниками промосковської та протатарської орієнтацій, причому остання домінувала до 1728 р. Наближення російсько-турецької війни було на користь проросійській партії, і козаки разом із своїми землями перейшли у підданство Російської імперії.

У **1734 р.** на річці Підпільній (поблизу с. Покровське на Дніпропетровщині) була заснована **Нова Січ**, якій судилося бути ***останньою Запорозькою Січчю в історії України***. Хоч після повернення запорожці й визнали себе підданими Російської імперії і підпорядковувалися київському генерал-губернатору, вони зберігали традиційний уклад життя.

Поміркуймо!

Висловіть припущення, чи тривалим буде компроміс запорожців з Російською імперією? Що впливало на відносини запорожців з імперією?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Корогва Нової Січі, дарована імператрицею Анною Іоанівною в 1734 р.

Спробуйте пояснити символіку козацької корогви. Знайдіть на ілюстрації зображення козацьких клейнодів. Які із символів ви вважаєте імперськими?

Як і в попередні часи, жителі козацьких зимівників і слобід займалися землеробством, скотарством, рибальством, полюванням, видобуванням солі, ремеслами. Велася активна торгівля.

Запорожці були православними, підтримували монастирі й будували церкви.

Діємо: практичні завдання

1. Уважно опрацюйте схему «Військово-адміністративний устрій Нової Січі» й карту на другому форзаці підручника та складіть розповідь про територіальну організацію, військо й органи управління Січчю.

2. Поміркуйте, чи могла Нова Січ очолити національно-визвольну боротьбу, як у попередні часи. Свою думку обґрунтуйте.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Запорожці Нової Січі були втягнені у вир протистояння Російської імперії з Османською імперією і Кримським ханством. Козаки несли охоронну сторожову прикордонну службу, виконували розвідувальні завдання, їх залучали до участі в російсько-турецьких війнах 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр.

Російська імперія поступово затягувала зашморг довкола Нової Січі. За адміністрацією Нової Січі здійснював нагляд російський полковник. Після відновлення гетьманства в 1750 р. запорожці не мали права переобирати кошового отамана без відома гетьмана. Щоб зупинити прибуття на Січ утікачів, було впроваджено реєстрацію козаків і паспортизацію населення краю. На землях запорожців засновували колонії переселенців з володінь Австрійської імперії — так виникли Нова Сербія, Слов'яносербія.

Поступово стало зрозуміло, що існування Нової Січі є несумісним із централізаторською політикою російського імперського уряду. Знищення козацької вольниці було питанням часу та сприятливих для Росії обставин.

Поміркуймо!

Висловте припущення, чому російський уряд прагнув контролювати запорожців. Коли імперія розпочне знищення козацької вольниці?

Історичні подробиці

Петро Калнишевський — останній кошовий отаман Запорозької Січі. Прожив 112 років. Вирізнявся розумом і фізичною силою. Неодноразово виступав на захист прав Запорозької Січі перед царизмом.

Дбав про господарське освоєння земель Запорожжя. З його діяльністю пов'язують прислів'я: «*Як був кошовий Лантух, то нічого було класти в лантух, а як став Калниш, пішли і паляниця, і корж, і книш*».

Після зруйнування Січі був засланий до Соловецького монастиря. У 1801 р. помилуваний імператором Олександром I, однак через похилий вік і стан здоров'я (на той час йому було вже 111 років) залишився в монастирі. Там і помер у 1803 р.

Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський (*портрет роботи художниці Наталії Павлусенко, 2019 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Відродження гетьманства. Данило Апостол. Правління гетьманського уряду. Нова Січ»**.

- Можу назвати час заснування, місце розташування Нової Січі.
- Можу визначити причини мінливості політики Російської імперії щодо України.
- Можу назвати факти, які свідчили про обмеження прав козацтва в середині XVIII ст.
- Можу схарактеризувати діяльність Данила Апостола й Петра Калнишевського.

2. Розгадайте анаграми й об'єднайте слова-відповіді за тематикою.

ТСАЛПОО ЛААНКПА РКЫНУ НМІИВЗИК

КЛНВИЕИЬШКСЙА ФРМОРЕИ ЮЖЕТДБ ОСЛІДВТС

КЛОСОИВ ПДІЬЛПІАН

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Обговоріть у класі політику царського уряду щодо Гетьманщини і запорозького козацтва та дайте відповіді на запитання:

а) Чим були зумовлені деякі пом'якшення щодо державних прав Гетьманщини та прав низового козацтва?

б) Чому політика царизму щодо обмеження права обох була успішною?

4. Визначте сильні й слабкі сторони політики Д. Апостола. Поміркуйте, чи міг гетьман провадити більш незалежну політику за тих історичних умов.

МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Виконайте творчий проєкт (*історичний портрет, постер до уявного фільму, інфографіка, сторінка діяча в соціальних мережах*) «Гетьман Данило Апостол».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1734 р. Заснування Нової Січі

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§38 Ліквідація гетьманства й козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства Росією

Пригадайте, що впливало на відносини Російської імперії з Українською козацькою державою у XVIII ст. З якими загрозами доводилося боротися гетьманам і козацькій старшині після Полтавської битви?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з матеріалами параграфа, завершіть таблицю «Боротьба козацької старшини проти наступу царизму на державні права Гетьманщини» (*с. 203*). Після завершення обговоріть результати роботи.

Поміркуйте, чи мали шанси К. Розумовський відстояти автономію Гетьманщини, а запорозькі козаки — існування Запорозької Січі.

1. «Золота осінь Гетьманщини». Кирило Розумовський

Після смерті Д. Апостола вибирати гетьмана знову заборонили. І ось у 1750-х рр. нова російська імператриця Єлизавета I (1741–1762 рр.) несподівано вирішила відновити інститут гетьманів з метою стабілізувати ситуацію на півдні. Адже саме Українська козацька держава могла надійно закрити кордон з боку Кримського ханства, Османської імперії та Речі Посполитої. Існує версія, що окрім зовнішньополітичних розрахунків, у пригоді тут стало кохання.

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про обставини відновлення гетьманства

На цей раз причиною став не великодержавний розрахунок, а романтична пригода і сентимент нової імператриці Єлизавети Петрівни, таємно одруженої з простим козаком із с. Лемеші на Чернігівщині Олексієм Розумовським. За красивий голос і гарну поставу Олексій серед інших парубчаків був узятий до придворної капели (впродовж XVIII ст. мода на українських музик у Петербурзі не переводилася), і там зійшовся з Єлизаветою, тоді ще царівною. У 1744 р. імператриця здійснила подорож на батьківщину графа Розумовського (графський титул родині Розумовських був пожалуваний 1744 р.), вклонилася київським святиням і вельми прихильно сприйняла висловлені їй у Глухові прохання старшини відновити давні вольності, у тому числі й гетьманство.

1. Поясніть, які обставини, окрім кохання цариці й українського козака, сприяли відновленню гетьманства.
2. Поміркуйте, які обставини робили становище відродженого гетьманства хитким.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

О. Розумовський, який пам'ятав про своє походження, позитивно впливав на політику щодо Гетьманщини. Невдовзі з українських земель вивели російські війська, відновили Київську митрополію і — найголовніше — *у 1747 р. вийшов царський указ про відновлення уряду гетьмана з колишніми правами та звичаями*. Єдиним кандидатом на посаду гетьмана був 22-річний брат Олексія **Кирило Розумовський** (1750–1764 рр.).

Маріїнський палац у м. Київ (*зведений в 1750–1755 рр. за проєктом архітектора Франческо Бартоломео Растреллі; сучасне фото*)

Архітектурна пам'ятка Києва, Маріїнський палац, є однією зі згадок про красиву історію кохання. Палац було збудовано за наказом Єлизавети I для її коханого Олексія Розумовського. У наш час палац є офіційною резиденцією Президента України. Тут відбуваються урочисті події.

Історичні подробиці

Кирило Розумовський — молодший брат Олексія Розумовського. Походив із козацької родини Розумів. У 18 років Кирило став президентом Російської академії наук, яку очолював 50 років. У час гетьманування провадив активну діяльність з метою відновлення політичних прав Гетьманщини.

Кирило Розумовський (*портрет роботи художника Луї Токе, 1758 р.*)

К. Розумовський усвідомлював залежність Гетьманщини від Російської імперії. ***Однак за підтримки старшини він енергійно взявся відновлювати вольності та впорядковувати устрій української козацької держави.***

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ПОЛІТИКА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

ЗАХОДИ	НАМІРИ
Розбудова Батурина як гетьманської столиці	Відкриття університету в Батурині й на базі Києво-Могилянської академії
Скликання старшинських з'їздів	Закріплення за родом Розумовських спадкового гетьманства
Запровадження судової реформи (*введення судової системи Речі Посполитої*)	Надання старшині статусу шляхти
Захист інтересів української торгівлі	Відновлення договірних відносин між Українською козацькою державою і Росією за статтями Б. Хмельницького
Обмежувальні заходи щодо винокуріння	Відновлення права самостійної зовнішньої політики
Реформування козацького війська, введення одностроїв	

1. Проаналізуйте політику К. Розумовського й визначте, які заходи й наміри гетьмана свідчили про прагнення відновити політичні права Гетьманщини.
2. Висловте припущення, якою була реакція царського уряду на політику гетьмана.

Попри родинні зв'язки, уряд імператриці Єлизавети I продовжував наступ на українську автономію: було ліквідовано митний кордон між Гетьманщиною і російськими землями, гетьман мав надсилати фінансові звіти до Петербурга. У 1761 р. було встановлено пряме імперське правління над Києвом.

Останнього удару по Українській козацькій державі завдала імператриця Катерина II (1762–1796 рр.), яка провадила курс на остаточне подолання будь-яких відмінностей в устрої захоплених Росією земель. К. Розумовського викликали до столиці, де він підписав добровільне зречення гетьманства. У листопаді **1764 р. імператорським указом гетьманство в Україні було ліквідовано.**

Палац К. Розумовського в м. Батурин на Чернігівщині, пам'ятка класицизму (*архітектор Чарльз Камерон, зведено в 1799–1803 рр., відреставровано у 2003–2008 рр.; сучасне фото*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Ліквідація Запорозької Січі

Пригадайте, коли й за яких обставин постала Нова Січ. Яким, на вашу думку, було ставлення російського уряду до запорожців? Чому?

У результаті російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Росії вдалося захопити частину чорноморського узбережжя і відвоювати в Османської імперії Кримське ханство. Поглинення ханства було лише питанням часу, а поки що імперія взялася за знищення осередку козацької вольності — Нової Січі. У **червні 1775 р. російське військо оточило Січ. Січові оборонні споруди були поруйновані,** архів і січова скарбниця з клейнодами вивезені до Петербурга. Останній кошовий отаман **П. Калнишевський** разом зі старшиною були засуджені до заслання.

Лише через два місяці, на початку серпня 1775 р., Катерина II видала маніфест, в якому повідомляла про знищення Запорозької Січі та причини цього акту.

Свідчать документи

З маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі

...Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє і самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

1. ...вони почали років з десять тому та й зовсім недавно надто далеко заходити зі своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їхньої власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, а й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті, й інші здавна належали...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, а й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії...

1. Визначте за документом офіційні причини ліквідації Запорозької Січі.
2. Назвіть справжні причини ліквідації Січі.
3. Визначте в тексті документа слова-маніпуляції, за допомогою яких російська цариця прагнула створити негативний образ українського козацтва.

Після зруйнування Січі частина запорожців перейшла на землі Османської імперії. З дозволу султана козаки заснували **Задунайську Січ.** Тут вони зберігали традиційний уклад життя. Уряд звільнив їх від податків в обмін на участь у воєнних операціях турецького уряду. Довгий час Росія марно намагалася повернути задунайців. Лише в 1828 р. частина козаків на чолі з Й. Гладким переселилися у володіння Російської імперії. З них було створено **Азовське козацьке військо,** більшість же задунайців залишилася і продовжила українську колонізацію Подунав'я.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Відео «Найзагадковіша Січ. Задунайська»
(Канал ім. Т. Г. Шевченка, тривалість 29 хв 04 с)
https://qr.orioncentr.com.ua/oWtnf

За допомогою відео та додаткових джерел інформації підготуйте дослідницький проєкт "Задунайська Січ: особливості устрою та роль в історії".

3. Ліквідація решток автономії та козацького устрою

Одночасно з ліквідацією гетьманства для управління Лівобережжям і Запорожжям створили другу **Малоросійську колегію** на чолі з Петром Рум'янцевим. Особливими настановами Катерини II йому було доручено повністю знищити козацькі традиції і вольності. Він мав перетворити українські землі на невіддільну частину Російської імперії, де життя мало бути організованим за імперськими нормами.

ЗАХОДИ З УНІФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ ЗА НОРМАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ліквідація козацької військової організації

- 1765 р. — перетворення козацьких полків Слобожанщини на гусарські;
- 1775 р. — ліквідація Запорозької Січі;
- 1781 р. — ліквідація козацьких полків Гетьманщини та створення карабінерних полків за російським зразком

Уніфікація адміністративно-територіального устрою

- Ліквідація полково-сотенного адміністративного устрою;
- Упровадження єдиної системи імперської адміністрації і адміністративно-територіального устрою

Упровадження суспільного устрою за російським зразком

- 1783 р. — остаточне закріпачення селянства;
- 1785 р. — «Грамота про вільність дворянства», надання козацькій старшині й шляхті прав і привілеїв російського дворянства

Розгляньте схему та визначте заходи царського уряду, які слугували для реалізації принципу «*поділяй і володарюй*».

4. Підкорення Кримського ханства Росією

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом, визначте чинники, які сприяли підкоренню Кримського ханства Росією. За результатом роботи укладіть логічну схему.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

У XVIII ст. Росія істотно укріпила свою могутність, тоді як Кримське ханство не могло вже самостійно дати відсіч ворогові.

На руку імперцям грало посилення проросійських настроїв (симпатії до Росії) серед верхівки суспільства Кримського ханства. Багато хто навіть вбачав в імперії нового союзника Криму. До всіх проблем додавалася слабкість правителів держави — ханів.

Росіянам вдалося вмовити васалів ханства — Буджацьку та Єдисанську орди ногайців — перейти на бік Росії. Російські дипломати також умовляли й кримського хана Каплана II Ґерая (1770–1771 рр.) проголосити незалежність Кримського ханства й відірватися від Туреччини. Дізнавшись про ці перемовини, турецький султан швидко змінив хана. Новий кримський хан Селім III Ґерай (1764–1767 рр., 1771 р.) відкинув пропозиції Росії.

У відповідь на це в 1771 р. Катерина II віддала наказ про окупацію Криму. Скориставшись внутрішніми суперечностями в правлячих колах Кримського ханства та присутністю російських військ, ханський престол посів ставленик Росії Сагіб II Ґерай (1772–1775 рр.). Саме з ним вдалося домовитися, і Кримське ханство було проголошено незалежною державою. ***Закріпити успіх у боротьбі за Крим росіянам вдалося після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. — за Кючук-Кайнарджійським миром Османська імперія визнавала незалежність Криму.*** Саме усунення вже послабленої імперії призвело до того, що Крим залишився сам на сам зі своїм загарбником — Росією.

Останній хан Шагін Ґерай (1777–1783 рр.) фактично став маріонеткою в руках Росії.

Історичні подробиці

З книжки «Історія Криму та кримськотатарського народу»
(Г. Бекірова, А. Іванець, Ю. Тищенко,
С. Громенко, Б. Аблаєв, 2020 р.)

Шагін Гірей… впровадив низку реформ за російським і європейським зразками. Однак через місцеві менталітет і культуру вони виявилися провальними…

Ба більше, щоб утримувати ханський палац, Шагін Гірей наказав підвищити податки, що викликало обурення мешканців ханства. Усі ці дії кримського хана вилилися в масові заворушення і загальну непокору народу.

Дайте оцінку діяльності Шагін Ґерая. Чи міг він уникнути своєї долі в тих історичних обставинах?

Влада хана Шагін Ґерая трималася винятково на багнетах російської армії. Будь-кого могли запідозрити в зраді. Представники верхівки почали звертатися по захист до присутніх у державі росіян, які обіцяли політичній еліті різні блага і привілеї в обмін на лояльність.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Зрештою, розуміючи свою безпорадність, у 1783 р. кримський правитель погодився зректися трону за умови щорічної виплати 200 тис. рублів та обіцянки престолу в Персії, коли Росія її захопить. Але правителем Персії він так і не став. Згодом Шагін Ґерай відбув до Османської імперії.

Які основні причини призвели до послаблення Кримського ханства наприкінці XVIII ст.?

19 квітня 1783 р. Катерина II, маніпулюючи думкою про потребу запобігання усобицям і відшкодування збитків Росії у війні, видала **маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані та всієї кубанської сторони під Російську державу».**

Пізніше, після перемоги Росії в російсько-турецькій війні 1787–1792 рр., за ***Ясським мирним договором*** до імперії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, а також підтверджено приєднання Криму й Кубані.

Успішна для Російської імперії боротьба за панування в Північному Причорномор'ї супроводжувалася активним зламом традиційного укладу життя жителів регіону й колонізацією краю.

1. Покажіть на карті загарбані наприкінці XVIII ст. Росією території Півдня України. Поясніть, чим цей регіон приваблював Російську імперію.
2. Тривалий час вважалося, що південні міста України (названі в схемі) були засновані російським урядом. Дізнайтеся з додаткових джерел, від якого часу насправді сучасні історики ведуть відлік утворення південних міст.
3. Поміркуйте, чому в питанні утворення міст Півдня України важливо встановити історичну правду.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства Росією»**.

- Можу назвати дати ліквідації гетьманства й Запорозької Січі.
- Можу розповісти про реформи К. Розумовського.
- Можу визначити причини ліквідації гетьманства й Запорозької Січі.
- Можу пояснити, чому Російській імперії вдалося знищити Кримське ханство.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Упорядкуйте історичне лото. Упізнайте діячів і розкрийте роль кожного з них в історії українських земель у XVIII ст.

Ліквідація Запорозької Січі	Установлення влади Російської імперії над Кримом	Останнє гетьманство у XVIII ст.

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Поміркуйте, який зміст вкладав історик Орест Субтельний у слова: «*За Розумовського Гетьманщина переживала “золоту осінь” своєї автономії*».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам’ятайте їх:

1764 р.	Ліквідація посади гетьмана в Україні
1775 р.	Ліквідація Запорозької Січі
1783 р.	Підкорення Кримського ханства Російською імперією

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§39 Правобережна Україна. Землі Західної України у 20–90-х роках XVIII ст.

Пригадайте, що стало причинами розгортання Козацької революції середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького?

Читаємо й розуміємо

За текстом параграфа проаналізуйте історію гайдамацького руху. Визначте його причини, учасників, головні події, результати й наслідки для України, Речі Посполитої, Російської імперії. Порівняйте гайдамацький рух, Коліївщину з Козацькою революцією середини XVII ст. Що спільного і відмінного в цих подіях? Систематизуйте інформацію у формі графічного проєкту — карти пам'яті.

1. Розвиток Правобережної України. Поява гайдамаків

Наприкінці XVII ст. Річ Посполита повернула собі території Правобережної України. На ці землі почала вертатися шляхта, яка відновлювала своє господарство та вводила традиційну систему оподаткування і відробітків селян, а також панщину.

У межах своїх володінь магнати створювали ***слободи*** — самоврядні поселення, населення яких на певний період звільнялося від податків. Але після закінчення цього пільгового терміну селяни знову потрапляли в залежність від власника землі. Така зміна в становищі породжувала незадоволення та протестні настрої підданих.

Жителі більшості приватних міст, які не мали магдебурзького права, залежали від волі власників і часто потерпали від їхнього свавілля. Помітним був економічний і культурний занепад міського життя.

Крім цього, погіршувалося становище православної церкви. Майже всі території Правобережжя приєдналися до унії, хоч ці віряни, селяни та здебільшого дрібна шляхта, зберігали руську (українську) ідентичність.

Наприкінці XVIII ст. в Речі Посполитій з'явилися ідеї культурної уніфікації населення, передусім українців.

Ці ідеї посилювалися також у зв'язку з політикою Російської імперії, яка прикривала свої агресивні цілі фальшивими гаслами «захисту православних». Крім того, російські правителі оголосили себе «гарантами збереження порядку» в Речі Посполитій. Фактично це означало руйнацію політичної самостійності сусідньої держави.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чи має продовження подібна політика в наші дні.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Росія провокувала безлад у Речі Посполитій, підкуповуючи й зіштовхуючи між собою різні політичні групи, водночас прибираючи нелояльних до Московії політиків.

Усе це посилювало атмосферу загального невдоволення, особливо серед селян і міських низів у прикордонні.

На Подніпров'ї невдоволення підживлювалося близькістю козацького світу. Ватаги так званих **гайдамаків**, що виходили із Січі, здійснювали напади на шляхетські маєтки й містечка, аби отримати здобич, а водночас закликали селян до розправи з панами.

Перша згадка про гайдамаків датується 1717 р. До їхніх загонів долучалися селяни, наймити й міщани. Як правило, керівниками гайдамацьких виступів були запорозькі козаки.

Центром боротьби гайдамаків була територія Брацлавщини. У 1734 р. сотник на ім'я Верлан очолив повсталих Поділля. У 1750 р. повстання гайдамаків спалахнули на території Київщини й Поділля. Тільки спільними діями московсько-польських військ повстання гайдамаків 1750 р. були придушені.

Варто запам'ятати!

Гайдама́ки (від тюрк. «гайде» — *гнати*, *нападати*, *свавілля чинити*) — учасники соціальних повстань XVIII ст., спрямованих проти релігійних і соціальних утисків українського населення Правобережжя, а також здобичники, які займалися грабунками.

Думки істориків

Тадеуш Корзон, польський історик, про причини й характер гайдамаччини

У душі руського люду… нагромаджувалося почуття щораз більшої ненависти до «ляхів», головно в Україні, де зберігалися спомини про Хмельницького, обичаї та дух козаччини. Підсичували цю нехіть: терпкість повсякденних відносин, несправедливість судів… Гайдамацтво, або попросту розбої, вибрики свободи створювали дійсний хаос під кожним оглядом. Самі пани не мешкають в Україні через щоденний страх. Живеться тут, як на вулкані, в безупинній тривозі.

1. Як історик пояснює появу гайдамацтва на Правобережжі?
2. Яке ставлення до гайдамаків висловлює автор?
3. Чому, на думку автора, панам жилося «*як на вулкані*»?
4. Який зв'язок проводить історик між гайдамаччиною і часами Богдана Хмельницького?

2. Коліївщина

У 1768 р. гайдамацьке повстання вибухнуло з новою силою. До традиційного селянського невдоволення долучилися релігійні чинники.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Московський уряд маніпулятивно вимагав надання рівних прав католикам і православним, на ділі прагнучи скористатися безвладдям у Речі Посполитій і встановити над нею свій повний контроль.

Незгодні із втручанням Росії у внутрішні справи Речі Посполитої представники шляхти й духовенства утворили ***Барську конфедерацію*** (центром було місто Бар, нині Вінницька область). Дії членів конфедерації ще більше загострили протистояння на українських землях.

Думки істориків

Тарас Чухліб, український історик, про причини гайдамацького руху

У багатьох випадках конфедерати силоміць змушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого сільського населення, побиттям православних священників, спаленням церков.

Поміркуйте, чи сприяла діяльність конфедератів посиленню польської шляхти й католицької церкви.

Гайдамацьке повстання **1768 р.** в історію увійшло під окремою назвою — **Коліївщина**. Вважається, що назва походить від слова «*колій*» або «*колоти*», адже традиційною зброєю повсталих були довгі залізні списи, якими вони кололи ворогів. Також є версія, що походження терміна «коліївщина» пов'язане з польськими словами «kolej» або «sluzba kolejn», що в перекладі означає «несення надвірної козацької служби при магнатських маєтках».

Саме повстання розпочалося із заклику, який пролунав у Мотронинському монастирі (розташований у с. Мельники на Черкащині) 18 травня 1768 р. Організатором і провідником повстання був запорожець **Максим Залізняк**. Від грабунків і вбивств, які чинили під час набігів гайдамаки, пани втікали в укріплене місто Умань, яке належало магнату Францішеку Потоцькому. Охорону всередині міста очолював сотник **Іван Гонта**. Проте, коли до Умані підійшов М. Залізняк, І. Гонта відчинив повсталим міські ворота.

Те, що відбулося в Умані **9–10 червня 1768 р.**, деякі сучасники подій та історики наших днів назвали ***«Уманською різаниною»***. У місті було знищено не тільки військових, а й цивільне міське населення. Були вбиті тисячі мирних жителів — поляків, євреїв, українців-уніатів.

Жорстоке ставлення повсталих до євреїв мало релігійне й економічне підґрунтя. В євреях, які сповідували юдаїзм, українці вбачали представників «чужої» релігії. Крім цього, євреїв сприймали як союзників поляків-католиків. Як і напередодні Козацької революції XVII ст., євреї часто були орендарями земель, на яких працювали залежні селяни. Відповідно, гнів повсталих поширювався на тих, кого вважали винними в поневіряннях і бідності українських селян.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Факт чи фейк?

Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (*робота художника Опанаса Сластіона, 1886 р.*)

Іван Гонта в Умані вбив своїх дітей за те, що у школі їх перехрестили в католиків. Насправді Гонта не вбивав дітей. Ілюстрація відображає художній домисел Т. Шевченка.

Відео «Бандити чи герої?» (Канал ім. Т. Г. Шевченка, тривалість 18 хв 25 с)
https://qr.orioncentr.com.ua/BDdP2

1. Поміркуйте, чому Великий Кобзар у своєму творі зобразив вигадану історію вбивства Гонтою своїх дітей.
2. Перегляньте вдома відео «Бандити чи герої?». Які нові факти про гайдамаччину ви дізналися?

Масштаби повстання налякали уряд Речі Посполитої. Король ослаблої країни вкотре звернувся по допомогу до Російської імперії. За наказом імператриці Катерини II російські війська почали діяти спільно з королівськими. М. Залізняка й І. Гонту було заарештовано, багатьох учасників повстання страчено. Але виступи повстанців тривали аж до травня 1769 р.

Загалом гайдамацький рух значно вплинув на соціальну свідомість населення та спричинив міжнародний резонанс. Залучення Росії до придушення Коліївщини посилювало її вплив на Правобережжі.

3. Події на території Західної України. Рух опришків

У XVIII ст. селяни Буковини, Східної Галичини й Закарпаття були обтяжені податками, відпрацьовували панщину й піддавалися зловживанням з боку панів. Невдоволення населення своїм становищем переростало у виступи, учасників яких тут називали **опришками**.

Історичні подробиці

Більшість дослідників вважає, що назва «опришки» походить від латинського слова oprressor, що означає «*порушник*», «*пригноблювач*», «*знищувач*». Одним з перших відомих опришків вважають Федора Головатого, який наприкінці XV ст. очолив загони народних месників, що діяли на території нинішньої Словаччини.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Варто запам'ятати!

Опри́шки — учасники українського селянського повстанського руху в Галичині, на Закарпатті й Буковині, спрямованого проти місцевої шляхти, молдовських бояр, угорських землевласників наприкінці XV — у першій половині XIX ст.

Найбільший розмах руху опришків пов'язаний з ім'ям їхнього ватажка — **Олекси Довбуша.** Він очолював повстання протягом **1738–1745 рр.**

Опришки переховувалися в Карпатських горах, нападали блискавично й несподівано зникали. Повстанців безуспішно шукали каральні загони. Адже, маючи підтримку місцевого населення, опришки легко змінювали своє місце розташування.

У серпні 1745 р. О. Довбуша було вбито, але багато загонів опришків продовжували діяти на Закарпатті й після його смерті.

Проведіть порівняльний перегляд кінофільму «Олекса Довбуш» 1959 р. та історичного фільму (або трейлера до нього) сучасного українського режисера Олеся Саніна «Довбуш» (2023 р.) і дайте відповіді на запитання:

1. Як автори кінострічок пояснюють причини руху опришків?
2. У якій зі стрічок більша увага приділяється соціально-економічним причинам руху опришків, а в якій — автори наголошують на ідеї боротьби за волю українських земель?
3. Є версія, що Олекса Довбуш був не народним месником, а звичайним кримінальним злочинцем. Які, на вашу думку, причини її появи? Чи дають відповідь на ці запитання автори фільмів?

Фрагмент кінофільму «Олекса Довбуш» (1959 р.) (Кіностудія ім. Олександра Довженка, режисер Віктор Іванов; тривалість 01 хв 53 с) **https://qr.orioncentr.com.ua/IzY5C**

Загибель Олекси Довбуша (*картина художника Юрія Дмитерка, XX ст.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Правобережна Україна. Землі Західної України у 20–90-х роках XVIII ст.»**.

- Можу назвати час і регіони розгортання гайдамацького руху й руху опришків.
- Можу визначити причини, рушійні сили, результати й наслідки гайдамаччини та руху опришків.
- Можу пояснити, чим різняться оцінки діяльності гайдамаків і опришків.
- Можу схарактеризувати вплив гайдамаччини на становище Речі Посполитої.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Український історик Тарас Чухліб написав про Коліївщину статтю: «Уманська різанина чи Уманська трагедія 1768 р.: “дві сторони” чотирьох історичних пам’ятей». Висловте свою позицію щодо Коліївщини. Яке слово — «*різанина*» чи «*трагедія*» — ви оберете для характеристики цього повстання?

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Повстання гайдамаків відобразив в однойменній історико-героїчній поемі Тарас Шевченко. Історик Олексій Сокирко вважає, що через літературу складно сприймати історію. Вчений зазначає: «*Для Шевченка “Гайдамаки” — звернення до сучасників, до людей першої половини XIX століття: ось до чого нас довів період бездержавності*». Як ви розумієте слова історика? Чому пам’ять про гайдамаків зберігається серед українців століттями?

Обкладинка видання поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки» (*1918 р.*)

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам’ятайте їх:

1738–1745 рр.	Період діяльності Олекси Довбуша
1768 р.	Гайдамацьке повстання Коліївщина

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§40–41 Поділи Речі Посполитої. Зміни у становищі Правобережної України й західноукраїнських земель

Пригадайте з курсу всесвітньої історії, якими були причини загострення кризових явищ у Речі Посполитій у XVIII ст.

1. Поділи Речі Посполитої

В останній третині XVIII ст. внаслідок втручання сильніших сусідів Річ Посполита зазнала поділів і припинила своє існування. Російська влада впродовж XVIII ст. усіма можливими способами прагнула послабити Річ Посполиту, проте не ліквідовувати її та не ділити з іншими державами-сусідами. Однак імператриця Російської імперії Катерина II побачила небезпеку для своєї влади у спробах короля і шляхти реформувати та стабілізувати країну. Тому Катерина II пішла на домовленості з Австрією і Пруссією про поділ Речі Посполитої. У **1772 р.** Росія, Австрія і Пруссія здійснили **перший поділ Речі Посполитої.**

Перший поділ Речі Посполитої	
Назва держави	**Територія, яку отримала держава**
Росія	Частина Східної Білорусі й землі Балтійського регіону
Австрія	Південно-східна Польща, Галичина, західні частини Волині й Поділля
Пруссія	Північно-західна Польща

Історичні подробиці

У 1773 р. на польському «Розділовому сеймі» шляхтич Тадеуш Рейтан намагався зірвати засідання сейму й не випускав депутатів із зали засідань. Він ліг перед виходом зі словами: «*Убийте мене, не вбивайте Вітчизну!*».

«Рейтан, або Втрата державності» (*картина художника Яна Матейка, 1866 р.*)

Чим можна пояснити поведінку і слова Т. Рейтана?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

3 травня 1791 р. так званий Чотирирічний сейм ухвалив нову Конституцію Речі Посполитої. Конституція скасувала право «вето», яким володіли депутати сейму. Натомість зберігалося привілейоване становище шляхти. Міщани частково здобули шляхетські права, зокрема право обирати своїх представників до сейму. Селяни отримували захист від держави, що мало б послабити тиск на них з боку землевласників. Було закріплене панівне становище католицької церкви в державі, хоча водночас гарантувалися права інших християнських конфесій. Рівні громадянські права разом із католиками отримали православні та протестанти за одним винятком — міністрами в державі могли бути лише католики. Невдоволені Конституцією магнати створили конфедерацію (об'єднання) у с. Торговиця (біля м. Умань). Торговицька конфедерація оголосила рішення сейму незаконними та протиправними і звернулася до імператриці Катерини II з проханням *«повернути Речі Посполитій свободу й законність»*. У відповідь у травні 1792 р. армія Російської імперії увійшла на територію Правобережжя та рушила на Волинь.

Свідчать документи

Зі звернення представників Торговицької конфедерації до імператриці Катерини II

Польська нація, об'єднана в одну загальну конфедерацію, звертається до тебе як до божества, прихильного до її свободи, і закликає тебе до себе на допомогу.

Дайте оцінку діям Торговицької конфедерації. Чи відомі вам подібні випадки в наш час?

У **1793 р.** Пруссія і Росія уклали угоду про **другий поділ Речі Посполитої.** Другий поділ остаточно затвердив Гродненський сейм 1793 р., який став останнім сеймом Речі Посполитої.

Другий поділ Речі Посполитої	
Назва держави	**Території, які отримала держава**
Росія	Східна Волинь, Поділля, Київщина, Брацлавщина, центральна Білорусь із м. Мінськ
Пруссія	м. Гданськ, м. Торунь, частина Мазовії і половина Краківського воєводства з м. Ченстохов (західні польські землі)

Після другого поділу Речі Посполитої багато представників шляхти й магнатів планували повстання для відновлення Конституції. Головою патріотичного руху був генерал **Тадеуш Костюшко.**

У березні 1794 р. у країні розпочалося національне повстання. Пруссія, Росія та Австрія силою вирішили змусити поляків визнати поділи Речі Посполитої. Бойові дії завершилися тим, що російські війська придушили виступи й увійшли до Варшави.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Уже у грудні 1794 р. в документах Росії та Австрії було зазначено причину третього поділу Речі Посполитої. Вказувалося на необхідність «*до приборкання і припинення заколоту й повстання*». Конвенцію про **третій, остаточний поділ Речі Посполитої** Австрія, Росія і Пруссія підписали в **1795 р.**

Третій поділ Речі Посполитої	
Назва держави	**Території, які отримала держава**
Росія	Західна Волинь, Західна Білорусь, землі Литви, Курляндія
Австрія	Південна Польща, Краків, Холмщина, Південне Підляшшя
Пруссія	Центральна Польща, частина Підляшшя, Мазовецькі землі з Варшавою, частина Жемайтії

Думки істориків

Єжи Сковронек, польський історик

Остаточною крапкою в ліквідації польської держави було зречення престолу останнього короля — Станіслава Августа Понятовського (25 листопада 1795 р.), а також угода трьох поділювачів (26 січня 1796 р.), в якій вони зобов'язувалися ніколи не вживати назви «Королівство Польське» або «Польща» і надалі спільно виступати проти будь-яких намагань відновити цю державу в будь-якій формі... Внаслідок поділів Польщі витворився найтриваліший в історії Європи союз трьох імперій...

1. Які наслідки поділів Речі Посполитої наводить історик?
2. Поміркуйте, як змінилося становище Росії, Австрії і Пруссії внаслідок знищення Речі Посполитої.

2. Наслідки поділів Речі Посполитої

Для учасників подій поділи Речі Посполитої мали різне історичне значення. ***Держава Річ Посполита перестала існувати.***

Російська імперія заволоділа більшою частиною території країни. Вона отримала землі, здебільшого населені українцями, литовцями й білорусами. До її складу потрапила більша частина етнічних українських земель — Волинь, Поділля і Наддніпрянщина. На цих територіях згодом було створено Київську, Подільську й Волинську губернії.

Австрія і ***Пруссія*** отримали менші території, проте й до складу Австрії потрапили українські землі. У 1772 р. на західноукраїнських землях була створена окрема адміністративна одиниця Габсбурзької імперії — *Королівство Галичини і Лодомерії*.

Отже, ***унаслідок трьох поділів території Речі Посполитої та наступу Російської імперії на півдні України більшість українських етнічних земель опинилася під владою Російської та Австрійської імперій***.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Думки істориків

Андреас Каппелер, швейцарський історик, про вплив поділів Речі Посполитої на Росію

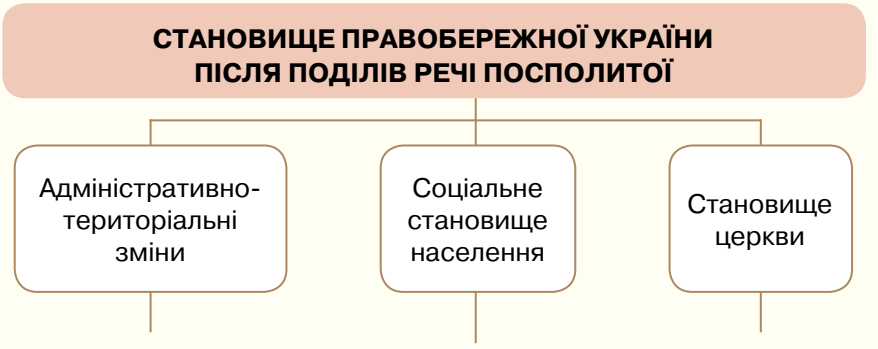
У трьох поділах Польщі Російській імперії дісталася велика, площею понад 450 тис. кв. км, територія зі значними людськими й господарськими ресурсами; тим самим зросло її панівне становище у Східній Європі. Але Польщу, як це передбачив ще Жан-Жак Руссо «*легше було проковтнути, ніж перетравити*»: значні території Речі Посполитої були зі своїми традиціями, суспільно-політичним устроєм, релігією та культурою чужорідним тілом у Росії…

1. Чи погоджуєтеся ви з висловом Жана-Жака Руссо щодо долі польських земель у складі іноземних держав?
2. Що мав на увазі історик, говорячи, що Польща була «*чужорідним тілом у Росії*»?

3. Становище Правобережної України після поділів Речі Посполитої

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа доповніть схему «Становище Правобережної України після поділів Речі Посполитої».

Протягом майже 150 років українці перебували під владою двох імперій: Російської і Австрійської.

На землях, які опинилися у складі Російської імперії, більшість населення становили українці, майже 90 % з них були селянами. При цьому найвищий відсоток селян-кріпаків спостерігався саме у Правобережній Україні. Також 7,8 % населення Правобережжя становила шляхта, 3,5 % населення — євреї. Катерина II розуміла, що реальними володарями краю є місцеві шляхтичі, тому вважала за необхідне підкупом та обіцянками покращення становища (маєтки й чини) здобути їхню прихильність.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Поміркуймо!

1. Чому, на вашу думку, для Катерини II була важливою підтримка з боку шляхти?
2. Які суспільні стани могли бути загрозою для влади Російської імперії на українських землях?

Думки істориків

Андреас Каппелер, швейцарський історик, про російську політику на новоприєднаних землях

Інтегруючи землі Речі Посполитої, російська політика стояла в основному перед тією самою проблемою, яку мала щодо Східної України, [...] — як приєднати до Російської імперії регіони із самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією? ...Щодо польської шляхти зробити це було особливо складно, оскільки вона була не лише соціальною, економічною і культурною спільнотою, а й політичною нацією, яка не хотіла миритися з утратою незалежності й участі у політичному житті...

1. Подумайте, що означає бути «*політичною нацією*».
2. Чому, на вашу думку, російська влада була зацікавлена в підтримці шляхти на Правобережжі?

Царська влада обґрунтовувала приєднання Правобережжя тим, що нібито повертає собі «*істинно руські землі*», тобто землі, які колись були частиною Русі-України. Здійснюючи політику ***уніфікації*** — зведення управління до єдиного загальноімперського зразка, на землях Правобережжя царська влада провела низку реформ.

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про маніпуляції Росії щодо українських земель

У нове — XIX століття 80 % мешканців України увійшли як піддані Російської імперії. Царський маніфест назвав це актом звільнення і возз'єднання. Демагогічне лицемірство щодо звільнення не потребує коментаря, бо цілком очевидно, що за російським «звільненням» стояв набагато жорсткіший примус людини, ніж у конституційній (нехай і розладнаній) Речі Посполитій.

1. Яке ставлення до маніфесту Катерини II висловлює історикиня?
2. Поміркуйте, чому не можна вважати приєднання Правобережжя до Російської імперії «*звільненням і возз'єднанням*».

Території Правобережної України були розділені на *намісництва*: Брацлавське, Подільське й Волинське. На чолі кожного намісництва стояв *намісник,* який був наділений надзвичайними повноваженнями.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Але наступник Катерини II, її син Павло I (1796–1801 рр.), у 1796 р. поділив ці землі на *губернії*. Губерніями управляли *губернатори*. Кожна губернія поділялася на *повіти*. Російський уряд упровадив на територіях Правобережної України власні органи управління: *прикази* (адміністративно-судові місцеві російські органи управління), *земські суди* тощо. Мовою діловодства залишалася польська мова.

Думки істориків

Ярослав Грицак, український історик, про ситуацію на українському Правобережжі

...у цей період Правобережжя... було тереном взаємного поборювання польських і російських впливів.

...ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії тривалий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів.

1. Які впливи, на думку історика, переважали на землях Правобережжя?
2. Поміркуйте, чим можна пояснити таке становище.

Більшість урядовців на українських землях у складі Російської імперії були росіянами. У судах переважали представники місцевої шляхти.

Таким чином, на українських землях продовжувала панувати шляхетсько-магнатська полонізована верхівка, привілеї якої були збережені царським урядом.

Становище селян і міщан після приєднання до Російської імперії не поліпшилося. Права шляхти й магнатів російський уряд не обмежував, а навіть збільшував. Адже на українські землі поширилася **«Жалувана грамота російському дворянству»** *1785 р.* Крім цього, царський уряд надавав пільги російським купцям, звільняючи їх від мит і податків.

Текст «Жалуваної грамоти російському дворянству» (*1785 р.*)
https://qr.orioncentr.com.ua/hW5wQ

Ознайомтеся з документом. Поміркуйте, як вплинула його поява на становище польської шляхти та її ставлення до Російської імперії.

З 1791 р. за сприяння російської влади було впроваджено новий устрій православної церкви. Після другого поділу Речі Посполитої православна церква була підпорядкована російському Синоду. Катерина II вимагала від католиків та уніатів повернути православним землі, які вони втратили. Унійна церква на українських землях практично була ліквідована. Ті віряни, які побажали залишитися уніатами, підпорядковувалися єдиній Полоцькій унійній єпископії. Через агітацію та тиск на населення дедалі більша його частина переходила у православ'я. Ситуація трохи пом'якшилася після приходу до влади в Російській імперії

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Павла I, який ставився до уніатів і католиків лояльніше, ніж його попередниця.

4. Зміни у становищі західноукраїнських земель

Наприкінці XVIII ст. західноукраїнські землі перебували під владою династії австрійських Габсбургів. ***Закарпаття*** разом зі Східною Угорщиною було приєднане до Австрії внаслідок війн з Оттоманською Портою в **1699 р.** Ці землі й надалі залишалися у складі Угорщини (як частини імперії). Унаслідок першого поділу Речі Посполитої до імперії також приєднали ***Східну Галичину***, а в **1774 р.** австрійці відібрали в залежного від османів Молдовського князівства і ***Буковину*** (без Хотинської землі). Східна Галичина та Північна Буковина входили до складу утвореного австрійською владою ***«Королівства Галичини і Лодомерії»***. Економічному і промисловому розвитку регіону заважала особиста залежність селян, а велике поміщицьке землеволодіння було панівним.

Приєднання західноукраїнських земель до Австрійської імперії збіглося в часі з першою хвилею ***модернізаційних реформ*** у цій державі, які в **70–80 роках XVIII ст.** почала здійснювати австрійська правителька **Марія Терезія** (1740–1780 рр.), а після її смерті продовжив її син — **Йосип II** (1780–1790 рр.). Монархи були прибічниками політики «освіченого абсолютизму».

У період з 1771 до 1778 р. були видані ***укази, які дещо пом'якшували становище селян***. Поміщики втрачали право судити своїх селян, панщина була обмежена трьома робочими днями. Попри це селянин залишався не володарем землі, а її «державцем» — мав право жити та працювати на ній, але не міг її продати чи передавати у спадок.

Пам'ятник Марії Терезії в м. Ужгород (*робота скульптора Богдана Томашевського, 2015 р.*)

Імператорський указ 1775 р. обмежив панщину в неділю і свята, та й загалом понаднормові роботи були заборонені. Ухвалами 1781–1782 рр. Йосип II *проголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків.*

Селяни отримали ***елементарні громадянські права***.

Завдяки реформам населення українських земель в Австрійській імперії почало відчувати позитивні зміни в суспільному житті.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Поділи Речі Посполитої. Зміни у становищі Правобережної України й західноукраїнських земель»**.

Можу показати на карті територіальний розподіл українських земель унаслідок поділів Речі Посполитої.

Можу визначити наслідки поділів Речі Посполитої для українських земель.

Можу пояснити, чому політика Російської імперії негативно вплинула на українські землі.

Можу назвати відмінності політики Російської та Австрійської імперій щодо українських земель.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть у групах такі питання:

а) чи могла Річ Посполита уникнути поділів? Яким чином?

б) що було спільним і відмінним у політиці Російської та Австрійської імперій на новоприєднаних українських землях?

3. Визначте, які заходи російського уряду були спрямовані на розкол спільноти, що проживала на приєднаних до імперії українських землях. З якою метою Російська імперія проводила політику розколу?

МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Розгадайте ребуси й поясніть значення слів-відповідей. З якими подіями в житті українських земель пов'язані ці поняття?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1699 р.	Входження Закарпаття до складу Австрійської імперії
1774 р.	Входження Буковини до складу Австрійської імперії
1772, 1793, 1795 рр.	Поділи Речі Посполитої

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§42

Розвиток культури у 20–90-х роках XVIII ст.

Поміркуйте, як суспільно-політичні події XVIII ст. впливали на розвиток української культури.

Діємо: практичні завдання

Визначте за цитатою особливості української культури й за матеріалами параграфа проілюструйте їх історичними фактами. Після завершення роботи поміркуйте, які наслідки для української культури матиме «*адаптація до російських імперських взірців*».

Орест Субтельний, канадський історик українського походження

XVIII ст. було парадоксальною добою в історії української культури. Воно стало свідком дивовижного розквіту українського мистецтва й літератури, що відобразився у химерному стилі бароко. Проте майже одночасно з цим створювалися умови, за яких українська культура позбавлялася своїх самобутніх рис і змушена була адаптуватися до російських імперських взірців.

1. Розвиток освіти і науки. Книгодрукування

На західноукраїнських землях набули поширення ***школи*** при монастирях. Основна їхня частина перебувала в підпорядкуванні Василіанського ордену.

Свідчать документи

Про діяльність церковнопарафіяльних шкіл на Харківщині (XVIII ст.)

...Школа містилася біля церкви й поділялася на дві хати: в одній жив дяк із сімейством, у другій поміщалася школа з довгими столами, за якими сиділи три класи школярів: у першому — ті, що вчили буквар, у другому — де учили Часослов і у третьому — де вивчали Псалтирі; у другому і третьому учили й письму. Школярами були й малі діти, і дорослі. Писали або крейдою на чорних дощечках, або чорнилами на папері...

Які особливості мало навчання в церковній школі?

Поміркуймо!

З другої половини XVIII ст. кількість церковнопарафіяльних шкіл поступово зменшилася. Визначте причини цього явища.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Середня освіта була представлена *православними колегіумами*, які діяли в Чернігові (1700 р.), Харкові (1727 р.), Переяславі (1738 р.). Ці заклади готували священнослужителів, учителів або державних службовців.

Єзуїтські колегіуми діяли у Львові, Вінниці, Луцьку, Острозі.

Вищу освіту можна було здобути у **Львівському університеті й Києво-Могилянській академії.** Львівський університет (1661 р.) — центр науки й культури на західноукраїнських землях. В університеті діяли богословський і філософський факультети, бібліотека, друкарня. У XVIII ст. Львівський університет залишався центром науки в регіоні. Тут було засновано кафедру математики, яку очолив **Фаустин Гродзіцький** — автор підручника з математики й архітектури. Відкрито астрономічну обсерваторію.

Важливим центром вищої освіти, філософської думки, поетичного мистецтва була Києво-Могилянська академія.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ

Ординарні класи (предмети)

- Фара (підготовчий клас)
- Інфіма (нижчий клас)
- Граматика
- Синтаксима
- Поетика
- Риторика
- Філософія
- Богослов'я

Неординарні класи (предмети)

- Мови
- Історія
- Географія
- Математика
- Музика
- Нотний спів
- Вище красномовство
- Медицина
- Сільська та домашня економіка
- Малювання

Тривалість навчання — 12 років

1751 р. — початок викладання російської мови та поезії

1784 р. — заборона читати лекції українською мовою

З діяльністю викладачів Києво-Могилянської академії пов'язаний розвиток різних галузей наук. Так, **Нестор Амбодик** першим з українців був удостоєний звання доктора медицини у Страсбурзькому університеті. У галузі географії здійснювалися перші спроби дослідження українських земель задля їхнього господарського використання. **Іван Фальковський** викладав математику в Києво-Могилянській академії. Він був автором праць з математики, географії, астрономії та історії.

У XVIII ст. продовжила розвиватися друкарська справа. Найбільшим видавничим центром залишалася друкарня Києво-Печерської лаври. Усього в українських землях існувало 13 друкарень: у Києві, Луцьку, Умані, Кременці, Чернігові й інших містах.

Найвидатнішим філософом і поетом другої половини XVIII ст. був **Григорій Сковорода**, якого називають «*українським Сократом*».

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Григорій Сковорода *(з гравюри П. Мещерякова)*

- Вважав головним сенсом людського існування самопізнання.
- Автор теорії «сродної праці», що відповідає покликанню людини та суспільним інтересам водночас.
- Збірки поезій «Сад божественних пісень» та «Байки харківські» не були надруковані за його життя, проте їх знали і переказували.
- Проголошував основним критерієм цінності людини її діяльність, працю і трудовий внесок у розвиток суспільства.

Історичні подробиці

У сучасних студентів Києво-Могилянської академії, символом і покровителем якої є Григорій Сковорода, побутує традиція — мити пам'ятник у день академії — 14 жовтня. Акція називається «Чистий Сковорода». Доручають цю справу одному / одній із найуспішніших студентів / студенток.

Сучасні зображення Г. Сковороди (*ілюстрації зліва направо: Марисі Рудської та Сергія Майдукова*)

Пам'ятник Григорію Сковороді на Контрактовій площі в м. Київ (*автор проєкту — Іван Кавалерідзе, архітектор — Василь Гнєздилов, 1976 р.*)

Сучасний український письменник Ю. Андрухович назвав Г. Сковороду «*першим гіпі*». Поясніть, які особливості життя мислителя стали підставою для такого порівняння.

2. Архітектура. Українське бароко

Протягом XVIII ст. в українських землях продовжували розвиватися традиції архітектурного стилю українського бароко. У бароковому стилі побудовані ***Успенський собор Почаївської лаври*** на Тернопільщині, ***собор Святого Юра*** у Львові, ***Андріївська церква*** в Києві та ін.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Визнаним майстром, який працював у стилі пізнього бароко, був **Іван Григорович-Барський.** У другій половині XVIII ст. він був головним архітектором київського магістрату. Його будівлі визначали обличчя тогочасного Подолу — економічно-торговельного центру Києва. Серед творінь І. Григоровича-Барського — Свято-Покровська церква. Вона вважається одним із кращих зразків українського бароко.

Діємо: практичні завдання

Свято-Покровська Подільська церква в м. Київ (*за проєктом архітектора Івана Григоровича-Барського, 1766–1772 рр.*)

Андріївська церква в м. Київ (*за проєктом архітектора Франческо Бартоломео Растреллі, 1747–1762 рр.*)

Собор Святого Юра в м. Львів (*за проєктом архітектора Бернарда Меретина, 1744–1762 рр.*)

Розгляньте ілюстрації храмів. Використовуючи знання / додаткову інформацію з історії розвитку архітектури у світі, визначте спільне й відмінне в європейській і українській традиціях барокового архітектурного стилю.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Історичні подробиці

Церква є незрівнянною пам'яткою дерев'яного будівництва. Вона найбільша й найвища споруда XVIII ст. (заввишки близько 65 м), побудована без жодного металевого цвяха за проєктом народного майстра Якова Погребняка в 1773–1778 рр. Церква оспівана у романі «Собор» Олеся Гончара як символ духовної сили і незнищенності українства.

Троїцька соборна церква в м. Самарчик (*нині Самар Дніпропетровської області*)

3. Музика. Образотворче мистецтво

Провідним осередком музичної культури цього часу була Києво-Могилянська академія. Музика, співи були обов'язковими предметами в академії. У 1729 р. вийшов указ про створення співочої школи у Глухові. За 50 років її діяльності тут навчалося понад 300 хористів. Відомими випускниками цієї школи були **Максим Березовський** і **Дмитро Бортнянський**. Місто Глухів стало центром музичного життя в Україні. При дворі гетьмана К. Розумовського навіть були професійний оркестр та оперний театр.

Перейдіть за посиланням або за допомогою смартфона зчитайте QR-код і відвідайте віртуальну екскурсію на Музейному порталі.

https://qr.orioncentr.com.ua/WGyMz

Іконостас Спасо-Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці на Полтавщині

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Ікона моління Вознесенської церкви в сел. Березна на Чернігівщині (*близько 1762 р.*)

Портрет Павла Руденка (*робота художника Володимира Боровиковського, 80-ті роки XVIII ст.*)

На жаль, більшість здобутків образотворчого мистецтва XVIII ст. втрачена. Серед тих, що збереглися, — ікони Вознесенської церкви в селищі Березна, портретний живопис **Володимира Боровиковського.**

Історичні подробиці

Йоган Георг Пінзель був одним з найяскравіших діячів культури на західноукраїнських землях. Його порівнюють із найкращими європейськими скульпторами, називають «*галицьким Мікеланджело*». Його мистецька спадщина неперевершена. Барокові скульптури Пінзеля розміщені на фасаді собору Святого Юра, у містах Бучач і Монастириська Тернопільської області, містечку Городенка Івано-Франківської області. У 2012 р. в Луврі (одному з найбільших і найвідоміших музеїв у світі) відбулася виставка робіт Й. Г. Пінзеля.

Скульптура Юрія Змієборця на фасаді собору Святого Юра (*робота скульптора Йогана Георга Пінзеля, 1761 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ЗНАЮ МИНУЛЕ » ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ » ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Розвиток культури у 20–90-х роках XVIII ст.»**.

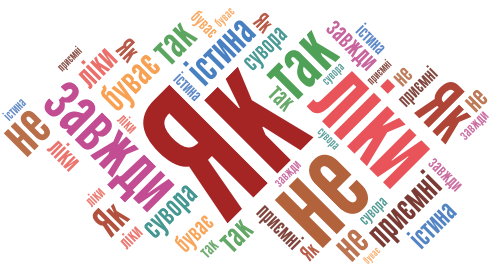
- Можу назвати й розпізнати визначні пам'ятки української культури XVIII ст.
- Можу назвати видатних діячів української культури XVIII ст.
- Можу простежити культурні зв'язки українських земель з Європою.
- Можу визначити особливості мистецького стилю українського бароко.

ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Об'єднайтеся в групи й розшифруйте словесні хмаринки: утворіть афоризми Г. Сковороди й розкрийте значення їхнього змісту.

МИСЛЮ ТВОРЧО

3. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, в яких регіонах України збереглися пам'ятки архітектури українського бароко. Виконайте творчий проєкт «Зразки барокової архітектури на карті України».

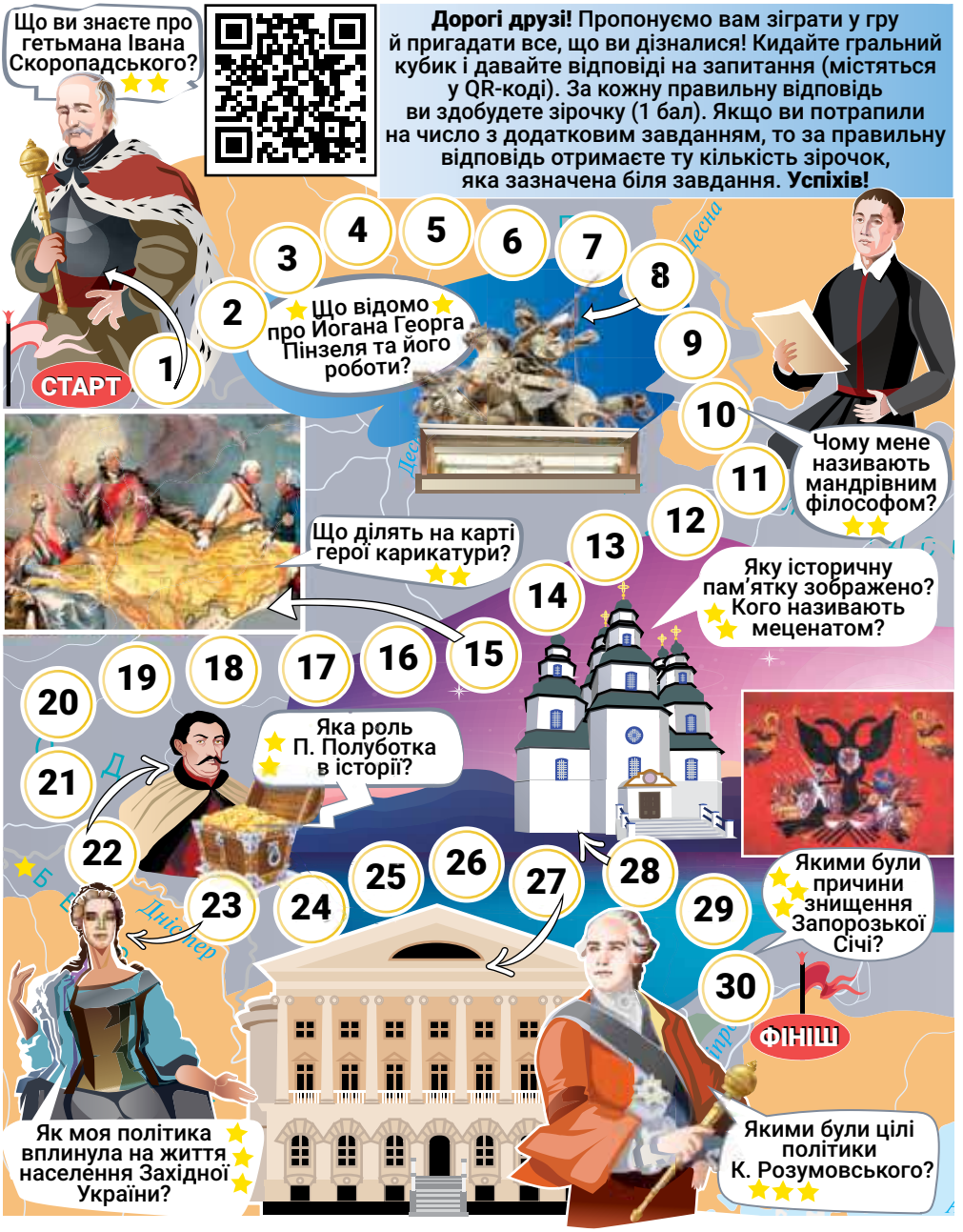
Спасо-Преображенська церква
в с. Великі Сорочинці на Полтавщині
(*побудована в 1732 р.*)

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§43

Узагальнення з розділу 5 «Українські землі у 20–90-х роках XVIII ст.»

1. Історична гра

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Мистецька галерея

Уважно розгляньте представлені в мистецькій галереї пам'ятки й текстові картки. Увідповідніть зображення зі змістом запропонованих карток (зауважте, що на одну картку може припадати дві-три ілюстрації). Поясніть, за якими ознаками ви встановили відповідність пам'яток мистецтва тому чи іншому стилю, жанру.

Уявіть, що вам доручили підготувати статтю до путівника «Мистецькі перлини України». Усно складіть розповідь про одну із запропонованих пам'яток (*скористайтесь пам'яткою на с. 5*).

Мистецтво бароко	Дерев'яне зодчество	Архітектура класицизму	Портретний живопис	Іконопис

3. Майстерня запитань

За допомогою логічного ланцюжка античного мислителя Квінтиліана «Хто? Що? Де? Коли? Як? Чому?» складіть до матеріалів розділу запитання. Поставте їх однокласникам / однокласницям.

4. Що ми знаємо з теми?

Перевірте, чого ви навчилися. Пройдіть онлайн-тестування за матеріалами розділу. Для цього перейдіть за посиланням: **https://qr.orioncentr.com.ua/uq7vV** або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

§44 Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу. Внесок України у формування європейської цивілізації

ГРА «РАННІЙ НОВИЙ ЧАС В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

Скористайтеся правилами гри, поданими на *с. 8*.

1 Литовські статути	2 Оренда	3 Рента	4 Фільварок	5 Панщина	6 Полемічна література	7 Церковні братства
8 Унійна (греко-католицька) церква	9 Слов'яно-греко-латинська школа	10 Колегія	11 Академія	12 Вертеп	13 Гравюра	14 Козак
15 Зимівник	16 Запорозька Січ	17 Кіш	18 Кошовий отаман	19 Козацька рада	20 Козацькі клейноди	21 Курінь
22 Реєстрове козацтво	23 Низове козацтво	24 Покозачення	25 Ординація війська Запорозького реєстрового	26 Золотий спокій	27 Гетьман	28 Генеральна рада
29 Генеральна старшина	30 Сотня	31 Полк	32 Універсал	33 Гетьманщина	34 Руїна	35 Чорна рада
36 Великий згін	37 Слобідська Україна	38 Козацьке бароко	39 Конституція	40 Займанщина	41 Мало-російська колегія	42 Нова Січ
43 Опришки	44 Гайдамаки	45 Коліївщина	46 Автономія	47 Поділи Речі Посполитої	48 Козацькі літописи	49 Уніфікація

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

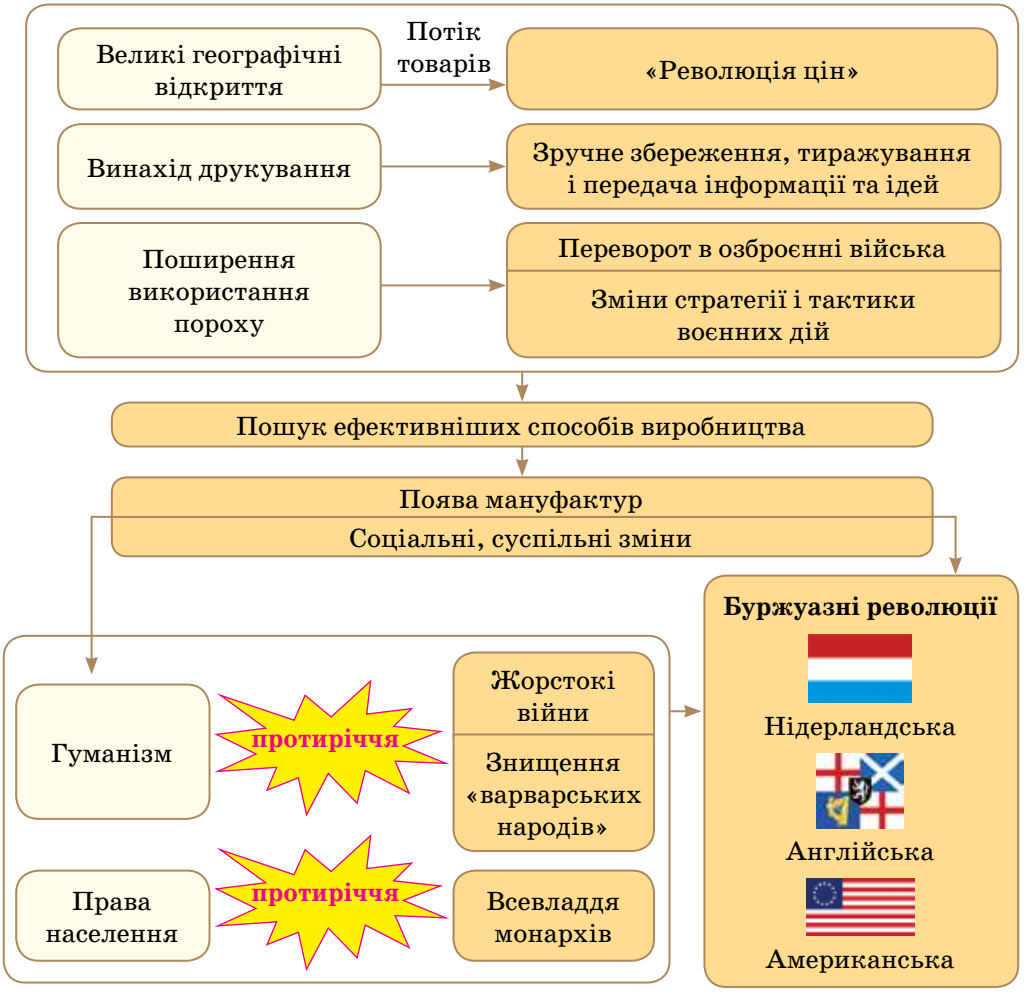
Історія України XVI–XVIII ст. є складовою частиною розвитку європейської цивілізації, повністю пов'язана і взаємозалежна від загальноєвропейських процесів.

1. Вплив розвитку науки і техніки на суспільні зміни в Європі й Україні

1.1. Науково-технічний і суспільний розвиток в Європі

Європейці за Ранньомодерної доби відкрили нові континенти і значно розширили своє уявлення про світ. *Внаслідок Великих географічних відкриттів* в Європу пішов потік товарів, які до цього або були дефіцитними (і тому дорогими), або взагалі були незнайомими. Це привело до ***«революції цін»***, що позначилося на різних сферах економічного й політичного життя.

Великі географічні відкриття, модернізація економічного й суспільного життя

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Винахід *друкування* дав людству механізм ***збереження, масового тиражування і передачі інформації***.

Поширення використання пороху привело до перевороту в озброєнні війська і, відповідно, ***зміни стратегії і тактики воєнних дій***. На полях війни старе рицарське ополчення змінили наймані професійні армії. З іншого боку, виробництво пороху, нової зброї, кораблів, паперу тощо змушувало шукати ефективніші способи виробництва, бо старі цехи вже не відповідали потребам часу.

Відповіддю на цей виклик, а також наслідком соціально-економічних процесів Ранньомодерної доби стала ***поява мануфактур***, *на яких використовували* ***найману працю***. Новий спосіб організації виробництва й виробничих відносин, нові технології зумовили появу нового типу виробника — ***найманого працівника***.

Такі якісні перетворення не могли не позначитися на ***ідейному протистоянні в суспільстві й загостренні морально-етичних проблем***, зокрема поширенні ідей гуманізму, а водночас на цинічному впровадженні «подвійних стандартів» у підходах до різних проблем людства. Миколай Коперник у XVI ст. користувався повагою і викладав в університеті, а Джордано Бруно в XVII ст. спалили на вогнищі.

Вводилися «правила ведення війни» і водночас жорстоко знищувалися цілі народи, яких звинувачували у «дикунстві та варварстві». «Освічені» монархи реформували свої країни й наділяли більшими правами своїх підданих (принаймні окремих станів). Але ті ж монархи упосліджували цілі народи. Саме в цей час з'явилися такі явища, як буржуазні революції: Нідерландська, Англійська, Американська.

XVI ст. Європа зустріла суворим рицарем у середньовічних обладунках, красою Сикстинської капели Мікеланджело Буонарроті, таємничим світом Леонардо да Вінчі, ідеями з управління державою Нікколо Макіавеллі. А XVIII ст. Європа закінчила галантним кавалером, одягнутим за французькою модою, та науковими відкриттями Ісаака Ньютона, філософсько-просвітницькими роботами Франсуа Вольтера й паровими машинами Джеймса Ватта. Проголошення Декларації незалежності США засвідчило заснування нової могутньої гілки західної цивілізації за океаном.

1.2. Особливості розвитку України в XVI–XVIII ст.

Населення українських теренів Ранньомодерної доби було долучене до загальноєвропейських політичних, економічних, релігійних та культурних процесів. ***В умовах активних державотворчих процесів у сусідніх народів українці також перебували на шляху власного націєтворення.***

Поміркуймо!

Уявіть себе представником / представницею української аристократії початку XVI ст. Спробуйте дати відповідь на запитання «Що далі?» щодо бачення майбутнього Української держави.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Особливості розвитку України в XVI–XVIII ст.

Що далі? → Українська шляхта шукала своє місце в нових політичних умовах → Зберігала власну ідентичність, захищала свою мову, право, культивувала пам'ять про давнє минуле

Інтелектуали виробили уявлення про Русь у Речі Посполитій як третього члена федерації поруч із Королівством Польським і Великим князівством Литовським

Князь В.-К. Острозький

Заснував Острозьку академію і спонсорував роботу та продукцію книгодрукаря Івана Федоровича → Це дало поштовх бурхливому розвитку книгодрукування і виходу славнозвісної Острозької Біблії

Реформація → → Із середини XVI ст. розпочалася модернізація католицької церкви

Зусилля були спрямовані на поліпшення освіти духовенства та його дисциплінованого служіння; посилення контролю над вірними (насамперед — у регулярності сповіді та відвідання церковної служби)

Контрреформація → Боротьба католицької церкви за вірних з іншими християнськими конфесіями

Рух за оновлення православної церкви → Діяльність православних братств та меценатів, церковні реформи

Митрополит Петро Могила

Початок релігійної полеміки з метою захисту своєї віри (католицької або православної) та боротьби за вірян з «конкурентами»

Спроба об'єднання православної і католицької церков на Берестейській унії 1596 р. призвела до розколу й утворення унійної (з кінця XVIII ст. — греко-католицької) церкви

Водночас у ході теологічних дискусій продовжувалося формування поняття окремого руського (українського) народу та визначення його місця поміж інших народів

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

2. Еволюція військово-службового населення в Європі й виникнення українського козацтва

2.1. Соціальні зміни в Європі й Україні

В Європі в XVI–XVIII ст. відбувалися важливі соціальні зміни. Для забезпечення перемог у численних війнах того часу треба було формувати регулярні армії, використовувати новинки воєнної справи і створювати ефективну податкову й фінансову системи.

Від середини XVII ст. в Європі розпочався період мілітарних революцій, а водночас — криз, зумовлених багатьма причинами.

Кожна європейська країна відчула цю кризу й проходила її по-своєму. Іспанія виплеснула «зайвий» військовий люд на освоєння нових земель в Америці й на поля італійських та нідерландських війн. Німеччиною пронеслася буря повстань селянства й рицарства. Англія ще під час Війни Червоної і Білої Троянд, після великої кількості загиблих, дійшла певної згоди між елітами.

Історичні подробиці

В інших країнах такі вільні військові з-поміж збіднілої шляхти й інших людей організовувалися або в загони найманців, на кшталт ландскнехтів, або проявлялися у вигляді граничар у Хорватії і Сербії, ускоків і секеїв в Угорщині, донського козацтва в Московії.

Схожі процеси відбувалися і на українських землях. ***Ліквідація володарями Великого князівства Литовського удільних князівств, формування аристократією великих земельних володінь за рахунок власності колишніх великих князів викинули на соціальне узбіччя багато військового люду.*** Причому це вояцтво не збиралося ставати селянством, а можливостей реалізувати себе на чужині в ролі найманців не існувало.

Саме в той час, коли в західному світі, у Нідерландах, спалахнула буржуазна революція і розпочалася війна за незалежність, на українських теренах розгорталися козацькі повстання. Вони продемонстрували *народження нової політичної сили — **козацтва***. Раніше ідеї державних традицій Русі у складі Речі Посполитої зберігала шляхта. Та за нових умов саме козацтво успадкувало ці ідеї і в майбутньому створило свою державу.

Свого часу шляхтич Остафій Дашкович висунув ***проєкт козацької території за порогами***, а князь Дмитро Вишневецький цю ідею реалізовував. Князь Богдан Ружинський став козацьким гетьманом і сфокусував козацьку активність на певних стратегічних напрямках. Врешті-решт, наприкінці XVI ст. єпископ Йосип Верещинський запропонував ***проєкт козацького князівства***.

Водночас війни на півдні, наявність Великого фронтиру (кордону) і недостатні фінансові ресурси для утримування численного

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

найманого війська змушували державу, спочатку Велике князівство Литовське, а з 1569 р. — Річ Посполиту, «заплющити очі» на існування на прикордонні козацтва.

Українське козацтво породило таке унікальне явище, як ***Запорозька Січ***. *Українські князі* взяли участь у його організації і зміцненні. А панство із західноукраїнських земель, як-то Петро Конашевич-Сагайдачний, вивели Військо Запорозьке на рівень захисників спочатку православної церкви через вступ до Київського братства Війська Запорозького. А потім, як вважали сучасники, уже на полях Хотинської битви 1621 р. запорожці відіграли роль рятівника Речі Посполитої у протистоянні османській навалі.

Спроби Речі Посполитої організувати українську військову силу в окреме військо реєстрових козаків і сподівання цим самим розколоти козацьке середовище не мали успіху.

«Ординація Війська Запорозького» сприяла збереженню запорозького військового ядра, хоч і обмежувала права українського козацтва. Тому в 1648 р. настав час поєднання всіх видів козацтва й військового люду з-поміж приватних магнатських і колишніх кварцяних вояків. Це дало ту непереборну силу, яка зламала всю стару систему в Центрально-Східній Європі. Адже ***Козацька революція, яка спалахнула в 1648 р., мала своїм результатом появу козацької держави.*** І відбулося це тоді, коли на протилежному боці Європи вирувала Англійська буржуазна революція. Тому порівняння **Богдана Хмельницького** з **Олівером Кромвелем** стало звичним і традиційним серед описів тих подій.

2.2. Політичні й економічні зміни в Європі й Україні

Попри певні новації в козацькій державі, зокрема часткове звільнення селян від особистої залежності, Гетьманщина створювалася за зразками Речі Посполитої. Адже творці нового державного утворення були носіями політичної культури колишньої Батьківщини, з якою затято воювали.

З іншого боку, Зборівський і Білоцерківський договори, Березневі статті демонстрували рівень політичної самосвідомості українців («козакоруського» народу) їхнього бачення свого місця на політичній карті Європи. Уже наступники великого гетьмана **Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа** й інші всю свою енергію спрямовували на збереження завоювань Козацької революції і закріплення здобутого державного статусу.

І тут постає питання: які були причини нестачі військових і фінансових ресурсів? І головне — чому козацькому ополченню так і не вдалося сформувати постійного найманого війська за зразком Швеції чи певних частин Речі Посполитої і Московії?

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Секрет такого стану речей приховувався в самому типі економіки на українських теренах. Ставка саме на видобування ресурсів (зернових, худоби, продуктів полювання і рибальства, солі й ін.) значно відрізняла український Схід Європи від Заходу.

Натомість Схід Європи, включно з українськими землями, був залучений до економічного розвитку Західної Європи лише своєю сировиною. ***Тому в Україні головною фігурою економічного життя залишався землевласник.***

Значну роль відіграв також чинник чисельності населення і величини територій ворожих держав, які давали більше сировини і, відповідно, більше ресурсів. Саме тому Українській козацькій державі було складно знайти величезні ресурси на ведення визвольних війн.

3. Здобутки українського суспільного й культурного розвитку XVI–XVIII ст. в загальноєвропейській спадщині

Унікальність українців полягає в тому, що попри всі жахи і трагедії війн вони змогли дати світові ***українське бароко, Конституцію Пилипа Орлика, філософію Григорія Сковороди й інші здобутки культури.***

Українська козацька держава за рівнем розвитку культури стала взірцем для сусідньої Московії, яка церковною реформою Нікона знаменувала початок «витягування» з українських земель всього нового й модерного. Тому подальший розвиток Російської імперії відбувався багато в чому завдяки українському людському ресурсу.

Час Руїни боляче вдарив по молодій державі. На той час фактично було зруйновано проєкт Б. Хмельницького щодо творення козацької держави. Проте й у Європі чимало країн зазнало подібних або навіть більших «руїн». Не всім вдалося зберегти єдність чи своє самостійне існування.

Українська козацька держава не отримала свого власного монарха і не закінчила процес формування конституційних інститутів влади. Проте ***існування самої козацької держави протягом майже 150 років забезпечило міцне підґрунтя для формування модерної української нації.*** І тому участь українців у Битві народів під Віднем 1683 р., коли остаточно було покладено край османському наступу на Європу, мала особливе символічне значення. З одного боку, спільна перемога продемонструвала силу єдиної Європи. З іншого — на тлі невдач українського державотворення ця подія стала знаменною демонстрацією існування і значення України як складової частини Європи.

«Вічний мир» і Карловицька мирна угода, які закріпили зміни в Центрально-Східній Європі, багато в чому були спричинені визвольними змаганнями українців. З одного боку, ці угоди розкололи Україну, що стало трагедією для нашої історії. З іншого, вони закріпили в історії Європи факт існування Української козацької держави.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Та були й ***позитивні сюжети європейської історії України***. Зокрема, формування політичної діаспори на чолі з **Пилипом Орликом**. Це показало вміння українців самоорганізовуватися навіть без наявності держави.

Історичні подробиці

Кава «по-віденськи», винайдена запорозьким козаком Юрієм-Францом Кульчицьким, стала символом українського внеску в доленосні для Європи події.

Пам'ятник Юрію-Францу Кульчицькому — рятівнику австрійської столиці від османів і винахіднику кави «по-віденськи» (*м. Відень, Австрія; сучасне фото*)

Відео «Чи правда, що каву "по-віденськи" винайшов запорозький козак?» («ШоТам», тривалість 01 хв 15 с)
https://qr.orioncentr.com.ua/387FJ

Історичні подробиці

Створення козацтва, Запорозької Січі й Української козацької держави були лише частиною того глобального проєкту, який вдалося здійснити українському народу. Цим проєктом було повне заселення і колонізація Дикого Степу: на сході — до Дону й Кубані (на кінець XVIII ст.), на півдні — до узбережжя Чорного моря і Придунав'я.

Слобідські козацькі полки, Запорозька Січ, Військо Запорозьке (Гетьманщина), правобережні козацькі полки, Задунайська й Банатська січі, Чорноморське козацьке військо багато в чому відрізнялися. Проте у своїй основі мали ***спільний стрижень «українства»***, завдяки чому весь цей міграційний потік сприймався в цілому як єдиний український рух.

Із часом зникли держави, які сприяли ослабленню українського політичного проєкту другої половини XVII — початку XVIII ст. (тобто проєкту створення Української держави). Проте Україна існувала й існує. Вона створена поколіннями тих, хто пам'ятав давнє минуле свого народу й виборював Українську державу для себе та нащадків. Важливою передумовою цього в Ранньомодерну добу були зусилля українців із творення себе як нації.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Словник термінів і понять

Акаде́мія — 1) різновид наукового, навчального або мистецького закладу найвищого рівня; 2) провідний центр у відповідній галузі освіти і науки.

Верте́п — старовинний пересувний український лялькový театр, поширений у XVII–XVIII ст.

Гайдамаки — (від тюрк. «гайде» — *гнати*, *нападати*, *свавілля чинити*) — учасники соціальних повстань XVIII ст., спрямованих проти релігійних і соціальних утисків українського населення Правобережжя, а також здобичники, які займалися грабунками.

Генера́льна ра́да — вищий представницький орган влади у Війську Запорозькому.

Генера́льна старши́на — члени уряду Української козацької держави.

Ге́тьман — 1) воєначальник, командувач війська в поході; 2) керівник Війська Запорозького, правитель Української козацької держави.

Гетьма́нщина — Українська козацька держава, утворена внаслідок перших переможних битв 1648–1649 рр. козацької революції під проводом Б. Хмельницького.

Гравю́ра (від франц. graver — *вирізати*) — вид графічного мистецтва, де зображення отримується за допомогою відтиску форми з попередньо нанесеним на її поверхню малюнком.

Запоро́зька Січ — назва укріпленого козацького поселення на Дніпровському острові.

Зимі́вник — тимчасове поселення для утримання худоби та проживання людей взимку.

«Золоти́й спо́кій» — період відносного затишшя у відносинах козаків та уряду Речі Посполитої в період між придушенням козацьких повстань 20–30-х років XVII ст. та Козацькою революцією під проводом Б. Хмельницького.

Кіш у козаки́в — укріплена стоянка. Із часом кошем почали називати органи управління Запорозької Січі й полків.

Коза́к (*з тюркських мов*) буквально — вільна військова людина на прикордонні. Козаками у татар звали степових вояків, які не визнавали владу хана.

Коза́цька ра́да — узагальнена назва зібрання козаків для вирішенних певних питань.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Коза́цькі клейно́ди — символи влади на Січі. До головних клейнодів належали бунчук, булава, пернач, хоругва, печатка, литаври й інші музичні інструменти.

Коза́цькі літо́писи — група історичних пам'яток (літописи, щоденники, мемуари), що розповідають про козацьку добу української історії.

Коле́гіум (лат. collegium — *товариство*, *співдружність*, іноді коле́гія) — назва середніх і вищих навчальних закладів, що діяли в XVI–XVIII ст. в Європі (у тому числі Речі Посполитій, українських землях).

Коліївщина — соціальний і національно-визвольний рух 1768–1769 рр. у Правобережній Україні. Був продовженням попередніх народних виступів — повстань XVII ст., гайдамацького руху.

Кошови́й ота́ман — старшина, який керував кошем. Зазвичай цим терміном позначали керівника Запорозької Січі.

Куре́нь — 1) основна організаційно-господарська ланка Запорозької Січі та Задунайської Січі; 2) спеціальна будівля (велика хата) без кімнат і перегородок, де гуртом (по кількасот) жили запорозькі козаки.

Литовські статути (Статути Великого князівства Литовського) — зводи законів Великого князівства Литовського, створені в 1529 р., 1566 р., 1588 р., укладені на основі норм римського права, «Руської Правди», польських і німецьких правових норм та місцевих звичаїв.

Низове козацтво — назва козацького товариства Запорозької Січі з другої половини XVII ст.

Опри́шки — учасники українського селянського повстанського руху в Галичині, на Закарпатті й Буковині, спрямованого проти місцевої шляхти, молдовських бояр, угорських землевласників наприкінці XV — у першій половині XIX ст.

Ордина́ція Ві́йська Запоро́зького реєстрового — законодавчий акт Вального (загального) сейму Речі Посполитої, що істотно звужував права реєстрового козацтва.

Оре́нда — отримання майна в користування за плату.

Па́нщина — виконання селянами певного обсягу робіт у господарстві землевласника за користування його землею.

Покоза́чення — соціальний процес переважно самовільного набуття козацьких прав представниками інших соціальних груп і верств українського суспільства.

Полемі́чна літерату́ра — жанр богословської літератури, в якій велася дискусія щодо унії католицької і православної церков.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Полк — територіально-адміністративнй округ Війська Запорозького.

Реєстро́ве коза́цтво — козаки, зараховані на військову службу Речі Посполитої та записані у спеціальні списки-реєстри.

Ре́нта — дохід, який отримували землевласники за надання селянам права користуватися землею. Могла бути натуральною, грошовою та відробітковою працею в господарстві землевласника.

Руї́на — період історії України кінця 1650-х — 1680-х років, що відзначився розпадом Української козацької держави, загальним занепадом, збройним громадянським протистоянням та агресією сусідніх держав щодо українських земель.

Слобідська́ Украї́на (Слобожа́нщина) — загальна назва північно-східного регіону України в басейнах річок Сейм і Сіверський Донець. Назва регіону походить від слова «свобода» («слобода»).

Слобода́ — самоврядне поселення, населення якого на певний період звільнялося від податків.

Слов'я́но-гре́ко-лати́нська шко́ла (Острозька академія) — школа вищого типу, заснована В.-К. Острозьким у м. Острог близько 1576 р.

Со́тня — територіально-адміністративна одиниця в межах полку.

Украї́нське баро́ко — сполучення західноєвропейського бароко та ренесансу з творчо переробленим спадком православної храмової архітектури й українською народною традицією.

Універса́ли — розпорядчі документи, якими до населення Гетьманщини доносилися управлінські рішення гетьмана.

Уні́йна (греко-католицька) церква — церква, що діє у складі католицької церкви, зберігаючи спільні із православними церквами обрядність і звичаї.

Фільва́рок (з нім. vorwerk — *хутір* або *ферма*) — велике багатогалузеве товарне господарство, орієнтоване на отримання прибутку з продажу продукції.

Церко́вні бра́тства — національно-релігійні об'єднання українських православних міщан і шляхти в XVI–XVIII ст.

«Чо́рна ра́да» — рада, в якій, крім старшини, брали участь представники усіх прошарків українського козацтва, а також селяни та жителі міст.

Яничари́ — елітний піхотний корпус османської армії, який формувався з дітей християн і був особистою гвардією султана.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Дати, що допоможуть орієнтуватися в подіях

1514 р.	Битва під Оршею — перемога литовського війська на чолі з князем К. Острозьким над московським військом
1556 р.	Заснування фортеці — прообразу Запорозької Січі Дмитром (Байдою) Вишневецьким
1556–1561 рр.	Створення Пересопницького Євангелія
1569 р.	Укладення Люблінської унії. Утворення Речі Посполитої
1572 р.	Упровадження реєстрового козацтва
1596 р.	Укладення Берестейської церковної унії, утворення унійної (греко-католицької) церкви
1590-ті рр.	Козацькі повстання під проводом К. Косинського й С. Наливайка
1620–1630-ті рр.	Козацькі повстання в Речі Посполитій
1648–1657 рр.	Козацька революція під проводом Богдана Хмельницького
18 серпня 1649 р.	Зборівський договір
1650–1653 рр.	Молдовські походи
28 вересня 1651 р.	Білоцерківський договір
березень — квітень 1654 р.	Березневі статті
24 жовтня 1656 р.	Віленське перемир'я
1658 р.	Укладення Гадяцької угоди
9 лютого 1667 р.	Андрусівське перемир'я
1677 р., 1678 р.	Чигиринські походи
1681 р.	Бахчисарайський мир
1686 р.	«Вічний мир»
1710 р.	«Пакти і Конституції законів, вольностей Війська Запорозького» (Конституція Пилипа Орлика)
1734 р.	Заснування Нової Січі
1764 р.	Ліквідація гетьманства в Україні
1768 р.	Гайдамацьке повстання Коліївщина
1775 р.	Ліквідація Запорозької Січі
1783 р.	Підкорення Кримського ханства Російською імперією
1772 р., 1793 р., 1795 р.	Поділи Речі Посполитої

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
СТАРЧЕНКО Наталія Петрівна
БУРЛАКА Олена Вікторівна
ВЛАСОВА Наталія Сергіївна
ГАЛУШКО Кирило Юрійович
ДРІБНИЦЯ Віталій Олександрович
ЖЕЛІБА Олександр Володимирович
КРОНГАУЗ Владислав Олександрович
ПІСКАРЬОВА Ірина Олександрівна
РЕПАН Олег Анатолійович
СЕКИРИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович
ЧЕРКАС Борис Володимирович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головна редакторка *І. В. Красуцька*
Редакторки *Л. П. Марченко, З. В. Бондар*
Головна художниця *І. П. Медведовська*
Художні редакторки *Н. А. Андрійченко, К. В. Берсенєва*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Художниці *Н. В. Гожа, О. С. Шуклінова*
Коректорка *Ю. А. Полулященко*
Комп'ютерна обробка відео *Д. С. Коновалов*
Карти в підручнику розроблені картографічною редакцією УОВЦ «Оріон»
під керівництвом *І. С. Руденко*

Висловлюємо подяку за сприяння у створенні підручника спільноті істориків **«LIKбез. Історичний фронт»**; висловлюємо подяку за надані відеоматеріали для підручника **Братам Капрановим**.
В оформленні підручника використано фото з вільних джерел Інтернету та фотобанку *Shutterstock*.
Усі візуальні матеріали в підручнику використовуються виключно з освітньою метою.

Формат 70×100 $^{1}/_{16}$. Ум. друк. арк. 20,8 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 18,72 + 0,55 форзац.
Зам. №
Наклад 188 398 пр.

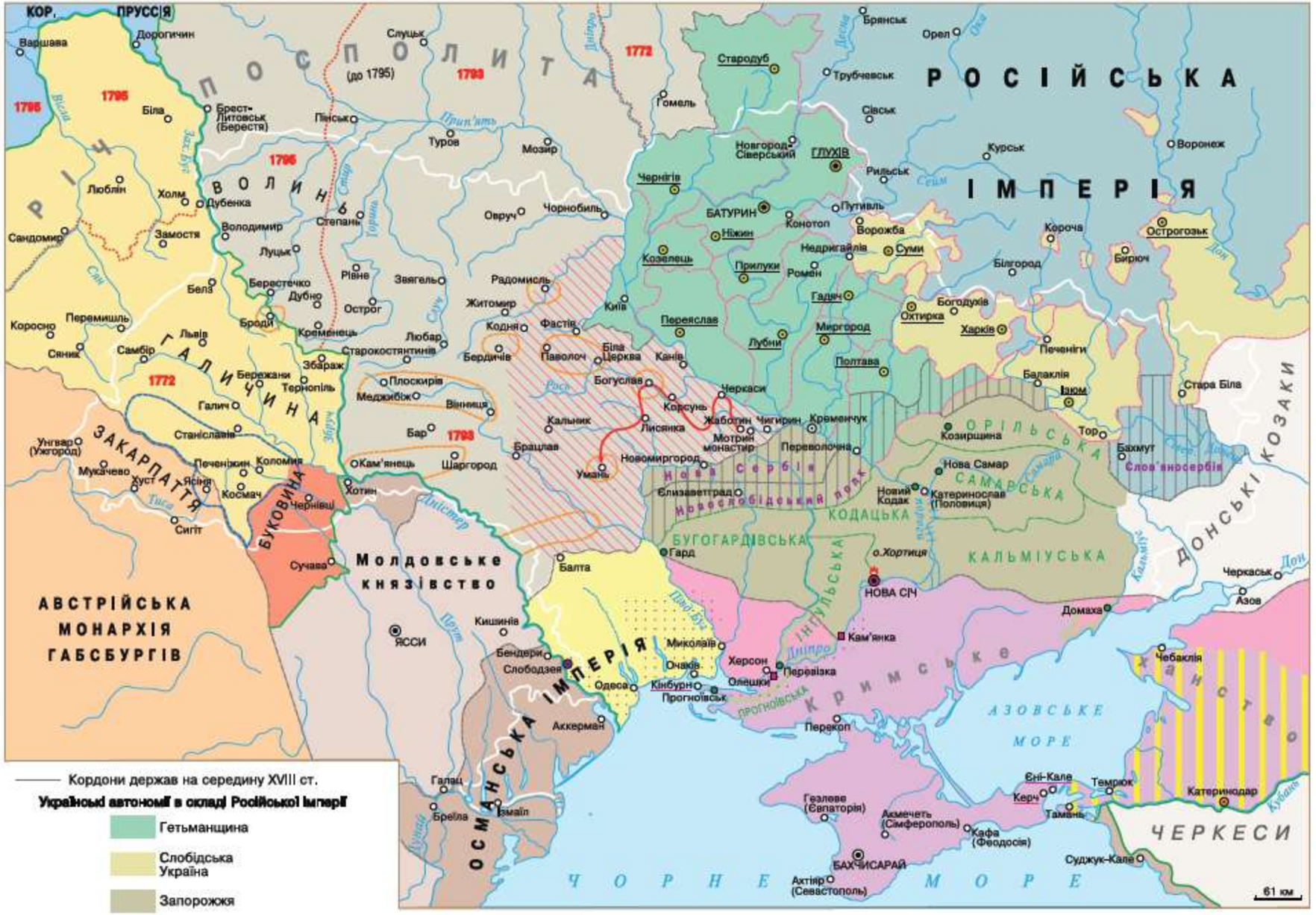
ТОВ «Український освітянський видавничий центр "Оріон"»
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелєва, 2

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Українські землі у складі Російської й Австрійської імперій у XVIII ст.

Російське завоювання османських володінь у Північному Причорномор'ї

- Кінбурн — Землі та фортеці, що перейшли до Російської імперії за Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р.
- Територія Кримського ханства, загарбана Російською імперією в 1783 р.
- Землі, приєднані до Росії за Ясським миром 1791 р.

Територія й осередки Чорноморського козацького війська

- в 1790–1792 рр.
- після 1792 р.

- Райони гайдамацького руху на Правобережжі в 1734–1750 рр.
- Район Коліївщини в 1768 р.
- Рух головних сил гайдамаків на чолі з М. Залізняком
- Район дій опришків на Західній Україні

Землі, що внаслідок трьох поділів Речі Посполитої перейшли

- до Російської імперії
- до Прусського королівства
- до Австрійської монархії Габсбургів
- 1772 — Етапи поділу Речі Посполитої
- Буковина, що за угодою з Османською імперією (1775 р.) перейшла до володінь австрійських Габсбургів
- Кордони держав наприкінці XVIII ст.

Кордони держав на середину XVIII ст.

Українські автономії в складі Російської імперії

- Гетьманщина
- Слобідська Україна
- Запорожжя

- Гетьманські столиці
- Межі та центри полків Гетьманщини та Слобожанщини
- Запорозькі Січі в 1709–1734 рр.
- Нова Січ у 1734–1775 рр.

КОДАЦЬКА — Назви, межі та центри запорозьких паланок

ГЛУХІВ — Скасування гетьманської влади (1764 р.), ліквідація полкового устрою на Слобідській Україні (1765 р.) та на Лівобережжі (1781 р.)

Нова Сербія — Військові поселення, створені царським урядом на козацьких землях у 1750-х рр.

Територія і центр Новоросійської губернії в 1764–1765 рр.

Ліквідація Нової Січі в 1775 р.

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

ISBN: 978-966-991-409-5

Український освітянський видавничий центр «Оріон»